

Projectgebied

GRASSO / IKDB

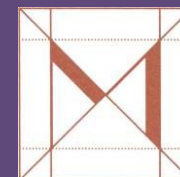
's-Hertogenbosch

Onderzoek i.o.v. gemeente 's-Hertogenbosch

23 april 2025

MONUMENTEN ADVIES BUREAU

COLOFON

Onderzoeksobject

Projectgebied Grasso / Innovatiekwartier 's-Hertogenbosch (IKDB)

Parallelweg 25 – 64 5223 AL 's-Hertogenbosch

Paardkerkhofsweg 15 5223 AJ 's-Hertogenbosch

Koestraat 80 5223 AH 's-Hertogenbosch

Status

Parallelweg 25 – Rijksmonument nr. 522434 (complexnr. 522432)

Parallelweg 27 – Rijksmonument nr. 522433 (complexnr. 522432)

Kadastraal

's-Hertogenbosch, sectie F, nrs. 925, 1462, 1999, 2000, 2001 en 3771

Opdrachtgever

Gemeente 's-Hertogenbosch

Contactpersoon:

Postbus 12345

5200 GZ 's-Hertogenbosch

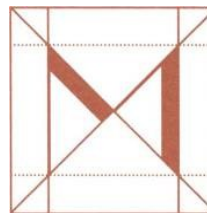
Onderzoek en rapportage

Foto's en tekeningen

Monumenten Advies Bureau, tenzij anders is vermeld

Status

Definitief – 23-04-2025

MONUMENTEN ADVIES BUREAU

bureau voor architectuur- en bouwhistorisch onderzoek, cultuurhistorische gebiedsanalyses, restauratie, onderhoud en bouwtechnisch onderzoek, publieksvoorlichting en publicaties over cultuurhistorie

Bredestraat 1

6542 SN NIJMEGEN

tel: 024-3786742

info@monumentenadviesbureau.nl

www.monumentenadviesbureau.nl

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van het Monumenten Advies Bureau. NB: Op de afbeeldingen in deze rapportage kunnen auteursrechten van toepassing zijn. Wij zijn niet aansprakelijk voor schade, die voortkomt uit het ongeoorloofd gebruik van het beeldmateriaal in deze uitgave.

Met betrekking tot het beeldmateriaal hebben wij ons best gedaan om alle rechthebbenden te achterhalen en deze te vermelden in de bijschriften dan wel de bronnen. Als u van mening bent dat uw beeldmateriaal zonder voorafgaande toestemming is gebruikt, neem dan contact met ons op. © Monumenten Advies Bureau – Nijmegen, 2025

INHOUD

1 Inleiding 6

2 Gebiedsontwikkeling..... 9

- 2.1 Het spoor over de vesting..... 9
- 2.2 Ontwikkeling tot haven- en industriegebied 10
- 2.3 Verdere verdichting van het gebied..... 14
- 2.4 Latere ontwikkelingen..... 15
- 2.5 Ontwikkelingen op topografische kaarten..... 16
- 2.6 Leeswijzer – gebouwaanduidingen 19
- 2.7 Terreininrichting..... 20
 - 2.7.1 Terreinverhardingen..... 20
 - 2.7.2 Groenelementen..... 20
 - 2.7.3 Terreinafscheidingen..... 21
 - 2.7.4 Bedrijfssporen..... 22

3 Ontwikkeling van de gebouwen 26

- 3.1 Fabriekshallen Grasso – Parallelweg 25..... 27
 - 3.1.1 Grasso's machinefabriek 27
 - 3.1.2 Aanbesteding, bouw en oorspronkelijke opzet..... 28
 - 3.1.3 Latere wijzigingen..... 29
- 3.2 Kantoorgebouw Grasso – Parallelweg 27..... 32
 - 3.2.1 Het kantoor van Grasso's machinefabriek 32
 - 3.2.2 Aanbesteding, bouw en oorspronkelijke opzet..... 32
 - 3.2.3 Latere wijzigingen..... 34
- 3.3 Veilinggebouw N.C.B. – Parallelweg 32-49 36
 - 3.3.1 Veilingvereniging N.C.B. uit Eindhoven 36
 - 3.3.2 Aanbesteding, bouw en oorspronkelijke opzet..... 36
 - 3.3.3 Latere wijzigingen..... 39

- 3.4 Grenco bedrijfshal en showroom – Parallelweg 30 44
 - 3.4.1 Een bedrijfshal met aangebouwde showroom 44
 - 3.4.2 Oorspronkelijke opzet..... 45
 - 3.4.3 Latere wijzigingen 49
- 3.5 Parallelweg 30 – Zuidelijk deel 55
 - 3.5.1 Verdere uitbreidingen van Grenco (middengedeelte)..... 55
 - 3.5.2 Uitbreiding op het vroegere veilingterrein 57
- 3.6 Parallelweg 51/52..... 60
- 3.7 Parallelweg 53-56A 65
 - 3.7.1 De meubelfabriek van Leon A. Schippers 65
 - 3.7.2 Wijzigingen 67
- 3.8 De Hoge Donken – Parallelweg 58-64 69
- 3.9 Dateringskaart gebouwen 72

4 Gebiedsanalyse 74

- 4.1 Ligging 74
- 4.2 Bereikbaarheid..... 74
- 4.3 Gebiedsstructuur 75
- 4.4 Bebouwingskarakteristiek 78
- 4.5 Gebiedsinrichting..... 80
 - 4.5.1 Karakteristiek straten..... 80
 - 4.5.2 Terreinverhardingen 84
 - 4.5.3 Groenelementen 85

5 Gebouwencatalogus 88

- 5.1 Grasso – Fabriekshallen 89
 - 5.1.1 Hoofdropzet..... 89
 - 5.1.2 Gevels..... 89
 - 5.1.3 Interieur 91
- 5.2 Grasso – Expeditieloods 94
 - 5.2.1 Hoofdropzet..... 94

5.2.2	Gevels	95
5.2.3	Interieur en constructie.....	95
5.3	Grasso – Overige bouwdelen	97
5.3.1	Westelijke muur	97
5.3.2	Bouwdeel 9	99
5.3.3	Bouwdeel 12	99
5.3.4	Bouwdeel 18.....	101
5.4	Grasso – Kantoor.....	102
5.4.1	Hoofdopzet	102
5.4.2	Constructies	103
5.4.3	Gevels	103
5.4.4	Interieur.....	104
5.5	Veilinggebouw N.C.B.	110
5.5.1	Hoofdopzet en dak.....	110
5.5.2	Gevels	110
5.5.3	Constructie en interieur.....	111
5.6	Uitbreidingen Veilinggebouw N.C.B.....	115
5.6.1	Verbindingslid (16)	115
5.6.2	Uitbreiding (17)	116
5.7	Grenco bedrijfshal en showroom.....	118
5.7.1	Hoofdopzet bouwdeel 5	118
5.7.2	Gevels showroom	118
5.7.3	Constructie en interieur showroom.....	118
5.7.4	Gevels bedrijfshal (5)	121
5.7.5	Constructie en interieur bedrijfshal	121
5.7.6	Bedrijfshal (6).....	125
5.8	Parallelweg 30 – zuidelijk deel.....	127
5.8.1	Bouwdeel 7.....	127
5.8.2	Bedrijfshal 14	128
5.9	Parallelweg 51/52.....	132

5.10	Parallelweg 53-56 (woningen)	135
5.10.1	Hoofdopzet.....	135
5.10.2	Gevels.....	135
5.10.3	Interieur	136
5.11	Parallelweg 56A (fabriek).....	139
5.12	De Hoge Donken.....	140

6 Cultuurhistorische waardestelling..... 144

6.1	Waardestelling op bouwblokniveau	144
6.2	Ruimtelijke waarden binnen het gebied	144
6.3	Vergelijkende waardestelling gebouwen.....	146
6.4	Cultuurhistorische waarden per object.....	147
6.4.1	Fabriekshallen Grasso – Parallelweg 25	147
6.4.2	Kantoorgebouw Grasso – Parallelweg 27	150
6.4.3	Veilinggebouw N.C.B. – Parallelweg 32-49.....	153
6.4.4	Grenco bedrijfshallen en showroom – Parallelweg 30.....	155
6.4.5	Bedrijfshallen – Parallelweg 30 (zuidelijk deel)	159
6.4.6	Stalen ramenfabriek met woning – Parallelweg 51-52	160
6.4.7	Meubelfabriek met woningen – Parallelweg 53-56A	162
6.4.8	De Hoge Donken – Parallelweg 58-64.....	163
6.5	Toelichting waardengradaties	165

7 Transformatiekader..... 168

7.1	Gebied.....	168
7.2	Ontwikkelkansen	170
7.3	Architectuur	170
7.4	Gebouwen.....	172
7.4.1	Grasso fabriekshallen	172
7.4.2	Expeditieloods 1943	172
7.4.3	Terreinmuur met aangebouwde loodsen	173
7.4.4	Toegangshek en portiersloge.....	173

7.4.5	Grasso kantoorgebouw.....	174
7.4.6	Veilinggebouw N.C.B.	174
7.4.7	Showroom met aangebouwde bedrijfshallen	175
7.4.8	Bedrijfshallen Parallelweg 30 (zuidelijk deel).....	175
7.4.9	Stalen ramenfabriek met woning Parallelweg 51-52.....	176
7.4.10	Meubelfabriek met woningen Parallelweg 53-56A	176
7.4.11	De Hoge Donken Parallelweg 58-64	177
8 Bronnen en literatuur		179
8.1	Bronnen	179
8.2	Internet.....	179
8.3	Literatuur.....	179
Bijlage – Redengevende beschrijving.....		180

1 INLEIDING

In december 2024 kreeg het Monumenten Advies Bureau opdracht van de gemeente 's-Hertogenbosch voor het uitvoeren van een cultuurhistorische gebiedsanalyse met transformatiekader voor het voormalige Grasso-terrein en ten zuiden daarvan, binnen hetzelfde bouwblok gelegen gebied dat als onderdeel van het Innovatie Kwartier 's-Hertogenbosch (IKDB) de komende jaren herontwikkeld zal worden.

Binnen het gebied bevinden zich de sinds 2001 als rijksmonumenten beschermde fabriekshallen en kantoorgebouw van Machinefabriek Grasso. Verder bevinden zich binnen het gebied diverse gebouwen die deels als uitbreiding van de Machinefabriek Grasso zijn ontstaan en deels ook een individuele ontwikkeling kennen, zoals de voormalige groenteveiling. Deze gebouwen hebben geen beschermde status, maar al eerder werd geconstateerd dat binnen delen van dit omvangrijke complex wel cultuurhistorische waarden liggen.

Eerder al vonden een bouwhistorische verkenning (BAAC 2014) en gebouweninventarisatie (gemeente 's-Hertogenbosch) plaats. Daarnaast werd in 2020 een transformatievisie (Tarra architectuur en stedenbouw) opgesteld. Deze onderzoeken hebben steeds een onderdeel van het complex of een specifiek thema als onderwerp gehad, maar een totale cultuurhistorische analyse, waarin zowel de kenmerken en kwaliteiten van

de gebouwen als de ruimtelijke structuur aan de orde kwamen werd niet uitgevoerd.

De gemeente 's-Hertogenbosch heeft het Monumenten Advies Bureau gevraagd om middels het opstellen van een cultuurhistorische analyse een totaalbeeld van het gebied en daarin besloten ruimtelijke en cultuurhistorische kwaliteiten inzichtelijk te maken. In het vervolg daarop zal tevens een transformatiekader worden opgesteld. Hierin worden geconstateerde kwaliteiten vertaald naar concrete aanwijzingen en adviezen met betrekking tot de mogelijkheden voor aanpassingen met behoud van cultuurhistorische kwaliteiten.

Veldwerk

Voor dit onderzoek heeft op dinsdag 14 januari 2025 een opname op locatie plaatsgevonden. Daarbij kon van alle gebouwen de buitenzijde worden opgenomen en daarnaast werd van de gebouwen, waar een verwachting bestond ten aanzien van de aanwezigheid van cultuurhistorische kwaliteiten, ook het interieur bezocht.

Daarnaast vond er aanvullend literatuur- en bronnenonderzoek plaats. Dit gebeurde aan de hand van relevante literatuur en websites, maar ook door het inzien van bouwtekeningen en ander archiefmateriaal. Dit materiaal is voor een belangrijk deel aangeleverd door de afdeling Erfgoed van de gemeente 's-Hertogenbosch. Daarnaast is materiaal verzameld bij verschillende archieven en beeldbanken, alsmede diverse online bronnen.

Rapport

In dit rapport wordt in hoofdstuk 2 eerst de ontwikkeling van het gebied behandeld, van de eerste ontginning tot het ontstaan van de huidige ruimtelijke opzet. Vervolgens wordt in hoofdstuk 3 ingegaan op de historische ontwikkeling van de binnen het gebied aanwezige gebouwen.

Hierna volgt in hoofdstuk 4 de beschrijving en ruimtelijke analyse van het gebied. In hoofdstuk 5 worden vervolgens de diverse gebouwen beschreven, met hun belangrijkste kenmerken en bouwhistorische bijzonderheden. Deze beschrijving vormt ook de onderlegger voor de in hoofdstuk 6 weergegeven cultuurhistorische waardestelling. Daarin wordt ook eerst ingegaan op het gebied, maar komen vervolgens ook de belangrijkste waarden per gebouw aan de orde.

Vanuit de karakteristiek van het gebied en de gebouwen en daarin besloten cultuurhistorische waarden volgt in hoofdstuk 7 een transformatiekader. Daarin worden ook weer eerst op gebiedsniveau aanbevelingen en aanwijzingen voor ontwikkeling gegeven, alsmede de belangrijkste kansen voor versterking van waarden bij ontwikkeling. Vervolgens wordt per gebouw aangegeven waar ruimte ligt voor ontwikkeling, maar ook waar juist kansen liggen voor versterking van de identiteit.

Tot slot volgt in hoofdstuk 8 nog een beknopt overzicht van gehanteerde bronnen en literatuur. In de bijlage volgen nog de redengevende beschrijvingen van de als monumenten beschermde gebouwen.

Het Monumenten Advies Bureau hoopt met dit onderzoek met een heldere duiding van de monumentale kwaliteiten een zinvolle bijdrage te leveren aan de planvorming voor het gebied, zodat aanwezige cultuurhistorische waarden op een maximaal mogelijke wijze worden gerespecteerd en waar mogelijk worden versterkt.

Monumenten Advies Bureau – 23 april 2025

G. Korenberg, bouwhistoricus bnb

Afb. 1 Zicht over het noordelijke deel van het plangebied, richting de binnenstad in 1924.
EDB, nr. 0076606.

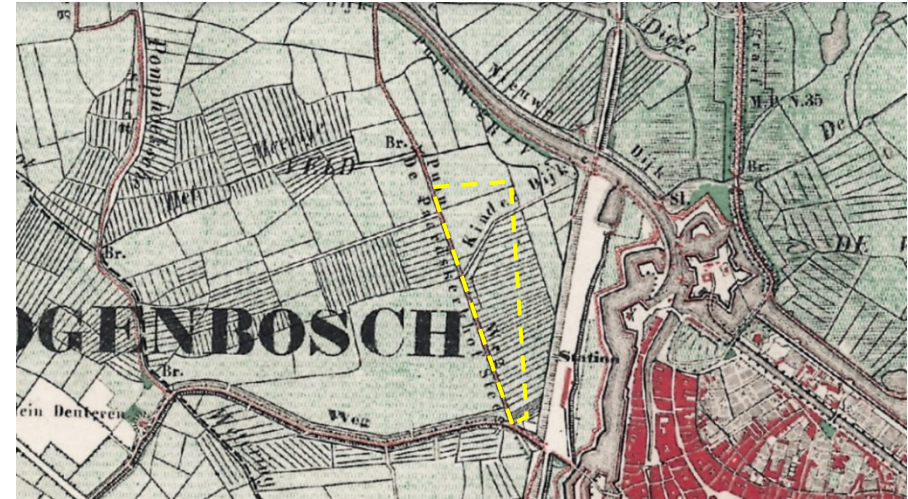
2 GEBIEDSONTWIKKELING

In dit hoofdstuk wordt een beeld geschetst van de historie van het onderzochte gebied vanuit verschillende invalshoeken. Hierbij wordt onder meer ingegaan op stedenbouwkundige en sociaaleconomische ontwikkelingen om het gebied in zijn context te kunnen plaatsen.

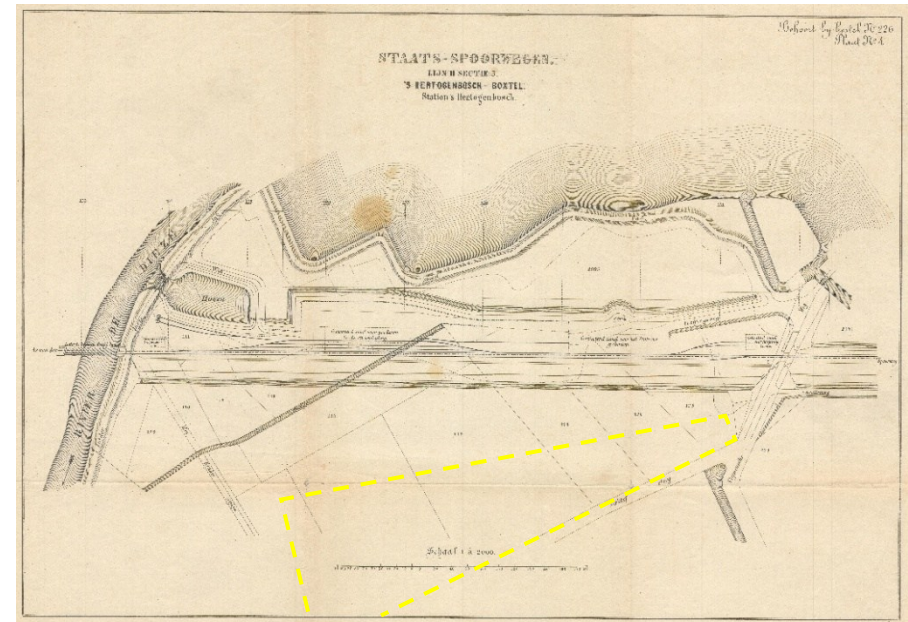
2.1 HET SPOOR OVER DE VESTING

Totdat de vestingwet van 1874 de slechting van de Bossche vestingen mogelijk maakte lag de stad ingesnoerd door de beknellende krans van vestingwallen en grachten. Omdat voor een goede verdediging een vrij schootsveld noodzakelijk was mocht binnen de ‘verboden kringen’ bovendien ook geen permanente bebouwing verrijzen. Toen in 1868 de spoorlijn Utrecht - Boxtel langs de westrand van de vestingen werd gelegd werd het bijbehorende eerste stationsgebouw dan ook geheel in hout uitgevoerd, om snel verwijderd te kunnen worden.

Het emplacement werd in een rechte lijn, direct langs de westrand van de vesting gelegd. Aansluitend op de Dieze werd ten oosten van het emplacement een ‘spoorhaven’ aangelegd (Afb. 3).

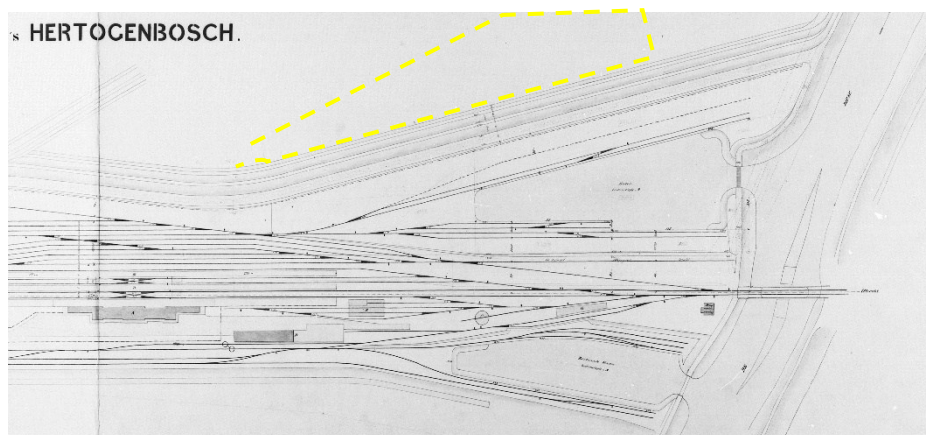

Afb. 2 Topografische kaart 1868, waarop het station wordt weergegeven, maar de spoorlijnen nog ontbreken. Centraal op de kaart de Paardskerkhofsteeg. Topotijdreis.nl.

Afb. 3 Situatietekening uit 1868 t.b.v. de aanleg van het stationemplacement. Aan de onderzijde de Kerkhofsteeg. BHIC, nr. 343-6510.

Toen in 1874 de vestingstatus werd opgeheven ontstonden al snel plannen voor stadsuitbreidingen op de vrijkomende vestinggronden. Inmiddels was het vervoer per spoor al fors toegenomen en bezonnen de spoorwegen zich vanaf 1883 op het verleggen van het spoor in westelijke richting. Dit enerzijds om een ruimer emplacement en station te kunnen realiseren, maar anderzijds ook om een betere brugverbinding over de Dieze mogelijk te maken. De aanwezige draaibrug was laag en moest daardoor vaak open, terwijl het toenemend aantal treinen dit juist steeds meer belemmerde.

Afb. 4 Ontwerp voor het stationsemplacement bij het tweede station. Ten westen van het emplacement werd aansluitend op de Dieze nog een tweede haven aangelegd. HUA, nr. 959-5413 A185221.

Tussen 1890 en 1896 werden een nieuw emplacement en spoor, evenals een nieuwe spoorbrug over de Dieze aangelegd. Doordat het spoor verder westelijk kwam te liggen werd het mogelijk om op de vrijgekomen vestinggronden tussen de binnenstad en het spoor de nieuwe wijk het Zand

te ontwikkelen, waarvan het nieuwe stationsgebouw, ontworpen door Eduard Cuypers het centrum vormde.

In diezelfde periode werd ten westen van het emplacement, aansluiten op de Dieze, een tweede insteekhaven aangelegd. Door de globaal driehoekige vorm van dit havengebied ontstond aan de westzijde een nieuwe stedenbouwkundige begrenzing. De al langs de Dieze aanwezige 'puinweg' werd hierna in zuidelijke richting doorgetrokken langs het spoor- en havenemplacement om vervolgens even ten noorden van het station aan te sluiten op de Paardskerkhofsteeg. Dit is de huidige Parallelweg. Hiermee waren rond 1896 de contouren van het onderzoeksgebied ontstaan.

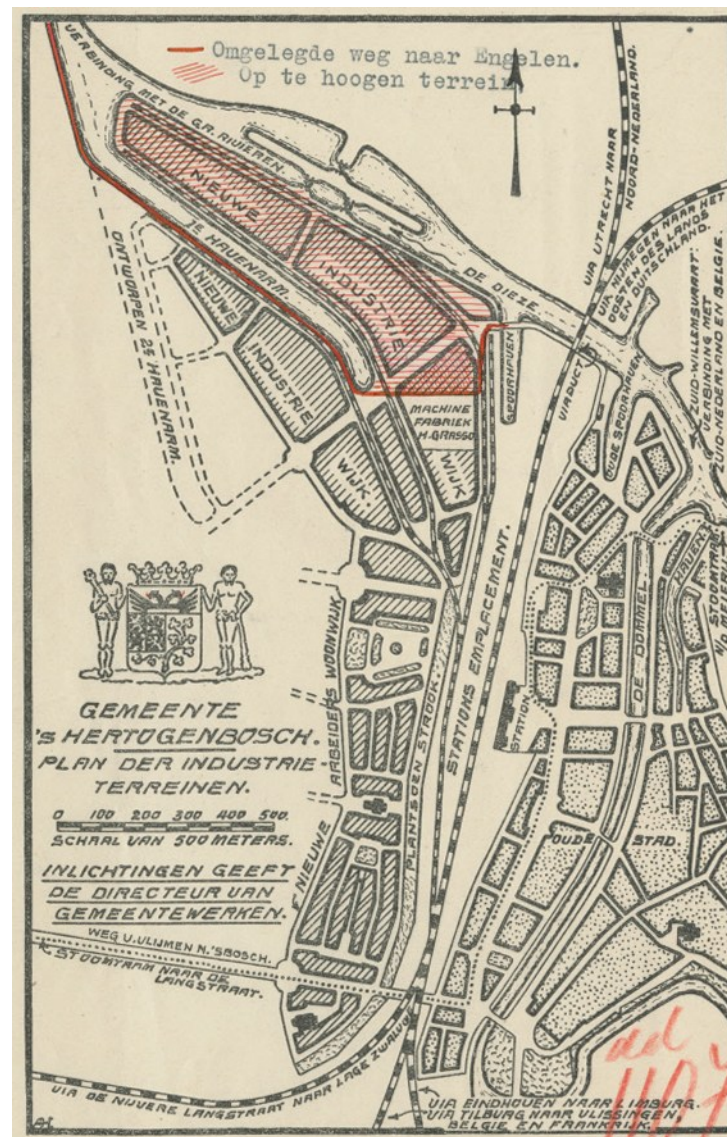
2.2 ONTWIKKELING TOT HAVEN- EN INDUSTRIEGEBIED

Ten oosten van het spoor werd de wijk het Zand verder ontwikkeld en verdichtte het gebied zich. Ten westen van het spoor gebeurde jarenlang weinig, totdat de gemeente 's-Hertogenbosch fabrikant Henri Grasso in 1911 wist over te halen zijn machinefabriek van Vught naar een nieuw te ontwikkelen gebied ten westen van het spooremlacement te verplaatsen. Om Grasso over te halen droeg de gemeente voor de helft bij in de kosten voor het ophogen van het terrein en zorgde zij voor een goede ontsluiting door de aanleg van een verbindingsweg met een brug over de spoorhaven en spoorviaduct. Grasso kocht de percelen, van burgemeester Van Lanschot en voegde enkele op de Paardskerkhofweg gerichte percelen samen tot één op de Parallelweg gericht perceel.¹ De vanouds tussen de percelen lopende Kinderdijk kwam daarbij volledig te vervallen. In 1912 verrezen een grote fabriekshal met daarbij een afzonderlijk kantoor-, kantine- en

¹ De aanvankelijk haaks op de Paardskerkhofweg staande perceelgrenzen kwamen nu haaks op de Parallelweg te liggen.

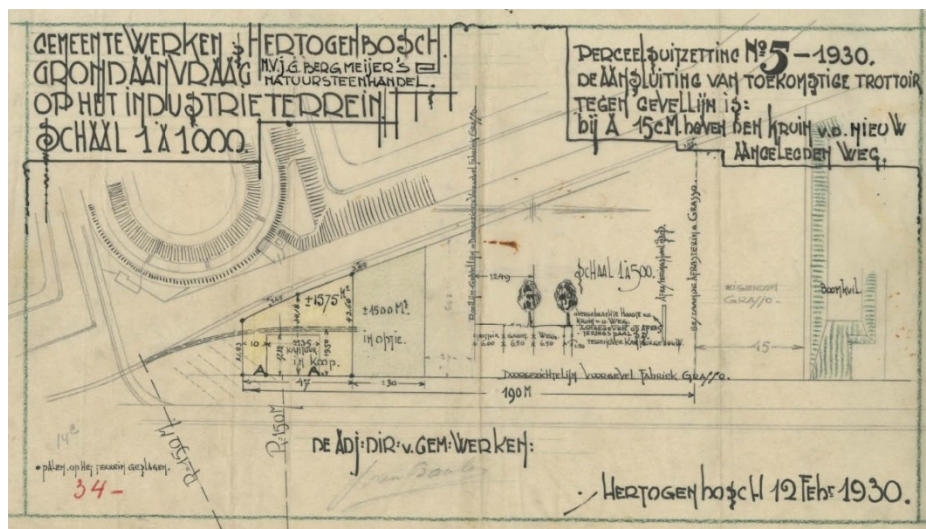
fabrieksgebouw. De gebouwen waren gericht op de nieuwe Parallelweg. Het aangekochte terrein was groter dan benodigd voor de fabriek, zodat ten zuiden van de fabriek jarenlang een groot onbebouwd terrein bleef bestaan. Hoewel de Paardskerkhofsteeg op alle topografische kaarten steeds prominent werd weergegeven, is deze weg op de luchtfoto's uit de jaren 1920 in het geheel niet herkenbaar en kan dit niet meer dan een onverhard pad zijn geweest (Afb. 1 en Afb. 31). Tot in de jaren vijftig bleef de weg onverhard en lag hier een spoorlijn vanaf het emplacement richting de Industriehaven.

Afb. 5 'Plan der industrie terreinen' van de gemeente 's-Hertogenbosch uit 1919. De fabriek van Grasso is aan de zuidrand van het op te hogen terrein (rood) gemarkeerd. Op deze voor promotie bestemde plattegrond zijn ook goed de bedrijfssporen herkenbaar. EDB, nr. 0061398.

Natuursteenhandel, L. Schippers en M.A.N. Gielens. In juni 1933 werd het resterende perceel verkocht aan de Veilingvereniging N.C.B. uit Eindhoven. De 'Doorgezichte Lijn Voorgevel Fabriek Grasso' vormde daarbij de rooilijn (Afb. 8).

Afb. 8 Grondaanvraag door de N.V. J.G. Bergmeijer's Natuursteenhandel d.d. 12 februari 1930. EDB, nr. 0063404.

Afb. 9 Uitsnede uit een luchtfoto in de jaren 1930. Aan de bovenzijde de Dieze. Rechtsonder het station. NIMH, nr. 2011-9068 (Fototechnische Dienst Luchtvaartafdeling).

Afb. 10 Zicht over het onderzoeksgebied in zuidoostelijke richting op 1 september 1939. NIMH, 2155-073416 (Fototechnische Dienst Luchtvaartafdeling).

2.3 VERDERE VERDICHTING VAN HET GEBIED

Ook ten zuiden van de Paardskerkhofweg ontwikkelde zich vanaf de jaren 1940 geleidelijk een uitgebreid industriegebied, waarvan de in de jaren vijftig aangelegde Oude Vlijmenseweg / Oude Engelseweg de zuidoostelijke begrenzing vormde. Deze nieuwe weg sloot aan de noordzijde aan op de Paardskerkhofweg, ter hoogte van de noordwesthoek van het complex van Grasso. Direct langs de westzijde van de Paardskerkhofweg ontstond nog een smalle industriestrook maar het grootste deel van het driehoekige gebied tussen de Oude Vlijmenseweg en de Paardskerkhofweg werd vanaf de jaren vijftig ingevuld met de nieuwe wijk Boschveld.

Ten oosten van de Parallelweg lag nog een smalle strook gemeenteground. Het noordelijke deel hiervan werd vanaf 1947 verhuurd en bebouwd met een reeks van twaalf twee-onder-één-kap bungalows (noodwoningen).

De rond 1895 aangelegde haven was op dat moment al komen te vervallen, waarna het vrijgekomen gebied was gebruikt voor uitbreiding van het spooreplacement.

Langs het zuidelijke deel van de Parallelweg liep een zakspoor vanaf het spooreplacement naar de fabriek van Grasso, waar het spoor met een bocht tussen het kantoor en de fabriekshal eindigde.

Afb. 11 De topografische kaart uit 1956 laat zowel de uitbreidingen binnen het onderzoeksgebied als de verdere ontwikkeling van het omliggende industriegebied zien. Topotijdreis.nl.

Afb. 12 Op de smalle strook tussen de haven en de Parallelweg werden ter hoogte van de fabriek van Grasso in 1947 enkele noodwoningen gebouwd. EDB, nr. 0002185 (Fotopersbureau Het Zuiden).

Afb. 13 Zicht over de Grasso-fabriek in oostelijke richting. Ten zuiden van de fabriek (rechts) is het terrein nog altijd onbebouwd. EDB, nr. 0086017 (Fotopersbureau Het Zuiden).

2.4 LATERE ONTWIKKELINGEN

Vanaf de jaren vijftig was ten zuidwesten van de Paardskerkhofweg een volledige strook met industrie ontstaan, waar geleidelijk nog enige schaalvergroting plaatsvond. De weg was, nadat het spoor werd verwijderd in de late jaren 1950, verhard.

Deze strook werd in het afgelopen decennium herontwikkeld tot een woongebied met hoofdzakelijk grondgebonden woningen van twee bouwlagen met een kap of drie bouwlagen met een platdak.

In de jaren tachtig kwam het deel van het spooremlacement ter plaatse van de vroegere haven weer te vervallen, waarmee een bouwterrein vrijkwam. Hierop werd rond 1995 een postsorteerhal van PostNL gebouwd.

Eveneens in de jaren negentig vond ook een grootschalige renovatie van het station plaats in combinatie met de ontwikkeling van het Paleiskwartier ten westen van het station. Aan de noordzijde kwam opnieuw een deel van het vroegere emplacement te vervallen. Direct langs de westrand van het emplacement werden de nieuwe Magistratenlaan en Nelson Mandelalaan aangegd, met daartussen nog een klein deel dat Parallelweg bleef heten.

Het spooremlacement lag altijd nagenoeg op dezelfde hoogte als het onderzoeksgebied. Met de aanleg van de hogere Diezespoorbruggen in 2013 en de dubbele Royal Welsh verkeersbruggen in 2015 werden ter hoogte van het onderzoeksgebied veel hogere opritten aangelegd. Ter hoogte van het kantoorgebouw van de Grasso-fabriek werd een verbindingsweg aangelegd tussen de nieuwe Nelson Mandelalaan en de oorspronkelijke Parallelweg. Vooral op dit punt valt de grotere hoogte.

Het terrein ten noorden van deze verbindingsweg, waar in de jaren negentig het postsorteercentrum van PostNL werd gebouwd, wordt op dit moment herontwikkeld onder de naam EKP-Noord, genoemd naar het voormalige expeditieknooppunt van PostNL.

2.5 ONTWIKKELINGEN OP TOPOGRAFISCHE KAARTEN

Hierna volgende topografische kaarten vanaf 1850 geven een mooi beeld van de veranderingen binnen het gebied. De kaarten werden vaak wat later bijgewerkt, waardoor een exacte datering van veranderingen op basis van deze kaarten niet mogelijk is.

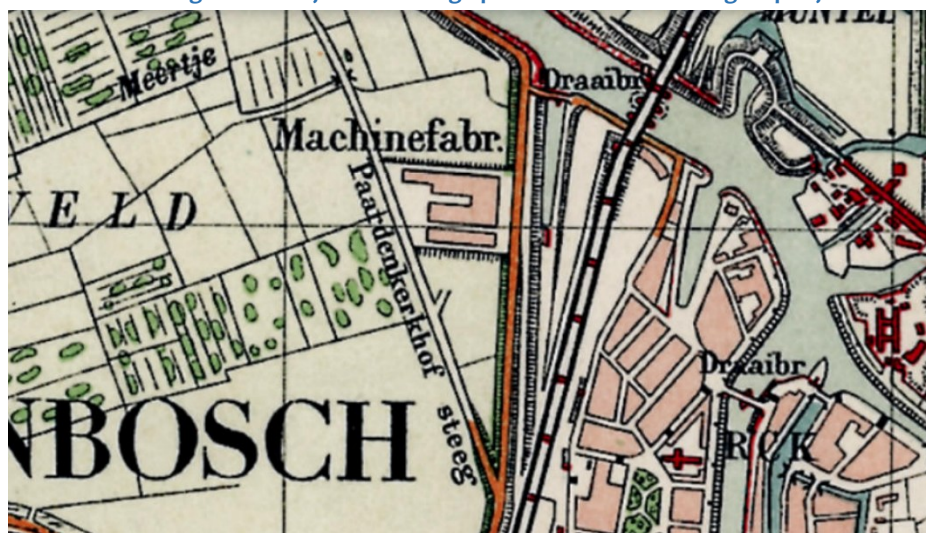
Afb. 14 Topografische kaart 1850. Buiten de vestinggracht ligt een geheel ongebouwd landelijk gebied. De Paardskerkhofsteeg is goed herkenbaar binnen het gebied. Topotijdreis.nl.

Afb. 15 Topografische kaart 1870. Het stationsemplacement is nu herkenbaar tussen de vesting en de Paardskerkhofsteeg. Topotijdreis.nl.

Afb. 16 Topografische kaart 1899. Het spooreplacement werd in westelijke richting uitgebreid. Langs de rand hiervan werd de Parallelweg aangelegd. Van de Kinderdijk resteert alleen nog de westelijke aansluiting op de Paardskerkhofsteeg. Topotijdreis.nl.

Afb. 17 Topografische kaart 1927. De fabriek van Grasso wordt hierop voor het eerst weergegeven. Het fabrieksterrein was haaks op de Parallelweg georiënteerd. Topotijdreis.nl.

Afb. 18 Topografische kaart 1956. Ten noorden en westen van het gebied vinden diverse ontwikkelingen plaats. Aan de zuidzijde van het onderzoeksgebied is nu ook bebouwing weergegeven. Topotijdreis.nl.

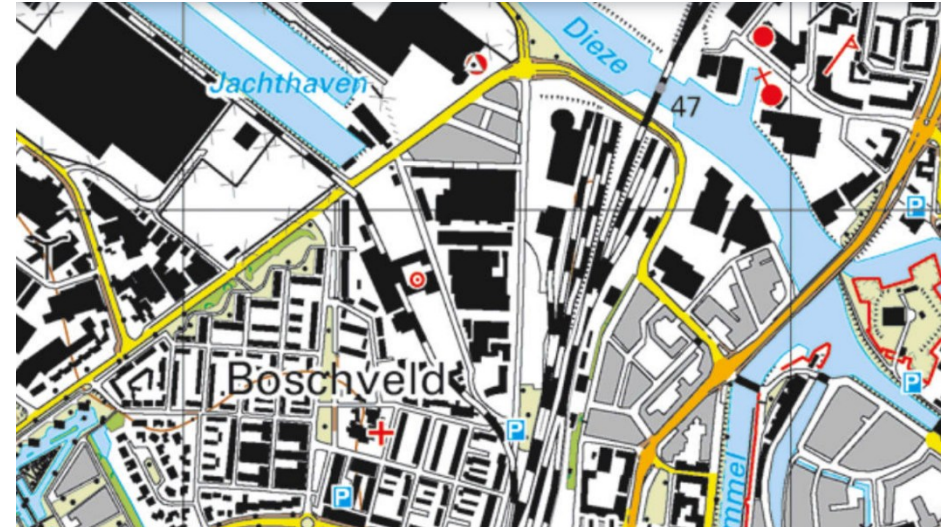
Afb. 19 Topografische kaart 1967. Inmiddels is het gebied ten westen van het onderzoeksgebied vrijwel volledig bebouwd. Topotijdreis.nl.

Afb. 20 Topografische kaart 1988. Ook de laatste ruimtes werden ingevuld. Aan de noordzijde van het spooreplacement is inmiddels een onbebouwd gebied ontstaan. De bedrijfssporen zijn nog altijd goed herkenbaar. Topotijdreis.nl.

Afb. 21 Topografische kaart 1998. Inmiddels worden de eerste bedrijfsterreinen alweer gesaneerd. Ten oosten van de Grasso-fabriek is het postsorteercentrum van PostNL gebouwd. Topotijdreis.nl

Afb. 22 Topografische kaart 2013. Het bedrijventerrein ten westen van de Paardskerkhofweg is nu al gedeeltelijk gesloopt. Het bedrijfsspoor naar de haven is hier nog weergegeven. Topotijdreis.nl.

Afb. 23 Huidige topografische kaart. De fabrieken ten westen van de Paardskerkhofweg zijn vervangen door woningen. Topotijdreis.nl.

2.6 LEESWIJZER – GEBOUWAANDUIDINGEN

Voor de aanduiding van specifieke (delen van) gebouwen of locaties binnen het gebied worden hierna zoveel mogelijk de ook door Grasso en Grenco gehanteerde gebouwnummers gebruikt. Daarbij zijn inmiddels de bouwdelen 10, 13, 19 en 20 niet meer aanwezig. Voor de gebouwen die nooit als onderdeel van Grasso en Grenco hebben gefungeerd is de nummering voortgezet vanaf het hoogste gebouwnummer van het Grasso/Grenco-complex. Dit betreft de nummers 21 t/m 24 voor bouwdelen in het zuidelijke deel van het onderzoeksgebied (Afb. 32).

Afb. 24 Overzicht gebouwen met gehanteerde gebouwnummers. De gele nummers zijn de door Grasso/Grenco gebruikte gebouwnummers, waarbij de nummers 10, 13, 19 en 20 inmiddels niet meer bestaan. De oranje nummers betreft gebouwen die nooit als onderdeel van Grasso en/of Grenco hebben gefungeerd.

2.7 TERREININRICHTING

2.7.1 Terreinverhardingen

Oorspronkelijk waren de terreinen van het fabrieksterrein van Grasso (ten noorden van gebouw 8) volledig bestraat met baksteenklinkers in keperverband. Deze terreinverharding werd aanvankelijk ook nog rond de gebouwen 5 en 6 toegepast, maar in de jaren zeventig werd geleidelijk overgegaan op de toepassing van Stelconplaten. Aanvankelijk betrof dit een smalle strook langs de zuidgevel van gebouw 6 en enkele kleinere delen langs de westelijke terreinrand. In 1988 was al het grootste deel van het terrein rond de westzijde van de gebouwen met deze betonplaten verhard. Later zouden ook de fabrieksstraten volgen, waarbij ook alle sporen van het eerdere bedrijfsspoor, tussen de gebouwen 1 en 8 verloren gingen.

2.7.2 Groenelementen

Lange tijd kenden zowel het onderzochte gebied als de direct omgeving nauwelijks groenelementen. Langs de straten bevonden zich, al dan niet verharde, parkeerplaatsen. Trottoirs waren slechts ten dele aanwezig. Dit terwijl op de vroegste foto's zichtbaar is dat langs de oostzijde van de Parallelweg een rij berken was geplant (Afb. 25).

Afb. 25 Vroege foto van de Parallelweg, met op de voorgrond de rand van het spooremlacement. Langs de oostzijde van de weg (herkenbaar aan de auto) stond een rij berken. Direct ten zuiden van het kantoor van Grasso bevond zich de 'boomkuil' voor het wateren van het voor timmerwerk benodigde hout. EDB, nr. 0033206.

Pas in de tweede helft van de twintigste eeuw verschenen de eerste, merendeels onbedoelde groenvoorzieningen. Dit betrof hoofdzakelijk onbedoelde hogere struiken.

De eerste bewust aangelegde groenstructuur was de tuin voor de in 1960 gebouwde showroom. Deze bestond uit een groot L-vormig gazon, omgeven door een lage heg. Ten zuiden van de showroom en op de beide voorhoeken waren perken met heesters aanwezig. Als tegenhanger werd ook langs de zuidgevel van het oorspronkelijke kantoorgebouw een border aangelegd, zodat het voor klanten bestemde pad naar de showroom door borders werd geflankeerd.

Daarnaast hadden de tuinen van de vanaf 1948 ten oosten van de Parallelweg gebouwde bungalows tuinen met deels ook wat hogere opgaand groen.

In 1988 bestond het belangrijkste groen uit enkele bomenrijen langs de oostgevels van gebouw 14 en de woningen aan de zuidzijde van het bouwblok. Daarnaast waren tussen de afzonderlijke delen van het grote parkeerterrein ten zuiden van de Parallelweg stroken met bomen aangelegd. De tuin rond de showroom werd in deze periode echter weer grotendeels aan het zicht onttrokken door het inmiddels weer gesloopte kantoorgebouw 19.

2.7.3 Terreinafscheidingen

Het oorspronkelijke fabrieksterrein van Grasso wordt voor een groot deel door de op de perceelgrenzen geplaatste gebouwen afgesloten. Met name de noordwestvleugel werd daarbij als een bouwkundig ‘scherm’ voor de noordwesthoek van het terrein. De westrand van het terrein was waarschijnlijk korte tijd open, maar werd al snel met een hoge gemetselde muur tussen de noordwesthoek van de fabriek en de zuidwesthoek van het kantoor afgesloten. Daarmee was sprake van een volledige afsluiting met een sterk gesloten karakter. Alleen de tussen de fabriekshallen en het kantoor aan de Parallelweg aanwezige toegangspoort bood toegang tot het terrein en bood een beperkte mogelijkheid tot zicht op het terrein. De zuidelijke delen van het onderzoeksgebied waren nog onbebouwd en kenden geen afsluitingen. Uitzondering vormde een afrastering rond de ‘boomkuil’, direct ten zuiden van het kantoor (Afb. 25).

Met de gefaseerde kleinschalige ontwikkeling van het zuidelijke deel van het terrein werden ook door de individuele eigenaren terreinafscheidingen

opgericht op de plaatsen waar de bebouwing niet direct langs de perceelgrenzen stond. Dit betrof veelal zeer eenvoudige afrasteringen met draad en/of gaaswerk tussen houten palen. Veelal werden deze afrasteringen op de erfgronden geplaatst. Uitzondering vormde een inspringend deel aan de Paardskerkhofweg bij het perceel van de veilinghal van de N.C.B. De hiermee gecreëerde ruimte buiten het perceel zal tot doel hebben gehad om voertuigen buiten het langsliggende bedrijfsspoor te kunnen opstellen voor het openen van het hek.

In navolging van de afscheidingen rond het terrein van de veilinghal werd ook het braakliggende zuidelijke terreingedeelte van Grasso voorzien van een vergelijkbare omheining.

Alleen bij het tevens als showtuin fungerende perceel van Bergmeyers natuursteenhandel, aan de zuidzijde van het gebied, werd een meer representatieve terreinafscheiding in de vorm van houten hekwerken tussen hoge gemetselde poeren toegepast.

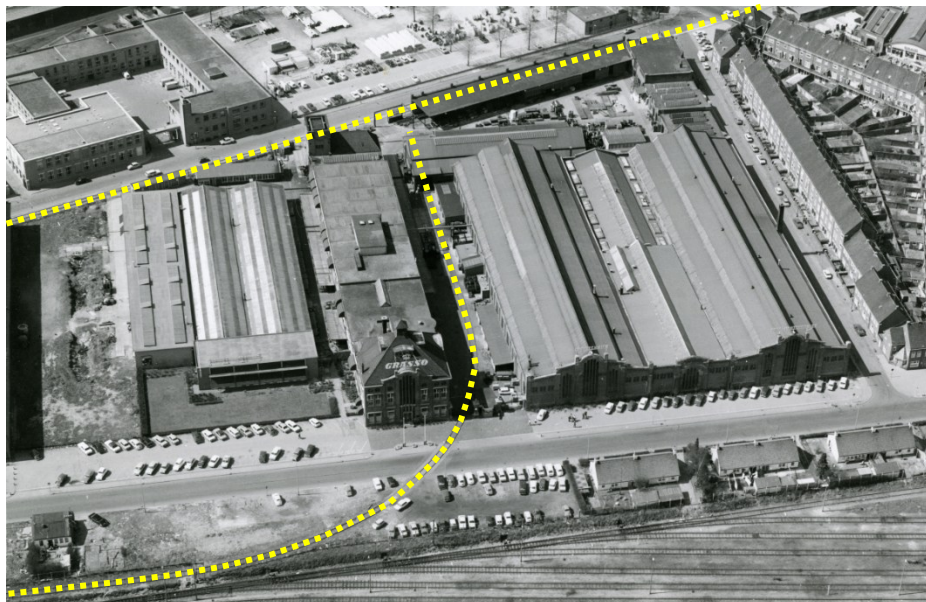
Met de toename van het autoverkeer werd het belang van voldoende parkeerplaatsen groter. Met name langs de Parallelweg werden vanaf de jaren 1970 de terreinafscheidingen verder naar achteren geplaatst om langs de openbare weg parkeerstroken aan te kunnen leggen. Terreinafscheidingen bestonden veelal uit verzinkt stalen gaaswerk langs eveneens in verzinkt staal uitgevoerde palen, veelal met een bovenregel. Bij de Grasso-fabriek werd het zuidelijke deel van de terreinmuur vervangen door een overeenkomstig gaashekwerk.

Zowel ter hoogte van de latere uitbreidingen van Grasso (Parallelweg 30) als bij de veilinghal werden langs de Paardskerkhofweg aan de binnenzijde van het hekwerk struiken geplaatst, zodat ook iets meer visuele afscheiding ontstond.

Met de laatste herontwikkelingen heeft het gebied tussen de veilinghal en het Grasso-kantoor een open karakter gekregen en zijn eerdere afscheidingen verwijderd ter verbetering van de toegankelijkheid en (deels) om meer parkeergelegenheid te bieden.

2.7.4 Bedrijfssporen

Een belangrijk voordeel van de locatie was de mogelijkheid om het gebied aan te sluiten op het nabijgelegen spooremlacement. Niet alleen kon de Industriehaven zo als overslaghaven fungeren, maar ook voor de individuele bedrijven bood de aanwezigheid van bedrijfssporen belangrijke voordelen. De aanwezigheid werd dan ook gebruikt voor promotie van het te ontwikkelen industriegebied (Afb. 5).

Afb. 26 Zicht op de Grasso-fabriek vanuit het oosten omstreeks 1970. De bedrijfssporen zijn geel gemarkeerd. Aan de onderzijde de exclusieve aansluiting van Grasso. EDB, nr. 78330.

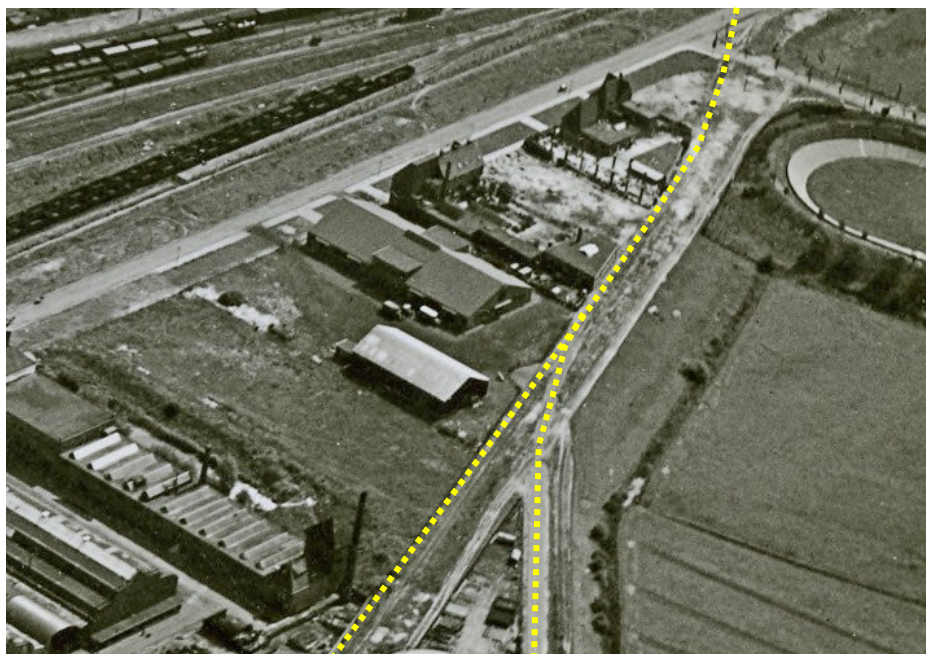
De bedrijfssporen rond het onderzoeksgebied bestonden uit twee afzonderlijke delen. De Grasso-fabriek kreeg een eigen aftakking vanaf het meest westelijke spoor binnen het spooremlacement. Die aftakking liep met een ruime bocht vanaf dit westelijke spoor het fabrieksterrein op langs de noordoosthoek van het kantoorgebouw (Afb. 26). Dit spoor was in ieder geval in de jaren twintig al aanwezig. Dit spoor was in ieder geval tot ca. 1990 nog aanwezig en herkenbaar op luchtfoto's en topografische kaarten (Afb. 20 en Afb. 27). Het gebogen tracé was zelfs tot een tiental jaren geleden nog herkenbaar in de groenstrook ten oosten van de Parallelweg.

Afb. 27 Luchtfoto van het noordelijke deel van het onderzoeksgebied in 1988, gezien in westelijke richting. Het bedrijfsspoor van de Grasso-fabriek is nog aanwezig, evenals de sporen richting de industriehavens. EDB, nr. KN53431.

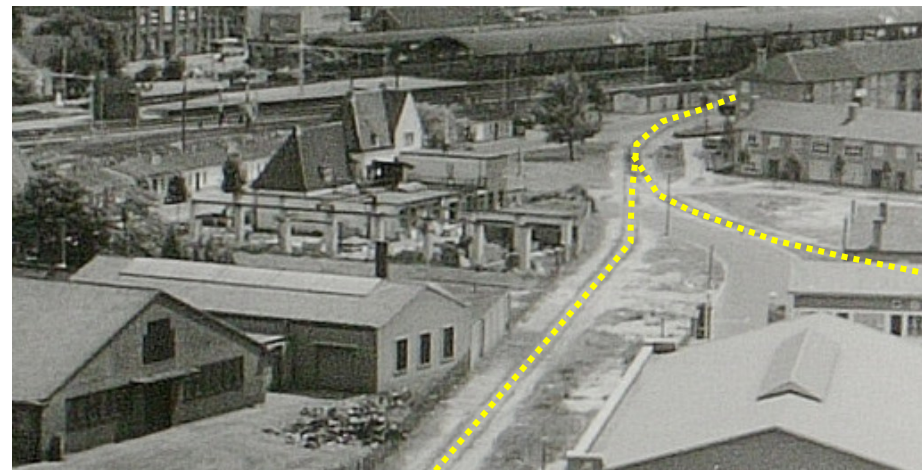
Een tweede (westelijke) tak ontsprong verder zuidelijk vanaf het spooremlacement. Dit spoor liep eerst parallel aan het spooremlacement en boog even ten zuiden van het onderzoeksgebied af in westelijke richting om direct daarna te splitsen. De oostelijke afsplitsing liep direct ten westen van het onderzoeksgebied langs de oostzijde van de Paardskerkhofweg om vervolgens ten noorden van de noordelijke industriehaven te eindigen met een klein rangeerterrein. Langs de Paardskerkhofsteeg is een deel van het tracé van dit bedrijfsspoor zichtbaar gemaakt in de bestratingen, maar de aansluitingen aan weerszijden zijn niet meer herkenbaar.

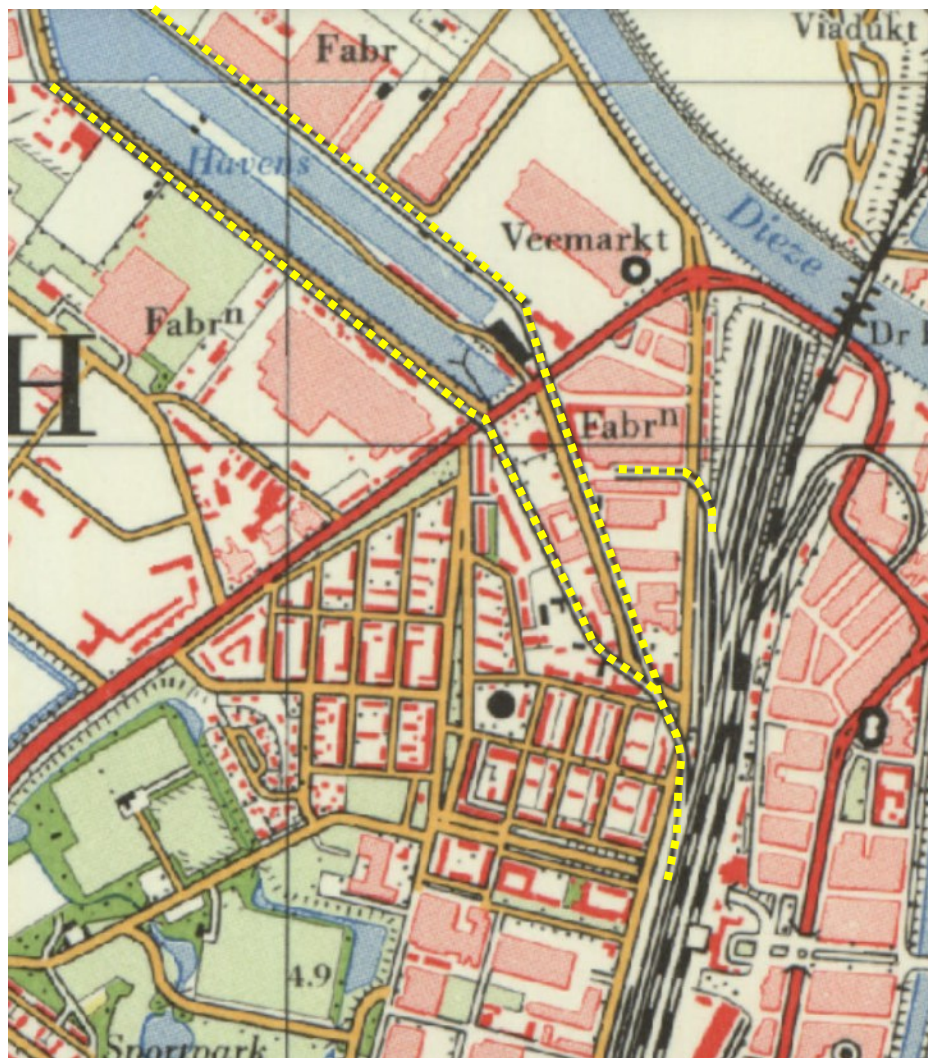
Afb. 28 Op deze foto uit 1939 splitst de westelijke aftakking nog iets ten noorden van het veilinggebouw. NIMH, nr. 2155_073416.

De westelijke afsplitsing ontsprong aanvankelijk direct ten noorden van het veilinggebouw (Afb. 28). Dit spoor eindigde ten zuiden van de zuidelijke

industriehaven. Vanaf de jaren vijftig splitst dit spoor al ten zuiden van het onderzoeksgebied af en liep vervolgens direct langs de westzijde van de bedrijven aan de westzijde van de Paardskerkhofweg. Dit spoor ging met de recente herontwikkeling van het gebied geheel verloren.

Afb. 29 Het zuidelijke deel van het onderzoeksgebied, gezien in zuidelijke richting in juni 1956. Het vanaf het spooremlacement afbuigende bedrijfsspoor en de naar het zuiden verlegde splitsing zijn hier goed herkenbaar. EDB.

Afb. 30 Op deze topografische kaart uit 1967 zijn de bedrijfssporen gemarkeerd. Topotijdreis.

Afb. 31 Overzicht van het zuidelijke deel van het onderzoeksgebied op 21 december 1956. Langs de Paardskerkhofweg is prominent het bedrijfsspoor herkenbaar. EDB, nr. 0067243 (P. Farla).

3 ONTWIKKELING VAN DE GEBOUWEN

In dit hoofdstuk wordt per gebouw of sterk samenhangend cluster van gebouwen kort de ontwikkelingsgeschiedenis behandeld. Daarbij komen de locatie, het initiatief, de oorspronkelijke opzet en de belangrijkste veranderingen aan de orde.

Gebouwaanduidingen

Voor de aanduiding van specifieke (delen van) gebouwen worden zoveel mogelijk de ook door Grasso en Grenco gehanteerde gebouwnummers gebruikt. Daarbij zijn inmiddels de bouwdelen 10, 13, 19 en 20 niet meer aanwezig. Voor de gebouwen die nooit als onderdeel van Grasso en Grenco hebben gefungeerd is de nummering voortgezet vanaf het hoogste gebouwnummer van het Grasso/Grenco-complex. Dit betreft de nummers 21 t/m 24 voor bouwdelen in het zuidelijke deel van het onderzoeksgebied (Afb. 32).

Afb. 32 Overzicht gebouwen met gehanteerde gebouwnummers. De gele nummers zijn de door Grasso/Grenco gebruikte gebouwnummers, waarbij de nummers 10, 13, 19 en 20 inmiddels niet meer bestaan. De oranje nummers betreft gebouwen die nooit als onderdeel van Grasso en/of Grenco hebben gefungeerd.

3.1 FABRIEKSHALLEN GRASSO – PARALLELWEG 25

Gebouwen 1, 2, 3, 4, 9, 11, 12 en 18

3.1.1 Grasso's machinefabriek

Grasso's machinefabriek werd opgericht door Willem Grasso (1833-1903). Deze uit Tilburg afkomstige arbeiderszoon opende in 1858 een kleine smederij aan het Hinthamereinde. Grasso ontpopte zich als werktuigbouwkundige en uitvinder, waarbij hij vooral mogelijkheden zocht om bestaande machines te verbeteren. In 1868 werd een grotere fabriek met woonhuis gebouwd aan de Zuid-Willemsvaart. Hier legde Grasso zich onder meer toe op de ontwikkeling van een stoomhamer. Ook produceerde hij stoommachines naar eigen ontwerp. Een grote doorbraak volgde, toen Grasso vanaf 1871 machines ging bouwen voor de productie van margarine voor de Bossche fabrikant Jurgens. Er volgden meer opdrachtgevers en ook machines voor het maken van 'kunstboter' werden aan het assortiment toegevoegd. In 1883 produceerde Grasso zelfs de volledige inrichting voor een kunstboterfabriek in New York.

In 1894 werd Willem opgevolgd door zijn zoon Henri Grasso (1863-1944). Het bedrijf, waar op dat moment dertig mensen werkten, kampte echter met een forse schuldenlast.

Om het bedrijf gezond te kunnen maken en, bovendien te kunnen uitbreiden verkocht Henri de fabriek aan de Zuid-Willemsvaart en kocht hij grotere bedrijfsgebouwen aan de Taalstraat in Vught. Daar legde Grasso zich toe op de productie van machines en installaties voor de zuivelindustrie en in het bijzonder de hiervoor benodigde koelinstallaties.

De locatie in Vught bood voldoende ruimte aan het bedrijf dat bij het vijftigjarig bestaan in 1908 250 werknemers telde, maar het ontbreken van goede verbindingen leidde tot hoge transportkosten.

In 1912 wist het Bossche gemeentebestuur Grasso over te halen om zich te vestigen op een nieuw op te hogen terrein ten westen van het spooremlacement. Deze percelen waren eigendom van burgemeester Van Lanschot. De gemeente nam een deel van de kosten voor het ophogen van het terrein op zich en legde bovendien de voor een goede ontsluiting van de fabriek benodigde verkeersweg met spoorviaduct en havenoverbrugging aan.

Henri Grasso gaf de Tilburgse architect F.C. (Frans) de Beer (1873-1960) opdracht voor het ontwerpen van een omvangrijke fabriek met vrijstaand kantoorgebouw met kantine en werkplaats.

Om meer kapitaal te kunnen aantrekken werd het bedrijf in 1912 omgevormd tot een Naamloze Vennootschap, waarvan Henri Grasso in aanvang alle aandelen bezat.

Het bedrijf ging zich ook toeleggen op koelinstallaties en compressoren voor schepen en werd de meest vooraanstaande fabrikant van koelmachines. In 1920 werd een eigen agentschap geopend in Soerabaja, om zo een geheel nieuwe markt te kunnen aanboren.

Bij gebrek aan een opvolger en vanwege teruglopende resultaten zag Henri Grasso zich in 1937 genoodzaakt zijn bedrijf te verkopen aan VEHA uit Den Haag. Dit bedrijf was eigendom van de familie Verheijst en producent van verwarmingsketels en radiatoren.

De familie Verheijst hield de goed aangeschreven naam Grasso aan en zette ook de productie van koeltechnische machines en apparatuur voort. Het bedrijf ontwikkelde zich in de volgende decennia tot een internationale leverancier van koelinstallaties. In 1958 ontving Grasso bij het 100-jarig bestaan het predicaat 'Koninklijke' voor de betekenis in de internationale industrie. Ter gelegenheid hiervan werd door het personeel een glas-inloodraam van Marius de Leeuw aangeboden. Dit werd op de verdieping in de voorgevel van het kantoor geplaatst.

Vanaf 1960 volgden verschillende fusies om nieuwe markten te kunnen aanboren, waaronder installaties voor het vriesdrogen van producten.

In 1965 werd Grenco BV (Grasso Engineering en Contracting) opgericht. Dit afzonderlijke bedrijf richtte zich op het ontwerpen en bouwen van koel- en vriesinstallaties. Hiervoor werd ten zuiden van het oorspronkelijke kantoorgebouw een nieuwe bedrijfshal met aangebouwde showroom gebouwd (Parallelweg 30)

In 1973 trad de laatste telg van de familie Verheijst terug uit het bedrijf. De jaren zeventig en tachtig kende het bedrijf sterk wisselende resultaten en eind jaren tachtig zag het zich in 1991 genoodzaakt te fuseren met het Duitse GEA tot GEA Grasso. Omdat het Duitse moederbedrijf van de onderhoudsgevoelige gebouwen af wilde worden deze eind jaren negentig verkocht aan de gemeente 's-Hertogenbosch en werden deze in 2001 op de monumentenlijst geplaatst. De gebouwen werden hierna door GEA gehuurd en tot op heden worden in de oude fabriekshallen van Henri Grasso warmtepompen geproduceerd voor industriële toepassingen.

Het kantoorgebouw (Parallelweg 27) werd afgesplitst en door de gemeente 's-Hertogenbosch herontwikkeld tot 'data-hotspot' De Grasso, een bedrijfsverzamelgebouw voor ICT-gerelateerde ondernemingen.

3.1.2 Aanbesteding, bouw en oorspronkelijke opzet

Nadat Henri Grasso het benodigde terrein in 1911 van burgemeester Van Lanschot had gekocht werden op woensdag 29 november 1911 het grondwerk en de ophoging van het 2,5 ha grote terrein aanbesteed.² Dit werd uitgevoerd door de Nijmeegse aannemer Stuij en ving aan in december 1911.³

² Advertentie Nieuwe Tilburgsche Courant 18 november 1911.

³ Bericht Provinciale Noordbrabantsche en 's Hertogenbossche courant 12 december 1911.

Architect Frans de Beer Beer ontwierp een omvangrijke fabriek met vrijstaand kantoorgebouw met kantine en werkplaats in overgangsarchitectuur. De aanbesteding voor: 'Het bouwen van eene Machinefabriek, Ketelmakerij, enz.' vond plaats op 24 mei 1912. Inbegrepen waren de levering van alle benodigde materialen, 'uitgenomen de geconstrueerde ijzeren dakconstructie met dakbedekking der beide machinehallen en magazijn, alsmede de ijzeren fabrieksdeuren'. Deze onderdelen zullen ongetwijfeld door Grasso zelf vervaardigd zijn.⁴ De inschrijvingen voor de bouwkundige werkzaamheden varieerden van Fl. 228.700,- tot Fl. 172.900. Met dit laatste bedrag was L. Renses uit Utrecht de laagste inschrijver. De laagste inschrijver voor de 'betonwerken' was Betonmaatschappij voorheen Bourdry uit Den Haag voor Fl. 14.900,-.⁵

De fabriekshallen werden gebouwd op een rechthoekig grondvlak van ca. 100 bij 80 meter aan de noordrand van het beschikbare perceel en grenzen daarmee aan de huidige Koestraat.

Het gebouw bestond uit drie parallelle hallen van ongelijke breedte. De daken van de buitenste hallen en het voorste deel van de middelste hal kregen een opvallende geknikte vorm met een per hal naar de middenas oplopende opbouw met hellende lichtstroken met tussenliggende flauwhellende dakgedeeltes. Op de middenas kreeg elke hal een zadeldakvormige lichtstrook. Het achterste (westelijke) deel van de middelste hal kreeg een dak met segmentboogvormig middendeel geflankeerd door flauwhellende zijdelen. Dit betrof een overdekte buitenruimte, begrensd door de gevels van omliggende hallen. Alle de daken werden gedragen door ijzeren vakwerkspanten met geklonken verbindingen.

⁴ Advertentie Nieuwe Tilburgsche Courant 04 mei 1912.

⁵ Bericht RK dagblad het huisgezin 24 mei 1912.

Aan de brede, op het oosten gerichte voorgevel was de constructieve indeling ook goed herkenbaar. Deze gevel kreeg een sterke geleding door bij elke hal een risalerende middenpartij met terugliggende gevelvlakken en gepleisterde bekroningen toe te passen. In deze delen werden opvallende verticale vensterstroken met stalen ramen toegepast. De flankerende delen kregen hooggeplaatste vensters in een doorlopende horizontale reeks. De gevel kreeg een afsluiting met trapsgewijs uitgemetseld siermetselwerk. De lagere zijgevels werden soberder uitgevoerd en per travee geled met een uitgemetselde penant. De tussenliggende muurvlakken werden afgesloten met een bloktandlijst onder de houten gootlijst. De gekoppelde smalle vensters werden per twee onder een gezamenlijke segmentboog gebracht.

Op de noordwesthoek sloot een rechthoekig, deels enkellaags en deels tweelaags volume met platte daken op wisselende hoogtes aan. De vlakke gevels sloten af met dakoverstekken op bewerkte klossen en kregen een hooggeplaatst reeks rechthoekige vensters. Hierin was onder meer de draaierij ondergebracht.

Aan de westzijde was het terrein aanvankelijk met een afrastering afgesloten. Aan de zuidzijde vormde het tegelijkertijd gebouwde kantoor-, kantine- en werkplaatsgebouw de afsluiting van het complex. Dit gebouw was niet verbonden met de fabriekshallen en van de vanaf 1960 aanwezige noord-zuid georiënteerde 'corridor' was ook nog geen sprake vanwege de niet tegenover elkaar geprojecteerde toegangen.

In het interieur waren de drie hallen onderling gescheiden door twee in de lengterichting geplaatste tussengevels.

Afb. 33 Mooi overzicht van de fabriek uit het noordwesten in 1924. Tussen de noordelijke en zuidelijk hal is hier goed de met een gebogen dak overdekte binnenplaats herkenbaar. EDB, nr. 0076606.

3.1.3 Latere wijzigingen

Als productielocatie waren de fabriekshallen voortdurend onderhevig aan veranderingen ten dienste van het productieproces. Dit betrof echter vooral aanpassingen in het interieur en slechts kleine veranderingen aan het exterieur van het gebouw.

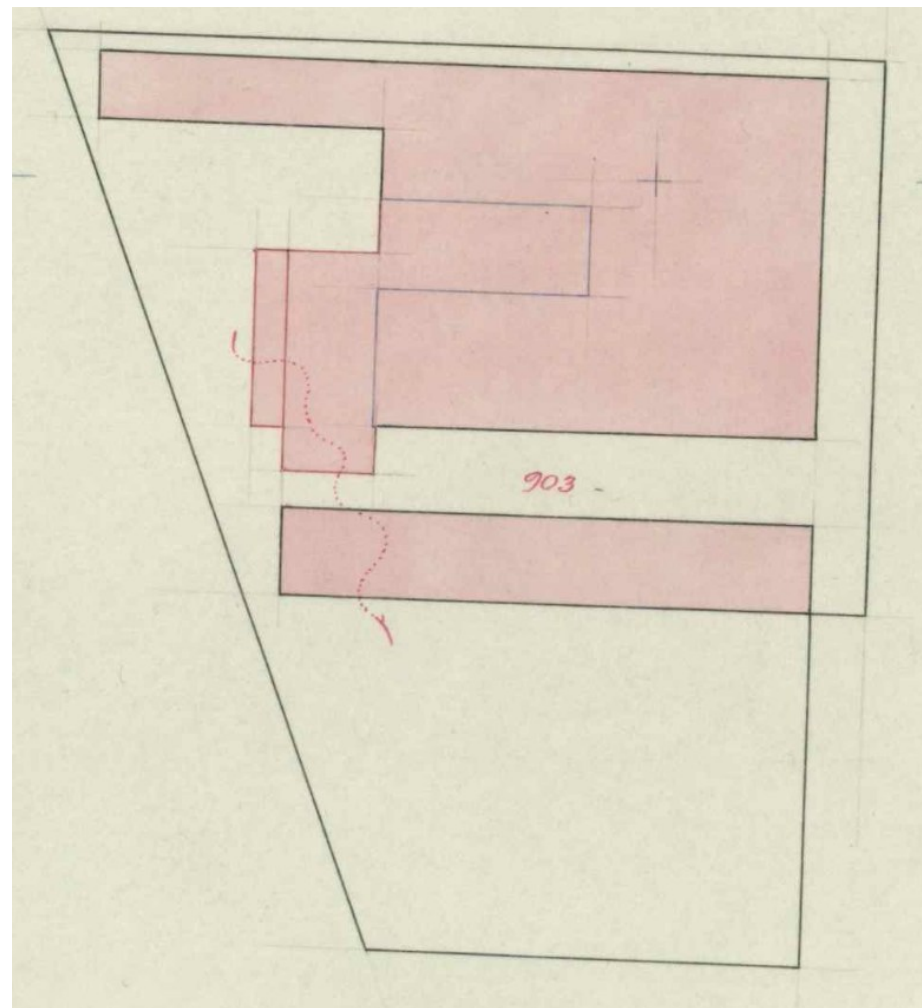
In 1920 werd de afrastering langs de westrand van het terrein vervangen door de huidige hoge muur. Langs deze muur werd een open loods gebouwd (gebouw 12)⁶

⁶ De als 'nieuw' aangeduide muur werd door het Kadaster op veldwerk F79 op 11 december 1920 vastgelegd.

Afb. 34 Op deze vóór 1943 gemaakte foto staat de westgevel van de zuidelijke hal nog vrij en is links nog het gebogen dak van de binnenplaats zichtbaar. EDB, nr. 0086017 (Fotopersbureau Het Zuiden).

Een belangrijke verandering aan het exterieur was de toevoeging van een expeditieloods (gebouw 4) aan de westzijde van de zuidelijke hal, samen met de vervanging van de getoogde overkapping van de westelijke binnenplaats door een gesloten bouwdeel. Daarbij werd de dakvorm van het bestaande dak van de middelste hal in westelijke richting doorgetrokken. Deze veranderingen werden door het Kadaster in juni 1943 vastgelegd (Afb. 35). Tegelijk met de expeditieloods werd ook een bedrijfsspoor vanaf het spooremlacement aangelegd. Dit spoor liep door de deuren aan de zuidzijde van de expeditieloods.

Afb. 35 Kadastrale hulpk kaart F138 uit juni 1943. Hierop worden de gesloten bebouwing van de westelijke binnenplaats en de nieuwe hal achter de zuidelijke hal weergegeven. Kadaster.

Bij de bevrijding van 's-Hertogenbosch in oktober 1944 liepen de hallen forse oorlogsschade op. Bij het herstel ging het nodige oorspronkelijke

materiaal verloren, maar er lijken geen grote veranderingen plaats te hebben gevonden.

Afb. 36 Deze aggregaten staan klaar voor transport naar Indonesië op 1 augustus 1956. De gevel hoort bij een inmiddels verdwenen bouwdeel bij de in 1943 aangebouwde westelijke loods. EDB, nr. 0019713 (Fotopersbureau Het Zuiden).

Nadien werd een deel van de open loods langs de westelijke muur afgesloten, evenals de aankapping langs de westzijde van de in 1943 toegevoegde expeditieloods.

Ten westen van de middelste- en noordelijke hal zijn verschillende kleine bouwdelen met wanden van stalen platen met damwandprofielen ontstaan (gebouw 9).

In het interieur zijn de oorspronkelijke binnenmuren grotendeels verdwenen. Achter de voorgevel werd een geheel nieuwe tweelaags invulling met kantoren toegevoegd, waarmee de fabriek onafhankelijk van het eerder bijbehorende kantoorgebouw kan functioneren.

Aan de zijde van de Parallelweg werd ter plaatse van het middelste deel van het toegangshek een nieuwe portiersloge ingevoegd. Het zuidelijke hekgedeelte werd vervangen door een nieuw hekwerk.

Portiersloge (gebouw 18)

Vanaf de jaren zeventig was in het middelste deel een gesloten wand met afzonderlijke personeelstoegang aanwezig. In de jaren 1980 werd op deze plaats een portiersloge ingevoegd die omstreeks 1990 werd vervangen door de huidige portiersloge.

3.2 KANTOORGEBOUW GRASSO – PARALLELWEG 27

Gebouw 8

3.2.1 Het kantoor van Grasso's machinefabriek

Tot de overname van de gebouwen door de gemeente 's-Hertogenbosch was dit gebouw in gebruik als kantoor, kantine en draaiërie bij de in 1912 op deze locatie gebouwde machinefabriek van Henri Grasso (zie ook par. 3.1.1).

Omdat het Duitse moederbedrijf GEA in de jaren negentig van de onderhoudsgevoelige gebouwen af wilde, werden deze verkocht aan de gemeente 's-Hertogenbosch en werden deze in 2001 op de monumentenlijst geplaatst.

De fabriekshallen werden hierna door GEA gehuurd en zijn tot op heden als fabriek in gebruik. In 2012-2013 werden de gebouwen gerestaureerd.

Het kantoorgebouw (Parallelweg 27) werd afgesplitst en door de gemeente 's-Hertogenbosch herontwikkeld tot 'data-hotspot' De Grasso, een bedrijfsverzamelgebouw voor ICT-gerelateerde ondernemingen.

3.2.2 Aanbesteding, bouw en oorspronkelijke opzet

Het kantoor werd op 24 mei 1912, samen met de fabriekshallen, aanbesteed. Laagste inschrijver was L. Renses uit Utrecht voor Fl. 172.900,-. De betonwerken werden voor Fl. 14.900,- aanbesteed aan Betonmaatschappij voorheen Bourdry uit Den Haag.

Architect Frans de Beer Beer ontwierp het los van de fabriekshallen gebouwde kantoorgebouw in overgangsarchitectuur met aan de voorzijde

een markant tweelaags volume met zeer hoge kop, bekroond met een ventilatiekap (Afb. 38). Aan de bovenzijde van de dakvlakken werden brede dakkapellen met getoogde daken en vijf ramen toegepast. De voorgevel kreeg, evenals de voorgevels van de fabriekshallen, een risalerende middenpartij met gepleisterde bekroningen. Boven de entree werden opvallende verticale vensterstroken met stalen ramen met glas-in-lood toegepast. De flankerende delen kregen op de begane grond en verdieping forse vensters met enkelruits onderramen en bovenlichten met een roedenverdeling. De lage tweede verdieping kreeg ronde vensters.

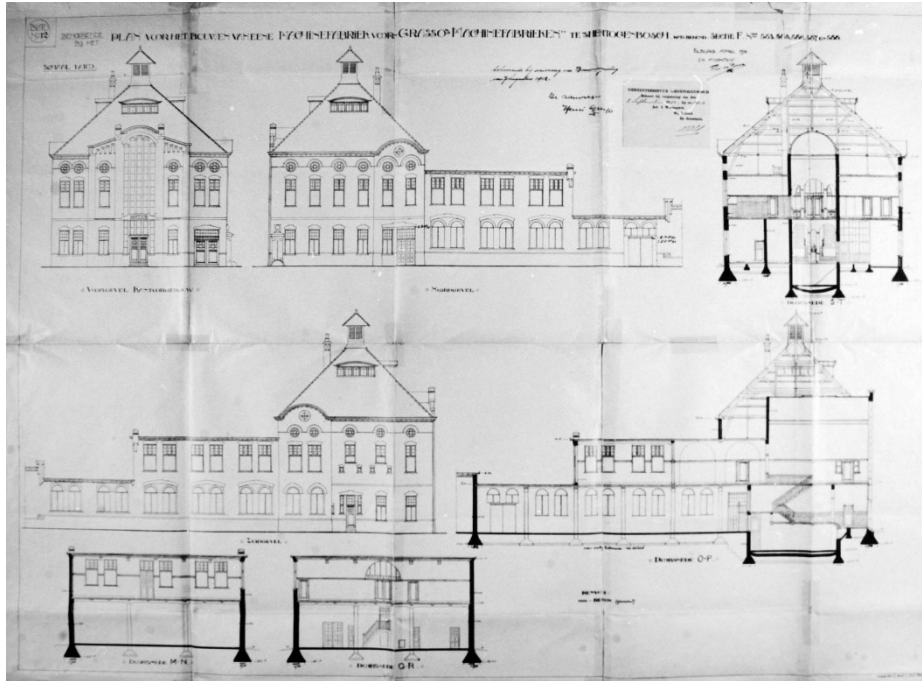
Bij beide zijgevel werd de architectuur van de zijdelen van de voorgevel doorgezet, met bij beide gevels aan de westzijde een risaliet onder halfronde gebogen dak. Deze risalieten vormden de overgang naar het aansluitende deel met een platdak boven de verdieping, maar met een overeenkomstige gevelopzet.

Daarachter volgde en nog weer lager deel met één hoge bouwlaag onder een platdak met haaks op de gevels geplaatste zadeldakvormige lichtstraten. Bij dit deel hadden de gevels alleen bovenin een reeks, in drietallen gekoppelde rechthoekige vensters.

Aan de achterzijde sloot het gebouw af met een machinegebouw, met op de zuidwesthoek een watertoren met tentdak. Tegen de noordzijde van de watertoren sloot de machinehal met een parallel aan de achtergevel gesitueerd pannengedekt schilddak aan. Achter de machinehal stond een hoge rond gemetselde schoorsteen met het opschrift 'GRASSO'. Op meerdere plaatsen waren ook op de verschillende dakvlakken schoorstenen aanwezig.

Afb. 37 Mooi beeld van de Grasso-fabriek in 1914, gezien vanaf de Sint-Leonarduskerk. Links van het kantoor is de rand van de terreinverhoging goed herkenbaar. BAAC 2014, p. 16.

Afb. 38 Oorspronkelijke bouwtekening voor het kantoorgebouw door F.C. de Beer. EDB, nr. 0058897.

Afb. 39 Op deze foto uit september 1931 is nog goed de oorspronkelijke opzet van het kantoorgebouw zichtbaar. Het gebouw kent een duidelijke hiërarchie tussen de verschillende functies. De watertoren op de zuidwesthoek vormt een duidelijke architectonische afsluiting. EDB, nr. 0033206 (Fotopersbureau Het Zuiden).

3.2.2 Latere wijzigingen

De in 1920 langs de westrand van het terrein gebouwde muur werd aangesloten op de zuidwesthoek van de watertoren.

Bij de bevrijding van 's-Hertogenbosch in oktober 1944 liep ook het kantoorgebouw forse oorlogsschade op. Het dak van de watertoren werd hierna niet meer herbouwd. De gevels van de toren kregen een afdekking met dakpannen.

In het interieur hebben de nodige kleine veranderingen ten gevolge van functiewijziging van ruimtes plaatsgevonden.

Ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan in 1958 werd door het personeel een glas-in-loodraam van Marius de Leeuw aangeboden. Dit werd op de verdieping in de voorgevel van het kantoor geplaatst.

Het oorspronkelijk enkellaags middengedeelte van het gebouw werd voorzien van een tussenvloer en vervolgens werd ook nog een extra bouwlaag met platdak toegevoegd. Hierbij werden ook de meeste gevelopeningen in de zijgevels van dit gedeelte ingrijpend gewijzigd, waardoor het oorspronkelijke beeld ernstig werd aangetast. De watertoren werd gesloopt.

Eind jaren negentig werd het gebouw eigendom van de gemeente 's-Hertogenbosch en in 2001 werd het rijksmonument.

Recent werd het kantoorgebouw volledig herbestemd. Onder de naam Grasso – Space for digital minds biedt het onderdak aan diverse ICT-gerelateerde bedrijven. Hiervoor werd de eerder op het enkellaags middendeel van het gebouw toegevoegde een extra bouwlaag vervangen door een bouwdeel in eigentijdse vormgeving. Ook werden de contouren van de vroegere watertoren hersteld door de opbouw van een technieken in eigentijdse vormgeving met een platdak. Waar mogelijk werden gevelopeningen naar de oorspronkelijke opzet gereconstrueerd of op de nieuwe bestemming aangepast in een bij de oorspronkelijke opzet passende architectuur.

3.3 VEILINGGEBOUW N.C.B. – PARALLELWEG 32-49

3.3.1 Veilingvereniging N.C.B. uit Eindhoven

De Noordbrabantse Christelijke Boerenbond (NCB) werd in 1896 opgericht om de belangen van de Brabantse boeren te behartigen. De NCB hielp plaatselijke boerenbonden om op coöperatieve wijze gezamenlijke voorzieningen, zoals bijvoorbeeld melkfabrieken, verzekeringen, inkooporganisaties en banken op te richten. Verschillende van deze, in aanvang kleinschalige plaatselijke initiatieven groeiden later uit tot landelijke bedrijven, zoals Campina, Interpolis en de Rabobank.

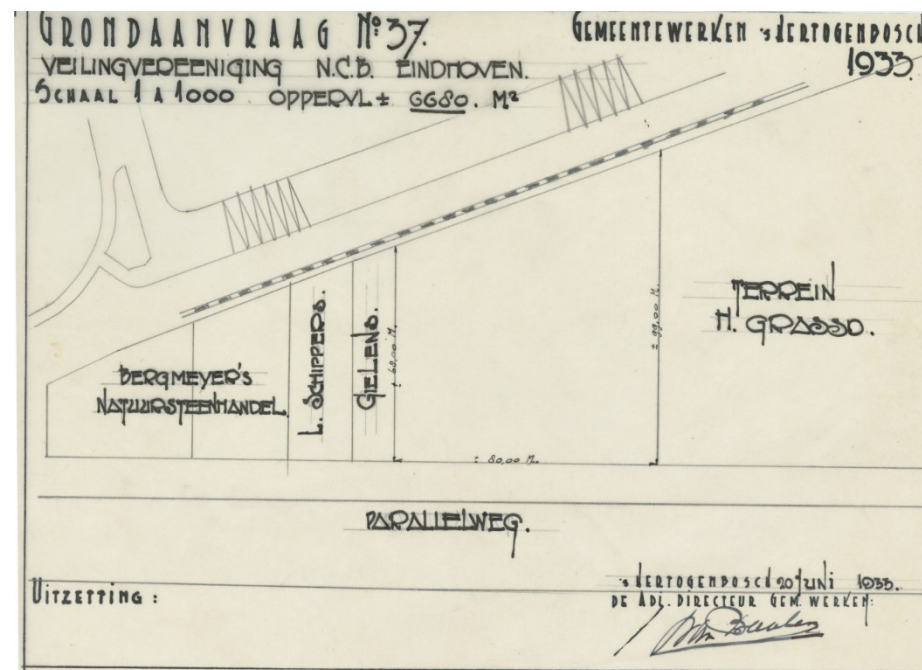
Ook de oprichting van een veilingvereniging en eigen groenteveiling behoorde tot één van deze initiatieven. Het bood de lokale tuinders de mogelijkheid om hun producten op een efficiënte wijze aan een bredere afzetmarkt aan te bieden. Vanaf het midden van de jaren twintig vond geleidelijk een schaalvergroting plaats en gingen plaatselijke afdelingen gezamenlijke initiatieven ondernemen, al dan niet onder de noemer van de NCB.

De veilingvereniging van de NCB hield in 1926 de eerste veiling in Eindhoven, maar exploiteerde in 1934 ook al veilingen in Eindhoven, Tilburg en 's-Hertogenbosch. Zo nam de NCB in 1930 ook de N.V. Bossche veiling over. Deze lokale veiling, gevestigd aan de Kempenlandstraat 14-20 was in 1917 opgericht op initiatief een groep grotere regionale tuinders.

3.3.2 Aanbesteding, bouw en oorspronkelijke opzet

In 1933 kocht de 'R.K. Veilingvereniging van den Noord-Brabantschen Christelijken Boerenbond te Eindhoven', gevestigd aan de Dommelstraat 14

te Eindhoven een bouwterrein van 6.680 m² van de gemeente 's-Hertogenbosch voor de bouw van een nieuw veilinggebouw.⁷

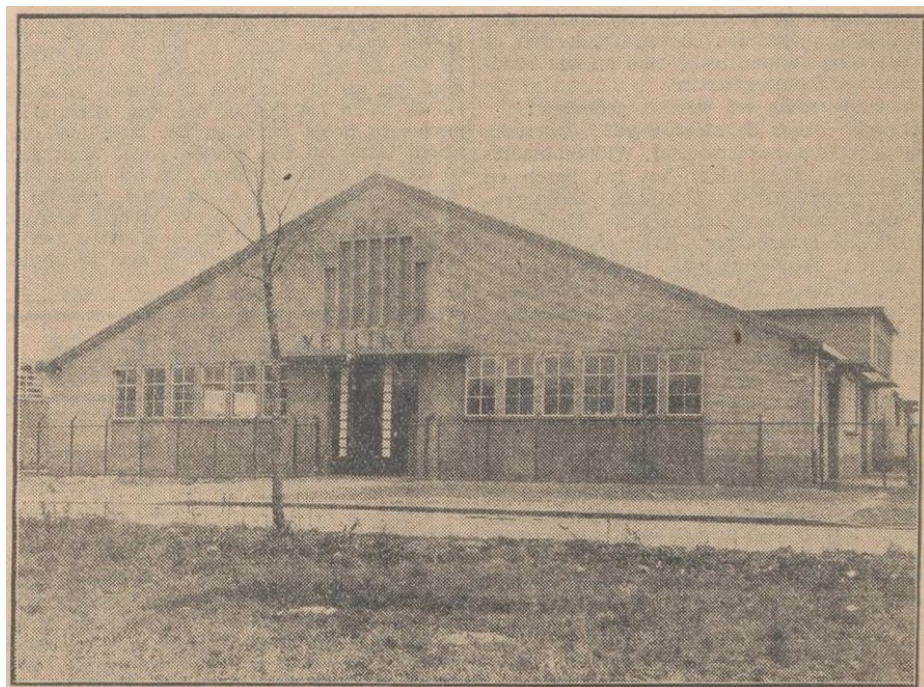

Afb. 40 Grondaanvraag van 20 juni 1933 door de Veilingvereniging N.C.B. Eindhoven. EDB, nr. 0063529.

Het veilinggebouw werd ontworpen door de Vughtse architect ir. S.L.A. Orie, die al eerder enkele pakhuizen voor de NCB had ontworpen. Bij de op 28 maart 1934 gehouden aanbesteding was aannemer Koolen uit Nieuwkuik de laagste inschrijver voor het bedrag van Fl. 35.597,-.⁸

⁷ Naam volgens kadastraal eigendomsartikel 10366.

⁸ Bericht Provinciale Noordbrabantische en 's-Hertogenbossche Courant 28-03-1934.

Afb. 41 Bij het artikel ter gelegenheid van de opening op 29 november 1934 geplaatste foto. Provinciale Noordbrabantse en 's-Hertogenbosse courant 10 oktober 1934

Het gebouw werd op 29 november 1934, anderhalve maand later dan eerder gepland, in gebruik genomen. Het door Orie ontworpen gebouw had een eenvoudige rechthoekige opzet van ca. 27 bij 56 meter met een, vermoedelijk met bitumen bedekt zadeldak met centraal op de nok een lichtstraat. Beide lage zijgevels (noord en zuid) kregen in het midden een tweelaags deel met platdak. De voor- en achtergevel kregen in het midden dubbele houten schuifdeuren onder een betonnen luifel. Aan weerszijden van de toegang werd een reeks van zes rechthoekige vensters met zesruits stalen ramen toegepast. Boven de luifels werden vlakken met verticale

prismavormige glazen bouwstenen met halfsteens bakstenen tussendammen toegepast.

De zijgevels kregen aan weerszijden van de tweelaags delen twee brede deuropeningen met dubbele houten schuifduren onder betonnen luifels. Deze deuropeningen werden afgewisseld met brede vensters met stalen puiken met een 10-vaks verdeling. De tweelaags middendelen hadden op de begane grond en verdieping vijf vensters met zesruits stalen ramen.

Ten aanzien van de oorspronkelijke opzet van het interieur geeft onderstaand verslag van de bezichtiging, voorafgaand aan de op 9 oktober 1934 gehouden jaarvergadering van de veilingvereniging een goed beeld: 'Het nieuwe veilinggebouw onderscheidt zich van het oude, zoowel door de meerdere ruimte alsook door de moderne outillage en constructie. Onder architectuur van Ir. Orie uit Vught werd het gebouwd door de aannemersfirma Koolen uit Nieuwkuik, terwijl de heer Schuurmans uit 's-Hertogenbosch op vakkundige wijze het dagelijksche opzicht uitvoerde en zoo in de voltooiing een werkzaam aandeel had. Het geheel is door deze samenwerking tot een prachtig resultaat geworden, waarop de Veilingsvereniging van den N.C.B. terecht trots mag zijn. In tegenstelling met de beperkte ruimten van weleer vindt men hier ontzaglijke hallen. De totale oppervlakte bedraagt ruim 1500 M², waarvan voor de verkoopsruimte een hal van 26 x 22 M. en voor de aanvoerruimte een hal van 30 x 18 M. Tusschen deze beide, aan vliegtuighangars gelijkende zalen, vindt men de eigenlijke ruimte voor de veiling. Een tribune, amphiatersgewijs opgebouwd, heeft 100 zitplaatsen. Daarachter is een ruim buffet dat geëxploiteerd wordt door de bekende onderneming Peyenburg. Verder beschikt het gebouw over een fraaie kantoorruimte met speciale afdeeling voor den heer v.d. Vleuten die de kassa's beheerscht en dus "veilig" opgeborgen is. Moderne loketten, modern ameublement zonder overdreven luxe, hebben dit geheele gebouw gestempeld tot een

smaakvol, en vooral nuttig intuut. De kantoorruimten ontvangen van alle zijden licht door glas in lood-ramen. De plafonds werden hygienisch uitgevoerd in triplex. [. . .] Boven de kantoorgebouwen werd een nuttige ruimte gevonden voor het bergen van de archieven'.⁹

De grotendeels oorspronkelijke indeling is ook nog herkenbaar op een tekening van de bestaande toestand in 1983 (Afb. 50).

Naast deze uitgebreide beschrijving van het interieur geeft het verslag ook nog een beeld van het terrein rond het gebouw:

‘Rondom het gebouw vindt men een zeer ruim parkeerterrein voor automobielen en andere voertuigen terwijl een aparte emballageloods van 30 x 18 M. ter zijde van het parkeerterrein gevonden wordt.’

Genoemde emballageloods bevond zich in de noordwesthoek van het perceel, parallel aan het veilinggebouw (Afb. 42).

Afb. 42 Overzicht van het terrein van het veilinggebouw op 1 september 1939, gezien in zuidoostelijke richting. Op dat moment was nog de oorspronkelijke emballageloods in de noordwesthoek van het perceel aanwezig. Op het dak is nog de gladde bitumendekking aanwezig. NIMH, nr. 2155_073416.

⁹ Verslag jaarvergadering in Provinciale Noordbrabantsche en 's-Hertogenbossche courant 10 oktober 1934.

Afb. 43 Interieur van het veilinggebouw in oktober 1947. EDB, nr. 0022170.

Afb. 44 Interieur van het veilinggebouw in 1947. Gezien de aanwezige kerstboom, waarschijnlijk in december. EDB, nr. 0049088.

3.3.3 Latere wijzigingen

Op zaterdag 19 mei 1951 brandde de emballageloods op de noordwesthoek van het perceel volledig af.¹⁰ Waarschijnlijk werd het herstel pas in het volgende jaar uitgevoerd. In juni 1952 vonden in ieder geval bouwwerkzaamheden plaats op het terrein blijkens onderstaande advertentie (Afb. 45).

¹⁰ Bericht Trouw, 21-05-1951.

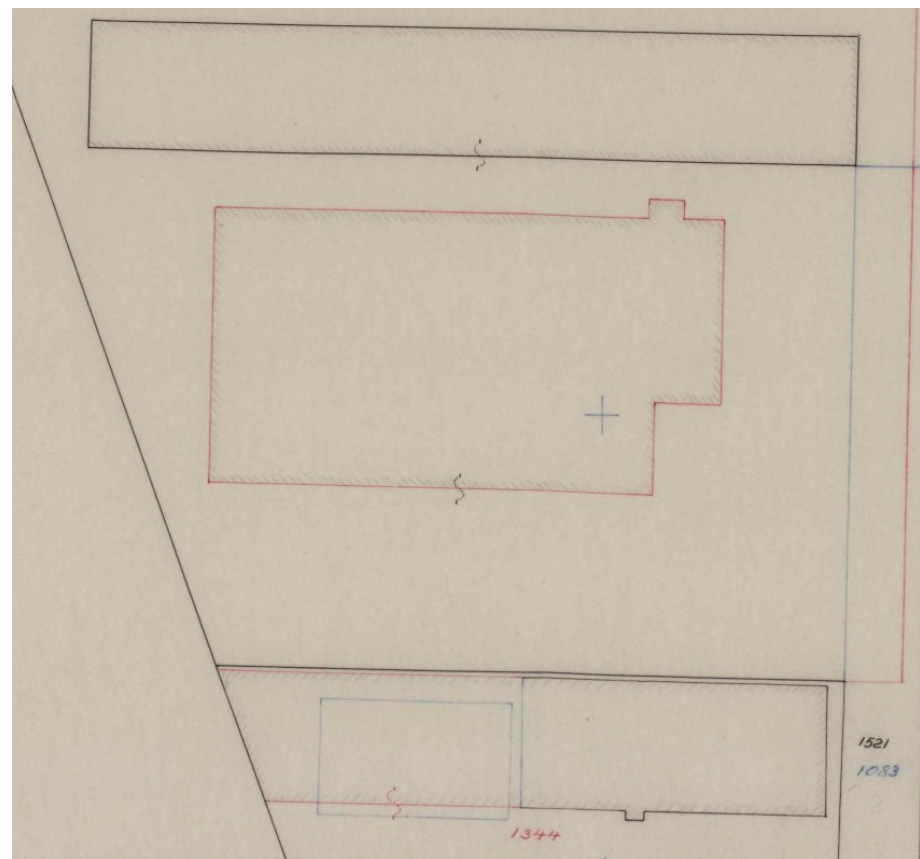

Afb. 47 Op deze foto van 21 december 1956 is het nieuwe emballagegebouw zichtbaar. Ook op de zuidwesthoek van het veilinggebouw had inmiddels een uitbreiding plaats gevonden. EDB, nr. 0067243 (P. Farla).

In juli 1956 waren de funderingen van de oude loods nog altijd aanwezig, getuige de opmerking 'restant oude loods' op het kadastrale veldwerk. Sporen daarvan zijn ook op de luchtfoto uit december 1956 herkenbaar (Afb. 47). Op de op basis van het veldwerk vervaardigde hulpkaart uit augustus 1956 werd de afgebrande loods nog als 'gebouw' weergegeven en op een veldwerk van 15 januari 1959 als 'gesloopt'.

Ten oosten van de afgebrande emballageloods was inmiddels een nieuwe loods gebouwd. Deze had hogere gevels en een zeer flauw hellend dak. Vervolgens werd deze loods enkele jaren later in westelijke richting

uitgebreid, waarna dit de volledige noordrand van het perceel omvatte. Deze uitbreiding werd door het kadaster op 1 december 1964 voor het eerst vastgelegd en vervolgens op een hulpkaart d.d. 1 mei 1965 verwerkt.

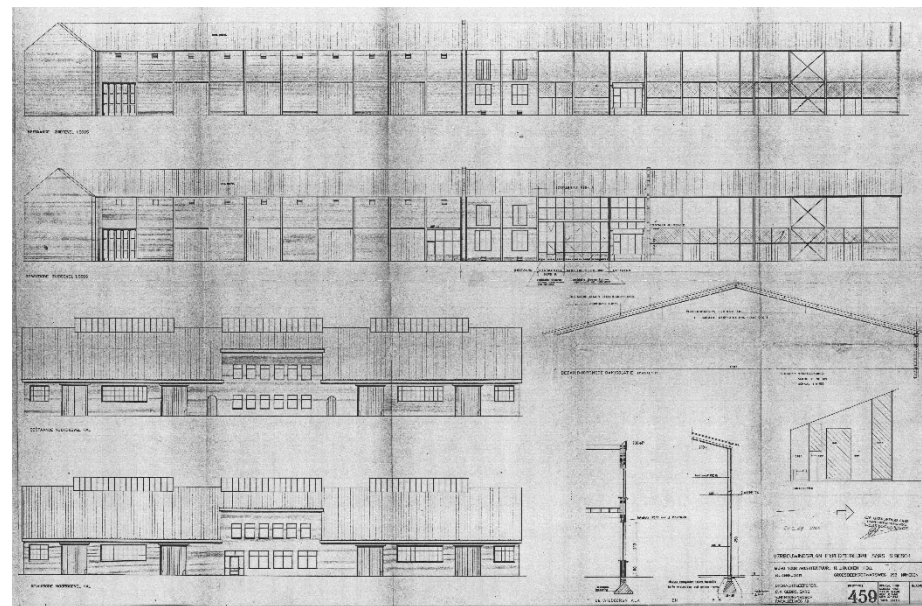
Afb. 48 Uitsnede kadastrale hulpkaart F286 d.d. 1 mei 1965, met aan de onderzijde de in westelijke richting uitgebreide loods uit 1956. De contouren van de afgebrande loods zijn nog met een blauwe lijn weergegeven. Kadaster.

In 1968 werden zowel het perceel bij het veilinggebouw als het ten zuiden gesitueerde perceel F924 verkocht aan de handelsonderneming Firma Gebr.

Sars. Direct hierna vond een verbouwing naar plannen van Buro voor Architectuur H.J. Rijcken uit Nijmegen plaats.

In de noordgevel van het oorspronkelijke veilinggebouw werd de gevelindeling op de begane grond van het tweelaags middengedeelte gewijzigd. De oorspronkelijke zes vensters werden vervangen door een entree met zij- en bovenlichten en drie brede vensters met een middenstijl en tussendorpel. Daarnaast werden de twee deuropeningen onder rondbogen, aan weerszijden van het tweelaags gedeelte, dichtgemetseld. Op het dak waren sinds 1956 twee extra daklichten toegevoegd (. Binnen het rond 1956 gebouwde deel van het emballagegebouw werd een extra brandmuur ingevoegd. Op de scheiding tussen dit deel en de uitbreiding in 1964 was al een brandmuur toegepast. Het deel tussen de twee brandmuren kreeg in de zuidgevel een stalen glaspui over drie traveeën met daarin een grote kanteldeur.

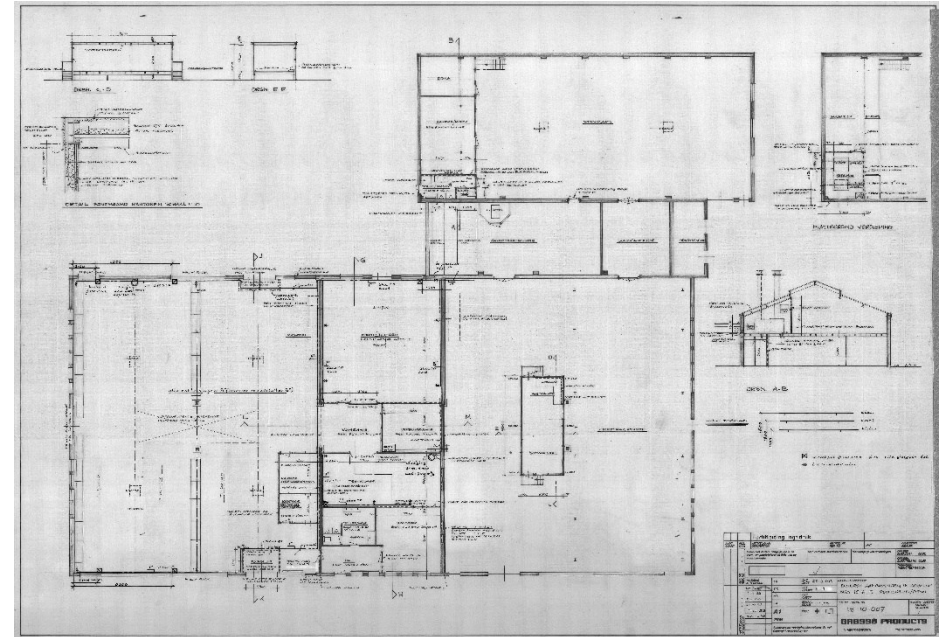
In 1982 werd het complex aan de bebouwing van Grenco toegevoegd. Het oorspronkelijke veilinggebouw had in 1983 nog grotendeels de oorspronkelijke opzet met in de zuidelijke helft van het middengedeelte de veilingzaal met tribunes. In 1988 hadden al diverse aanpassingen plaatsgevonden en had het middengebiet een geheel gewijzigde indeling gekregen. Ook waren de oorspronkelijk nog deels in glas uitgevoerde tussenwanden met voorzetwanden aan het zicht onttrokken. Centraal in de westelijke hal was een meetkamer gebouwd. Binnen de uitbreiding uit 1956 was aan de oostzijde een kantoor met DoKa ingericht.

Afb. 49 Bouwtekening d.d. 20-11-1968 t.b.v. wijzigingen aan het emballagegebouw (boven) en de noordgevel van het veilinggebouw. EDB, bouwdoSSIers.

Afb. 50 Tekening bestaande toestand d.d. 24 mei 1983. In het interieur was op dat moment nog grotendeels de oorspronkelijke indeling met een kantoor en veilingzaal met tribune aanwezig. EDB, bouwdoossiers.

Afb. 51 Nieuwe situatie d.d. 22-09-1988. EDB, bouwdoossiers.

Nadien is de in de jaren tachtig ingevoegde indeling weer grotendeels komen te vervallen. De vroegere kantoren vormen thans één ongedeelde ruimte. Ook de vroegere veilingzaal vormt één ongedeelde ruimte, waarin zich op de zijmuren nog een deel van de lambrisering van de vroegere tribune aftekent.

Van de grote oostelijke hal werd aan de zuidzijde een strook afgescheiden middels wanden van plaatmateriaal.

3.4 GRENCO BEDRIJFSHAL EN SHOWROOM – PARALLELWEG 30

3.4.1 Een bedrijfshal met aangebouwde showroom

De periode rond 1960 wordt voor Grasso gekenmerkt door fusies, samenwerkingen en de zoektocht naar nieuwe producten en afzetmarkten. Hieruit zou in 1965 het afzonderlijke installatiebedrijf Grenco ontstaan.

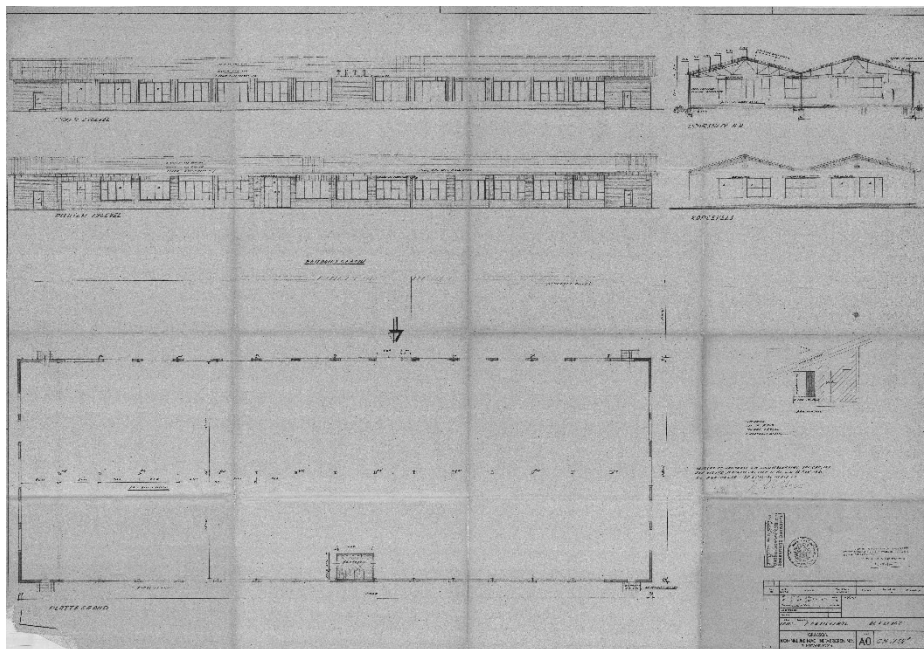
Het aanvankelijke plan uit juni 1960 betrof alleen de bouw van een hal van 80 bij 28 meter, met twee parallelle zadeldaken. Deze werd direct ten zuiden van het oorspronkelijke kantoorgebouw gesitueerd. Dit terrein werd al in 1912 aangekocht, maar bleef tot dan onbebouwd. Hier was vanaf ca. 1930 de zogenaamde 'boomkuil' gesitueerd. Dit was een langwerpige vijver, waarin het voor timmerwerk benodigde hout werd gewaterd. Rond de vijver waren een singel en afrastering aanwezig. In de jaren vijftig was de vijver al niet meer in gebruik, maar was het water nog herkenbaar in het verwilderde terrein ten zuiden van het kantoor.

De staalconstructie van de nieuwe hal werd meteen al voorbereid voor een uitbreiding in zuidelijke richting. Op de constructietekening en detailtekening van de gevels werd de hal van Grasso gecombineerd met een hal met drie zadeldaken voor dochteronderneming NAMI in Nijmegen.

In november 1960 werd het al goedgekeurde plan gewijzigd. Het grondvlak bleef ongewijzigd, maar ter plaatse van de twee oostelijke travéeën werd nu een showroom ontworpen. Hierin konden de diverse producten van de fabriek worden getoond.

Afb. 52 Zicht over de Grasso-fabriek in oostelijke richting, met rechts het braakliggende terrein met daarin de vroegere 'boomkuil'. EDB, nr. 0086017 (Fotopersbureau Het Zuiden).

Afb. 53 Oorspronkelijk plan uit juni 1960, waarbij nog geen showroom werd weergegeven. EDB, bouwdoossiers.

3.4.2 Oorspronkelijke opzet

De bedrijfshal werd uitgevoerd met twee parallelle, met eternit golfplaten gedekte zadeldaken. Daaronder werden stalen vakwerkspanten op een stramien van 5 meter toegepast. De spanten werden uitgevoerd in twee delen met in de gevels en in het midden, onder de zakgoot, stalen kolommen. De spanten kregen een naar het midden iets oplopende onderregels die met verticale stijlen en diagonale schoren werden verbonden met de bovenregels. Alle onderdelen werden uitgevoerd in T-profielen met gelaste verbindingen. Op de spanten lagen de houten gordingen h.o.h. 124 tot 145 cm t.b.v. de met golfplaten gedekte dakvlakken.

De gevels werden uitgevoerd in baksteen, maar boven de brede vensters in de zijgevels werden verticale schroten toegepast. Deze puien werden op het regelmatige stramien van de constructie geplaatst. Alleen in het midden van de gevel bevatte één travee een brede inrijdeur met daarnaast, door een betonkolom gescheiden, een enkele deuropening. Over beide openingen werd één doorlopende betonlatei toegepast.

De westelijke kopgevel werd volledig in baksteen uitgevoerd. De gevel volgde de contouren van de twee zadeldaken met tussenliggende zakgoot. Midden onder beide topgevels waren twee brede vensterpuien onder één doorlopende betonlatei aanwezig.

Het interieur van de bedrijfshal was ongedeeld, op een toiletgroep tegen de zuidgevel na.

De showroom kreeg gemetselde gevels die afsloten met een uitspringende betonnen dakrand. De naar de Parallelweg gerichte voorgevel kreeg in het midden vier brede glaspuien tussen voor het gevelvlak uitspringende betonkolommen. Op tweederde van de hoogte werd over de hele breedte een betonluifel toegepast. Aan de boven- en onderzijde sloten de openingen af met een betonband en betonnen borstwering die ook iets teruglagen ten opzichte van de kolommen.

Elke opening kreeg onder de luifel een invulling met stalen ramen in drie tweeruits delen. Daardoor werden de dubbele stijlen iets breder dan de liggende roede. Boven de luifel een invulling met drie enkelruits stalen ramen.

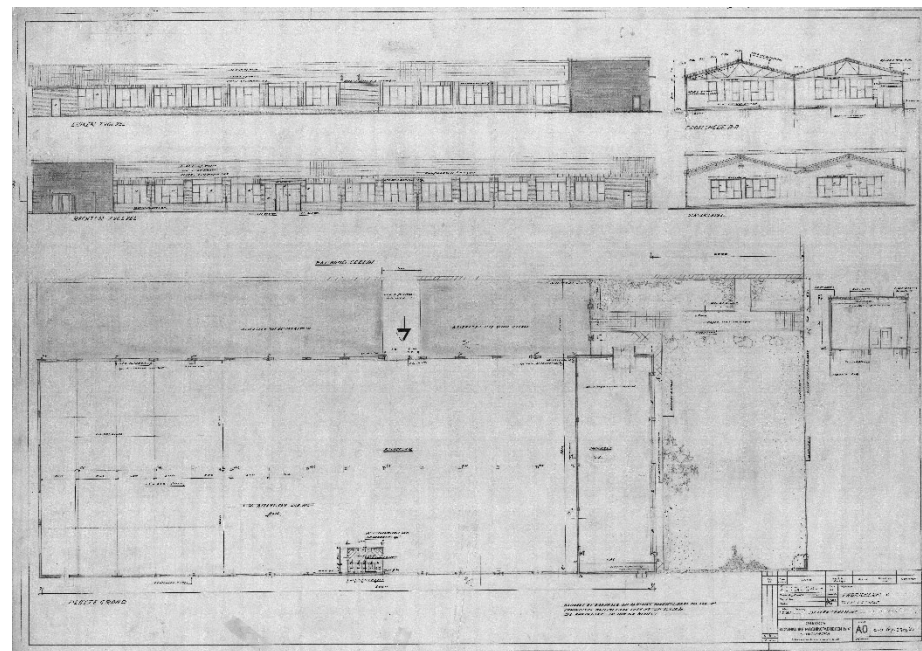
De entree met dubbele deuropening in de rechterzijgevel werd binnen een naar de bovenzijde uitlopend betonnen portaal geplaatst. De linkerzijgevel kreeg alleen geheel rechts een nooddeur.

Het interieur van de showroom bestond uit één hoge ruimte met wanden van geglazuurde baksteen. In de achterwand sprongen de vijf betonkolommen van de hoofdconstructie buiten het muurvlak. Het plafond

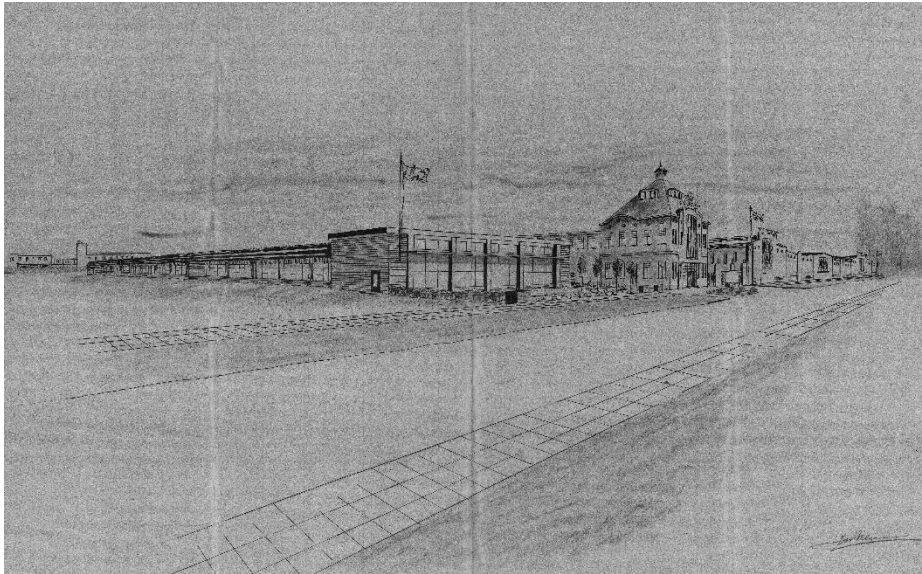
bestond uit houten delen tussen de onder de dakbalklaag toegepaste vijf betonbalken.

Uit de plattegrond blijkt dat ook het terrein vóór de showroom werd mee ontworpen. In het verlengde van de voorgevel van het oorspronkelijke kantoor werd een stalen hekwerk geplaatst. Ter hoogte van de nieuw ontstane fabrieksstraat tussen het kantoorgebouw en de bedrijfshal werd het hekwerk onderbroken door twee gemetselde posten. Daarachter kwam een pad van betontegels met aan weerszijden een tuinaanleg. Tussen de showroom en het kantoorgebouw kwam een gemetselde muur met een dubbel draaihek tussen twee zware gemetselde posten. De toegang tot de showroom bevond zich vóór deze muur, die de eigenlijke begrenzing van het bedrijfsterrein vormde. De nieuw ontstane fabrieksstraat werd met klinkers bestraat, maar ter hoogte van de toegang in het midden van de noordgevel werd een strook betonplaten (Stelconplaten) aangelegd, waarmee een vlakke verbinding met tegenoverliggende toegang in de zuidgevel van het oorspronkelijke kantoorgebouw werd verkregen.

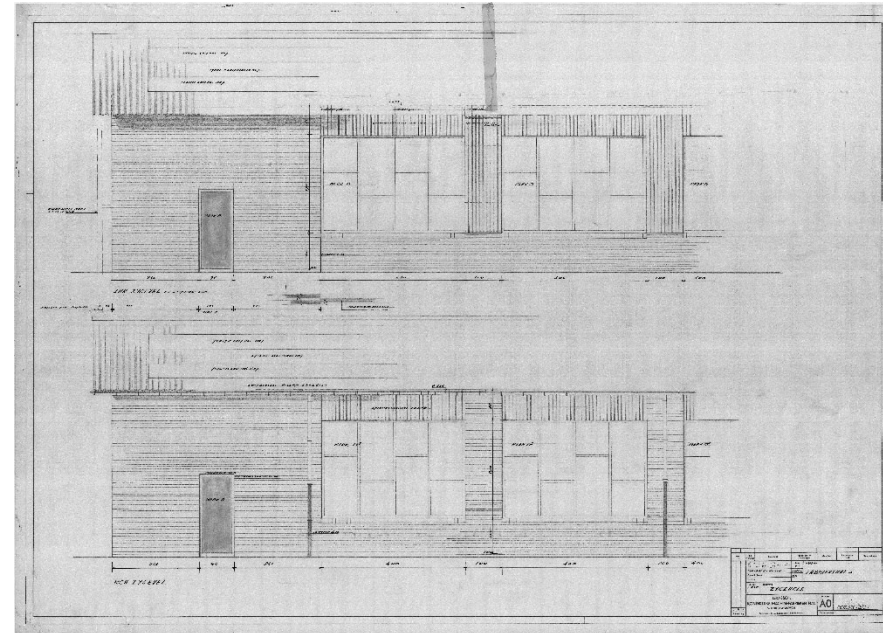
Deze nieuwe noord-zuidverbinding was dan ook de belangrijkste verbinding met het bestaande complex en werd op de bouwtekening ook specifiek weergegeven (Afb. 54). Voor deze ontsluiting moest in de zuidgevel van het kantoorgebouw een nieuwe uitgang worden gerealiseerd. Waarschijnlijk werd in diezelfde periode ook in de tegenoverliggende gevel van het kantoor gebouw een ruimere opening gemaakt. Deze verbinding zou zich tot een volwaardige ‘fabriekscorridor’ ontwikkelen met de verdere uitbreidingen in zuidelijke richting. In de jaren tachtig was de verbinding omgevormd tot een afgesloten gang, waarmee de doorgaande bedrijfsstraat volledig werd geblokkeerd.

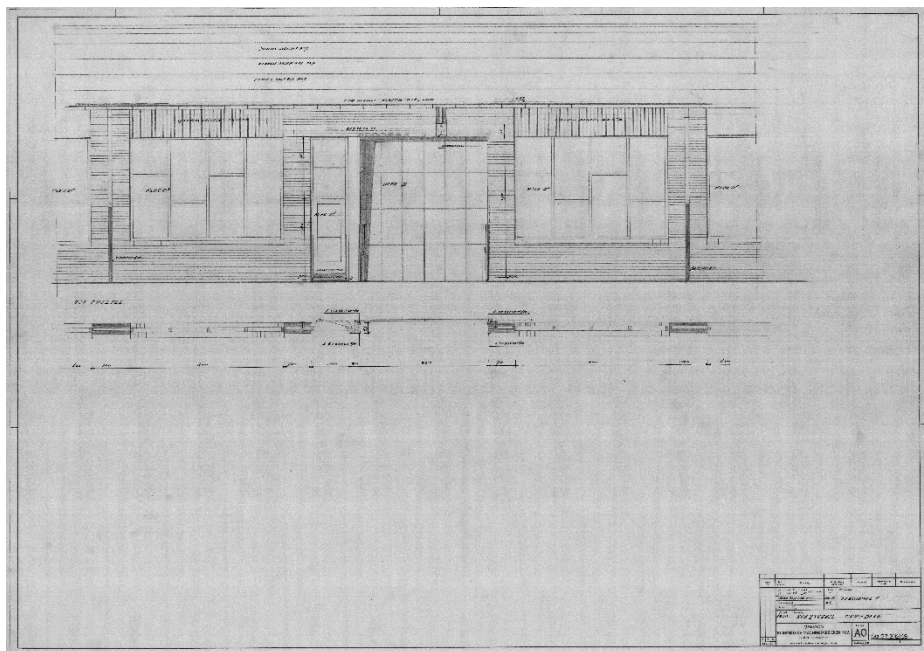
Afb. 54 Gewijzigd plan d.d. november 1960. Ter plaatse van de twee oostelijke traveeën werd nu de showroom met platdak gerealiseerd. Aan de bovenzijde van de plattegrond markeert een pijl de belangrijkste verbinding met de bestaande gebouwen. EDB, bouwdoossiers.

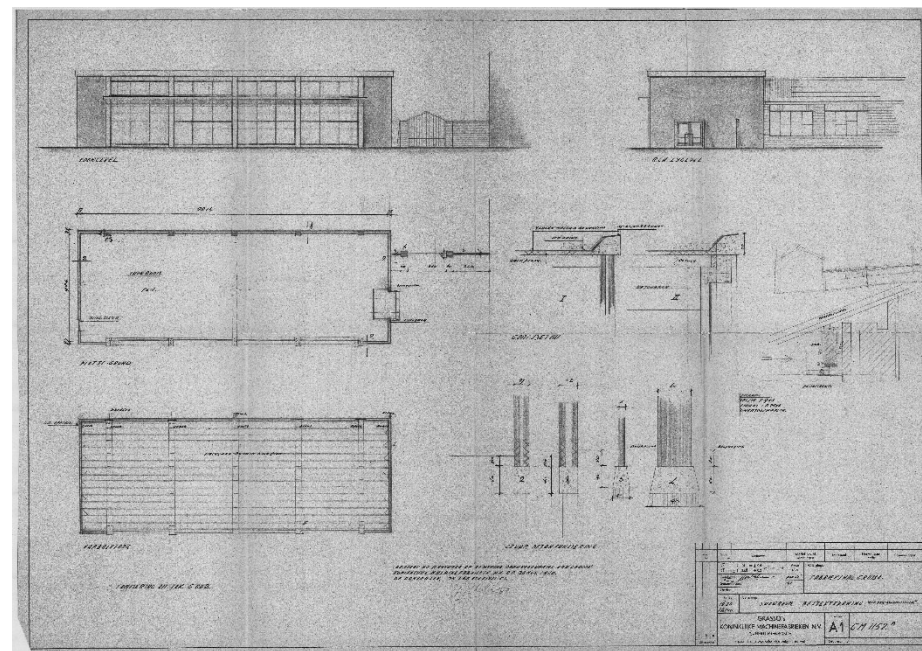
Afb. 55 Deze presentatietekening uit november 1960 toon mooi hoe de hogere showroom voor de bedrijfshal een voortzetting vormt van de hogere voorbouw van het oorspronkelijke kantoor. EDB, bouwdoossiers.

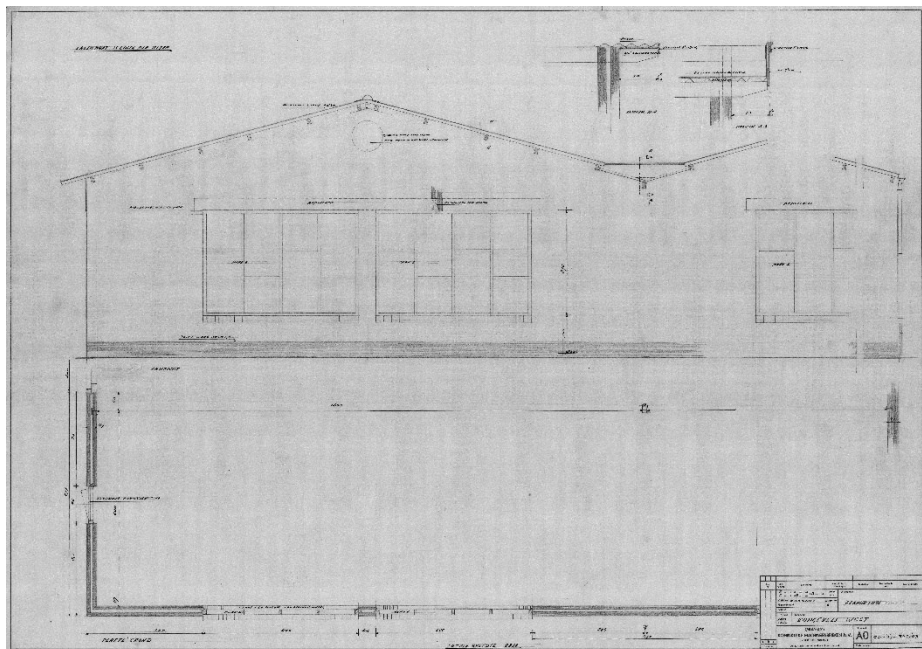
Afb. 56 Geveltekening d.d. juli 1960. De opzet van de gevels werd tevens toegepast voor een uitbreiding van dochteronderneming NAMI Nijmegen. EDB, bouwdoossiers.

Afb. 57 Detail middendeel noordgevel met daarin de belangrijkste verbinding met de overige delen van de fabriek. EDB, bouwdoSSIers.

Afb. 58 Bestektekening d.d. november 1960 t.b.v. de bouw van de showroom. Ondanks de betonnen dakranden, werd het dak uitgevoerd met een houten balklaag. EDB, bouwdoSSIers.

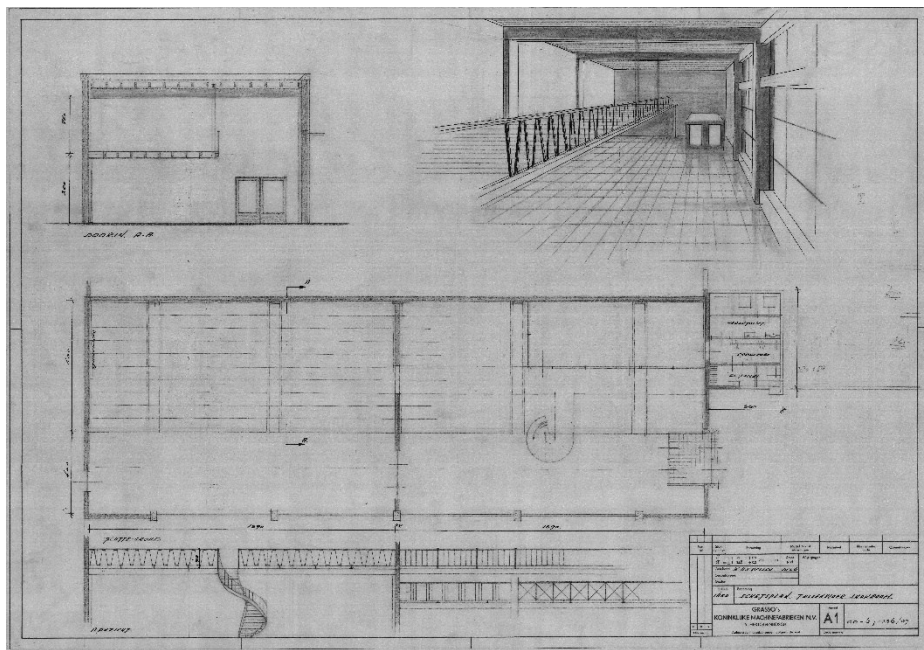
Afb. 59 Ontwerp van de westelijke kopgevel van de bedrijfshal. EDB, bouwdoassiers.

3.4.3 Latere wijzigingen

In juli 1961 werd tegen de westelijke perceelgrens, ter hoogte van de bedrijfshal uit 1960, een rechthoekige traforuimte gebouwd. Het enkellaags rechthoekige bouwdeel van 15 bij 3 meter kreeg dezelfde architectuur met gemetselde gevels en een betonnen dakrand als de showroom. De naar de Paardskerkhofweg gerichte westgevel kreeg alleen onderin twee brede ventilatieroosters. De oostgevel werd voorzien van vijf gevelopeningen over de volledige gevelhoogte, waarbij de middelste drie openingen iets smaller waren dan de buitenste twee openingen. In alle openingen werd een houten kozijn met stalen raam met 12ruits of 16ruits verdeling. De lagere bovenste strook werd echter met roosters uitgevoerd. Beide smalle

zijgevels kregen een enkele deuropening. In het ongedeelde interieur waren twee 'olieputten' aanwezig.

Al in december 1961 werd een schetsplan gemaakt voor de inbouw van een galerij in het achterste deel van de showroom. Deze kreeg een als houten balklaag uitgevoerde vloer die werd opgehangen aan een stalen ligger over de betonbalken van het dak. De galerij werd met een stalen balustrade met in V-vorm geplaatste balusters van stripstaal uitgevoerd. Tegelijkertijd werd in het midden van de showroom een muur tussen de voor- en achtergevel geplaatst. De galerij werd toegankelijk gemaakt middels een stalen wenteltrap aan de voorzijde van de rechterhelft van de ruimte. Onder dit deel van de galerij werd ook een ruimte afgescheiden. Tegen de rechterzijgevel werd een enkellaags aanbouw met platdak geplaatst, waarin een garderobe, geflankeerd door dames- en herentoiletten werden ondergebracht.

Afb. 60 Schetsplan uit december 1961 voor de aanleg van een galerij en tussenmuur in de showroom en een toiletgroep naast de rechterzijgevel. EDB, bouwdoossiers.

In januari 1963 werd een aanvraag ingediend voor een uitbreiding van de bedrijfshal in zuidelijke richting. Dit betrof een enkellaags bouwdeel van 14 bij 70 meter met een platdak, gedragen door stalen vakwerkspanten. In het dak werden vier lange vlakke lichtstroken met uitzetbare delen opgenomen.

De oostgevel werd ter hoogte van de achtergevel van de showroom gelegd en werd voorzien van één venster met betonnen kader.

De westgevel kwam in één lijn met de bestaande westgevel te liggen kreeg ook weer twee brede puin onder een doorlopende betonlatei.

De hoogte van de nieuwe hal werd zo gekozen dat de dakrand van de westgevel iets boven de bestaande dakvoet aansloot. Aan de oostzijde werd het volume daarmee lager dan de showroom.

De oorspronkelijke zuidgevel van de bedrijfshal werd vervangen door een rij stalen kolommen met daartussen een vulling van halfsteens metselwerk. Alleen naast de toiletgroep bleef een klein deel als spouwmuur uitgevoerd. Na deze uitbreiding werd de tuin voor de showroom uitgebreid voor de nieuwe uitbreiding.

In februari 1968 werd een plan gemaakt voor het plaatsen van een 'bestaande' houten barak ten westen van de bedrijfshal. Waar deze barak eerder stond is niet duidelijk. Ook zijn geen verdere aanwijzingen dat de barak ook daadwerkelijk werd geplaatst.

Eind jaren zestig werd de showroom in gebruik genomen als Grasso bedrijfsschool.

Afb. 61 Zicht op de voorzijde van de Grasso bedrijfsschool in april 1967. EDB, nr. 22845 (P. Farla).

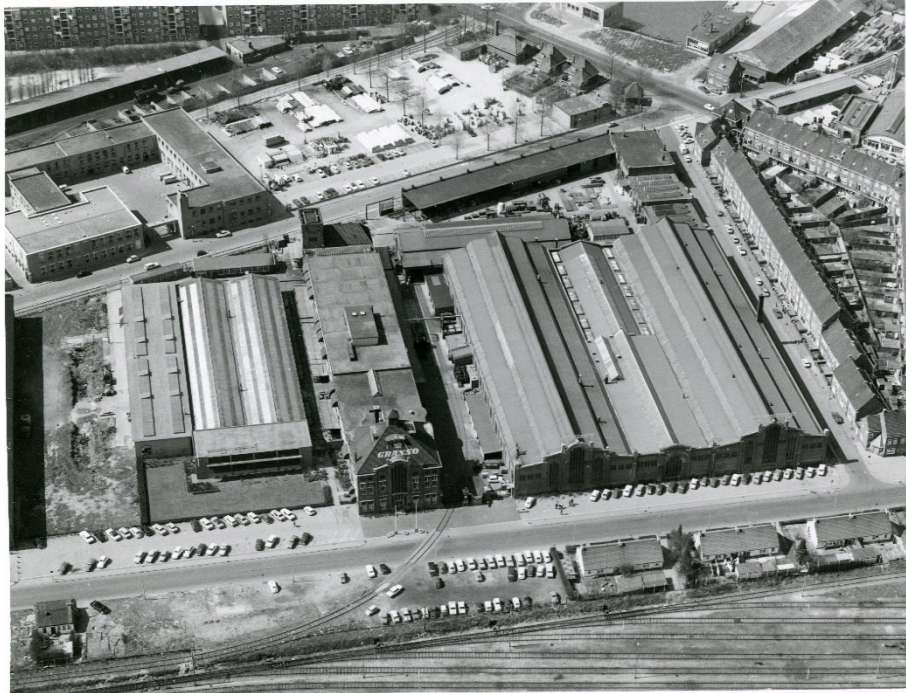
Afb. 62 Interieur zuidelijk deel van de Grasso bedrijfsschool omstreeks 1967. EDB, nr. 22844 (P. Farla).

Afb. 63 Interieur noordelijk deel van de Grasso bedrijfsschool omstreeks 1967. EDB, nr. 22846 (P. Farla).

Afb. 64 In de ongedeelde bedrijfshal achter de showroom bevond zich in maart 1970 de appendagefabriek. Rechts zijn de schuifdeuren in de noordgevel zichtbaar. EDB, nr. 27090 (P. Farla).

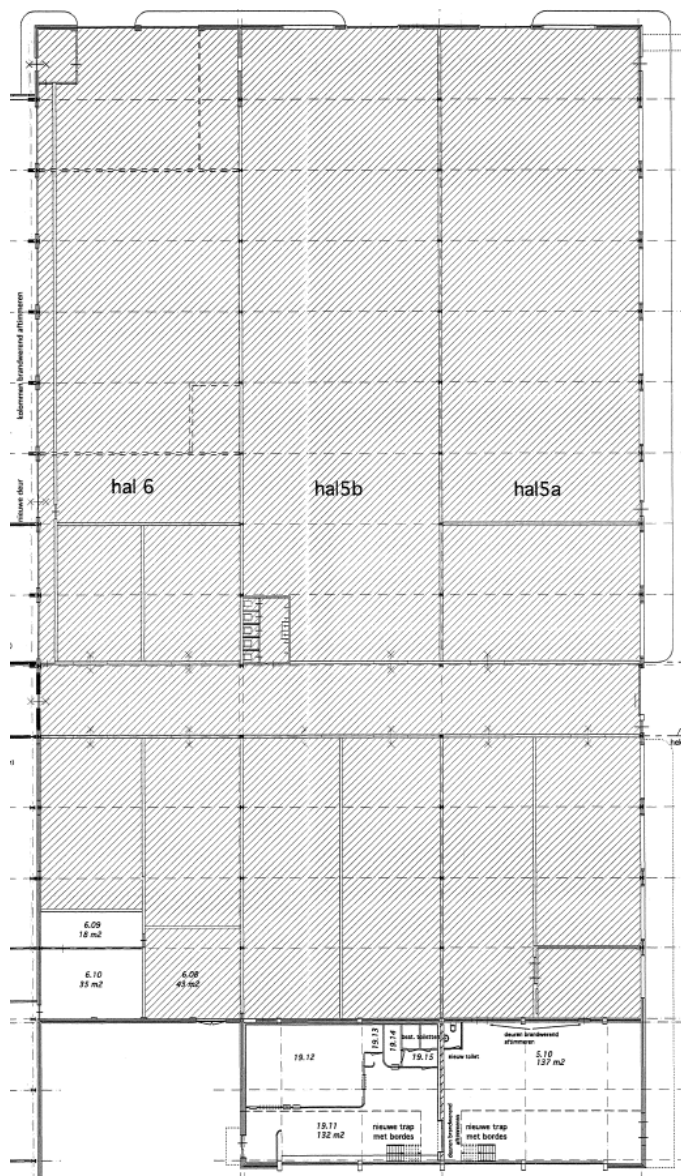
Afb. 65 Deze luchtfoto uit ca. 1970 toont aan de linkerzijde de bedrijfshal en showroom uit 1960 met uitbreiding uit 1963. EDB, nr. 78330 (KLM Aerocarto).

In 1999 werden in de linker achterhoek van de begane grond een kantoor/spreekkamer en toiletgroep ingevoegd. De galerij werd in twee ruimtes met elk een eigen trapopgang tegen de voorgevel opgedeeld (Afb. 67).

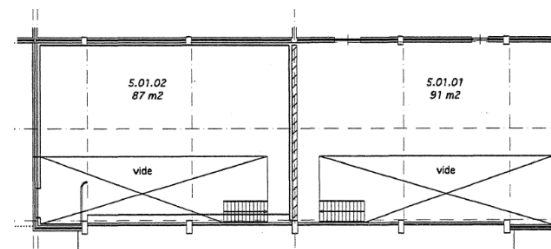
De bedrijfshal had op dat moment al een indeling gekregen met een dwarsgang aansluitend op de inrijdeuren in de rechterzijgevel. Deze vormde een bouwkundige opvolging van de met de bouw van deze bedrijfshallen geïntroduceerde 'fabriekscorridor' die de verschillende gebouwen in noord-zuidelijke richting onderling verbond.

Daarnaast was een scheidingmuur onder de zakgoot geplaatst en was binnen de hiermee ontstane compartimenten deels nog een verdere verdeling toegepast (Afb. 66).

Nadien werd de draagconstructie van de galerij vervangen door een constructie die wordt gedragen door een binnen de ruimte geplaatste staalconstructie. De eerder tussenmuur werd weer verwijderd. Op de verdieping werd de galerij met een wand afgesloten. Naast de noordgevel werd een nieuwe trapopgang gemaakt en verder werden alle afwerkingen vernieuwd.

Afb. 66 Plattegrond d.d. 15-07-1999. In het linkerdeel van de vroegere showroom werden een grotere ruimte en toiletten afgescheiden. Tegen de voorgevel zijn twee trappen naar de galerij zichtbaar. EDB, bouwdoSSIers.

Afb. 67 Verdieping showroom d.d. 15-07-1999. Op de verdieping werden nu twee gescheiden ruimtes gerealiseerd. EDB, bouwdoSSIers.

3.5 PARALLELWEG 30 – ZUIDELIJK DEEL

3.5.1 Verdere uitbreidingen van Grenco (middengedeelte)

Na de oprichting van Grenco in 1965 werd dit afzonderlijke installatiebedrijf gehuisvest in de bedrijfshal ten zuiden van het oorspronkelijke kantoorgebouw. Deze hal bestond uit het oorspronkelijke deel uit 1960 (met aangebouwde showroom) en een uitbreiding aan de zuidzijde uit 1963.

Ten zuiden van deze bouwdelen lag nog een smalle onbebouwde terreinstrook. Deze strook grensde aan de zuidzijde aan de emballageloods van de groente- en fruitveiling.

In 1965 werd vergunning verleend voor de bouw van een volgende bedrijfshal t.b.v. de Grasso Ontwikkelingsafdeling. Het betrof een rechthoekige hal van 17,5 bij 55 meter met aan de westzijde een laag enkellaags bouwdeel van 25 bij 6,25 meter met platdak. Daarin werden zes afzonderlijke compressorruimtes ondergebracht. Dit bouwplan werd niet uitgevoerd. In 1968 werd een gewijzigd plan ingediend, waarbij de compressorruimtes waren komen te vervallen. De hal was nu 17,8 bij 53 meter.

In beide gevallen werd de nieuw te bouwen hal tegen de zuidelijke perceelgrens gebouwd, zodat aan de noordzijde een 12 meter brede, in het eerste plan deels onderkelderde, fabrieksstraat ontstond. De gevels waren uitgevoerd met stalen profielplaten boven een gemetselde borstwering. In de gevels waren één (eerste plan) of twee (tweede plan) doorlopende vensterstroken toegepast.

Pas in 1974 werd een plan ontwikkeld dat ook daadwerkelijk (in 1976) werd uitgevoerd.

Ditmaal werd de volledige strook tussen de bestaande gebouwen volgebouwd met een hal van 91 bij 28 meter. Deze hal kwam daarmee met de voorgevel bijna in één lijn te liggen met het oorspronkelijke kantoorgebouw. Op de noordoosthoek van de hal werd nog een tweelaags kantoorvleugel van 43 bij 7 meter aangebouwd, zodat de totale breedte van de voorgevel 71 meter bedroeg. Ook binnen de voorste travee van de grote hal was een verdieping aanwezig met op beide etages kantoorruimtes. Het op de noordoosthoek uitgebouwde kantoorgedeelte lag op enige afstand vóór de showroom. Dit deel werd in 2018 weer gesloopt, waarmee het zicht op de showroom weer werd hersteld.

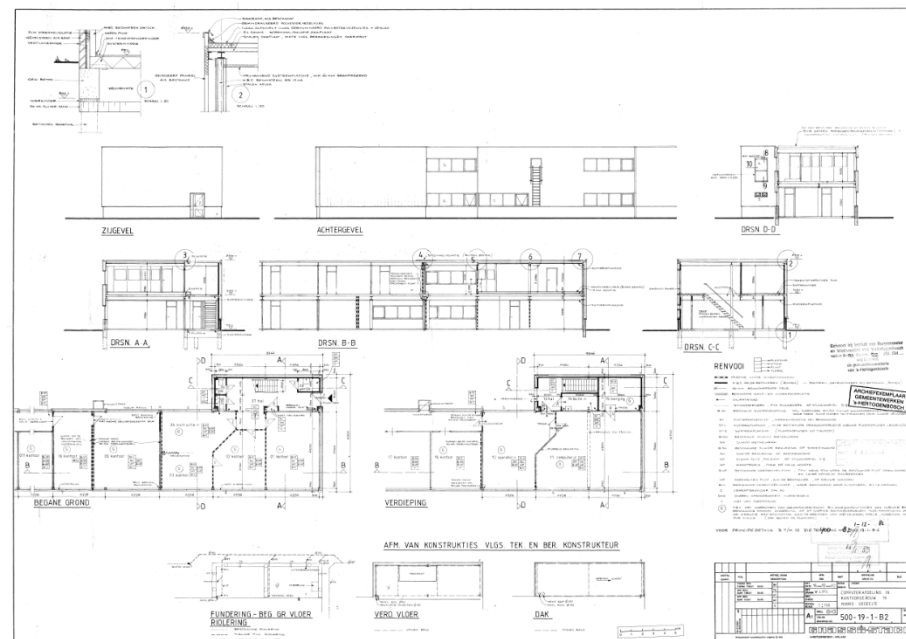
De hal kreeg een vrijdragende constructie met stalen vakwerkspanten. In het platdak werden vier polycel lichtkoepels van 20 meter lengte aangebracht. De gevels bestonden boven de bakstenen borstwering uit verticale geïsoleerde geprofileerde stalen platen. De gevels van de bedrijfshal kregen boven de borstwering één horizontale vensterstrook over de volledige breedte. Ter plaatse van de kantoren werden twee vensterstroken over de volledige breedte toegepast.

In het plan uit december 1974 werd de stalen gevel ook doorgezet langs de bestaande westgevels van de bedrijfshallen uit 1960 en 1963, maar dit werd bij de uiteindelijke realisatie in 1976 niet uitgevoerd.

Afb. 70 Op deze luchtfoto uit oktober 1976 is links de zojuist gereed gekomen hal met aangebouwde kantoorvleugel zichtbaar. Ten zuiden daarvan bevindt zich nog de emballagehal van de groenteveiling. EDB, nr. 31847-3.

In 1984 vond een interne verbouwing van het kantoorgedeelte plaats. Op de noordwesthoek van het noordelijke kantoorgedeelte (computerafdeling) werd een trappenhuis bijgebouwd.

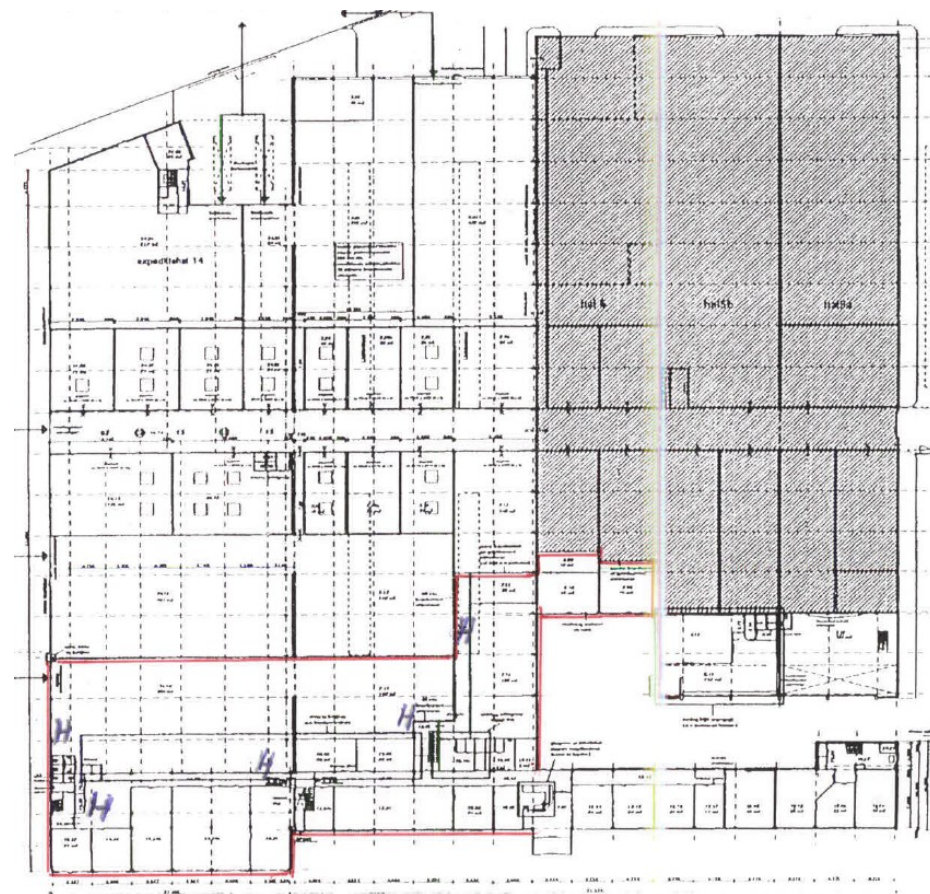
Afb. 71 Bouwtekening d.d. 16-12-1982 t.b.v. de aanbouw van een trappenhuis aan de westgevel van de uitspringende kantoorvleugel. EDB, bouwdoossiers.

3.5.2 Uitbreiding op het vroegere veilingterrein

In 1982 werd het complex van de vroegere groenteveiling van de N.C.B. door Grasso overgenomen. Vervolgens werd de emballagehal van de groenteveiling vervangen door een nieuwe, veel grotere bedrijfshal met platdak. In dit gebouw van ca. 91 bij 28 meter werd ook weer aan de voorzijde (oost) een kantoorgedeelte met een verdieping toegepast. Dit deel kreeg volledig in baksteen uitgevoerde gevels die werden geleed door iets verdiepte verticale stroken, waarin de hemelwaterafvoeren werden geïntegreerd. Alle zes traveeën kregen op de begane grond en verdieping een breed venster met twee tussenstijlen.

De gevels van de bedrijfshal werden uitgevoerd met stalen profielplaten boven een gemetselde borstwering. De westgevel werd deels terugliggend, haaks op de zuidgevel van de bestaande bedrijfshal gericht met daarvoor een overdekte laad- en losplaats. Het zuidelijke deel werd parallel aan de Paardskerhofweg gelegd. De gehele rooilijn kwam ten opzichte van de westgevel van de eerdere emballageloods iets verder terug te liggen.

Hoewel de nieuwe hal aanzienlijk breder werd dan de bestaande emballageloods bleef tussen deze hal en het voormalige veilinggebouw nog een open ruimte van ca. 16 meter breed bestaan.

Afb. 72 Op deze tekening uit 2000 zijn zowel de uitbreiding uit 1977 als de uitbreiding uit 1982 ongearceerd weergegeven. Op de plattegrond is goed de vanuit de bestaande delen doorgezette gangstructuur herkenbaar. EDB, bouwdoSSIers.

Afb. 73 Luchtfoto uit 1988, met aan de linkerzijde de kort daarvoor gereed gekomen meest zuidelijke hal. EDB, nr. K53431 (B. Hofmeester).

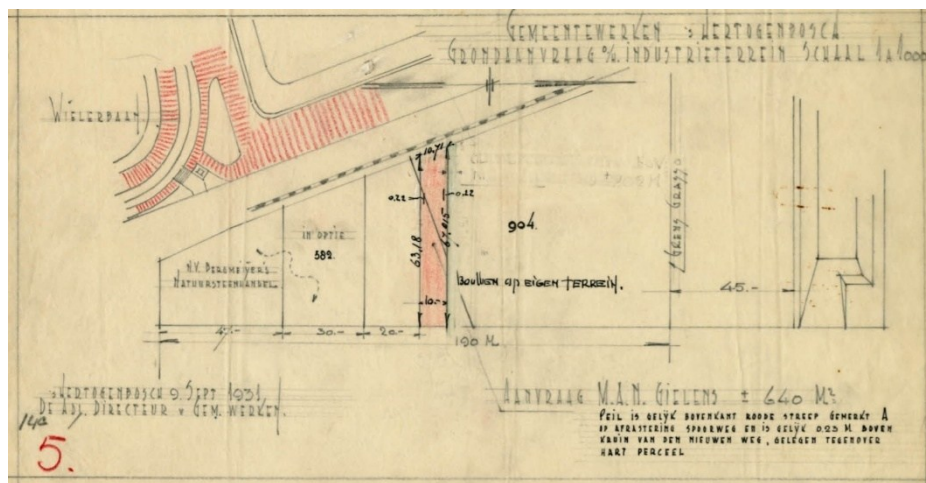
Recent heeft een herbestemming van deze zuidelijke hal plaatsgevonden. Het exterieur werd hoofdzakelijk cosmetisch opgewaardeerd door wijziging van de kleurstelling en toevoeging van extra elementen t.b.v. een meer sprekende lijnvoering. De eerdere overdekte laad- en losruimte aan de westzijde werd afgesloten en tot hal en trappenhuis voor aangrenzende bedrijfsruimtes ingericht. Verder werd deels een extra verdiepingvloer ingevoegd en werd een gangstructuur in oost-westelijke richting aangelegd op de scheiding van de bedrijfshal uit 1977 en de bedrijfshal uit 1982. Samen met de bestaande noord-zuid verbinding vanuit de bedrijfshal uit 1960

vormt de nieuwe gang de ontsluiting voor diverse bedrijfsunits van sterk wisselende afmetingen.

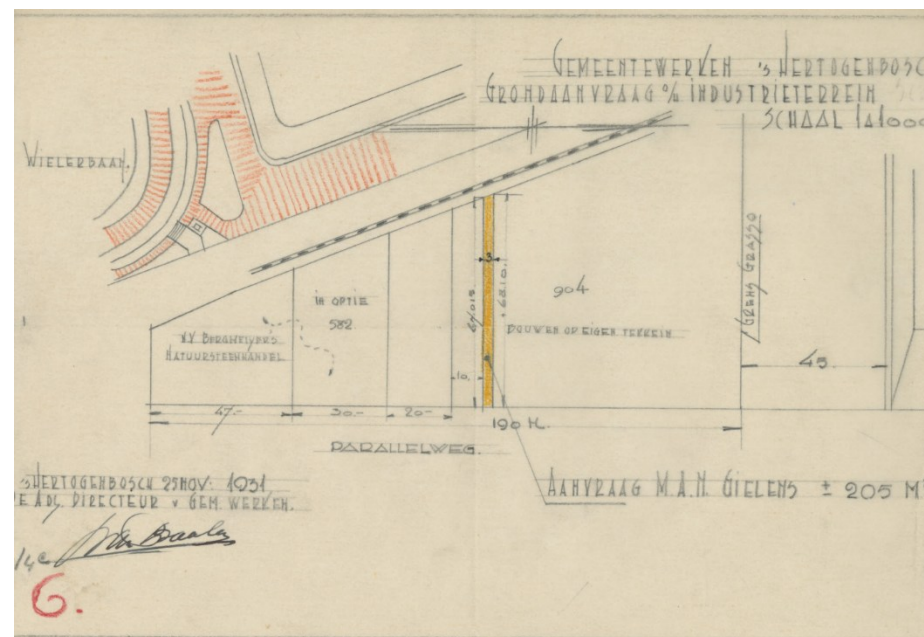
3.6 PARALLELWEG 51/52

Ten zuiden van het terrein van Grasso resteerde een gebied met een lengte van 190 meter, dat in zuidelijke richting steeds smaller werd. Hier werden vanaf 1930 percelen uitgegeven. Deze percelen kregen globaal dezelfde oppervlakte, maar werden daarmee in noordelijke richting steeds smaller.

Het vierde perceel vanaf de aansluiting van de Paardskerkhofweg op de Parallelweg was aanvankelijk slechts 10 meter breed en had een oppervlak van 640 m². Hiervoor werd op 9 september 1931 een aanvraag gedaan door Marinus Antonius Nicolaas Gielens (Afb. 74). De gebroeders Gielens hadden daarvoor al een fabriek voor stalen ramen aan de Orthenstraat 23, welke ook na de bouw van de fabriek aan de Parallelweg in gebruik bleef. Op 25 november 1931 werd daarbij aan de noordzijde nog een strook van 3 meter aangevraagd, zodat het perceel in totaal 13 meter breed en maximaal ca. 68 meter diep was (Afb. 75).

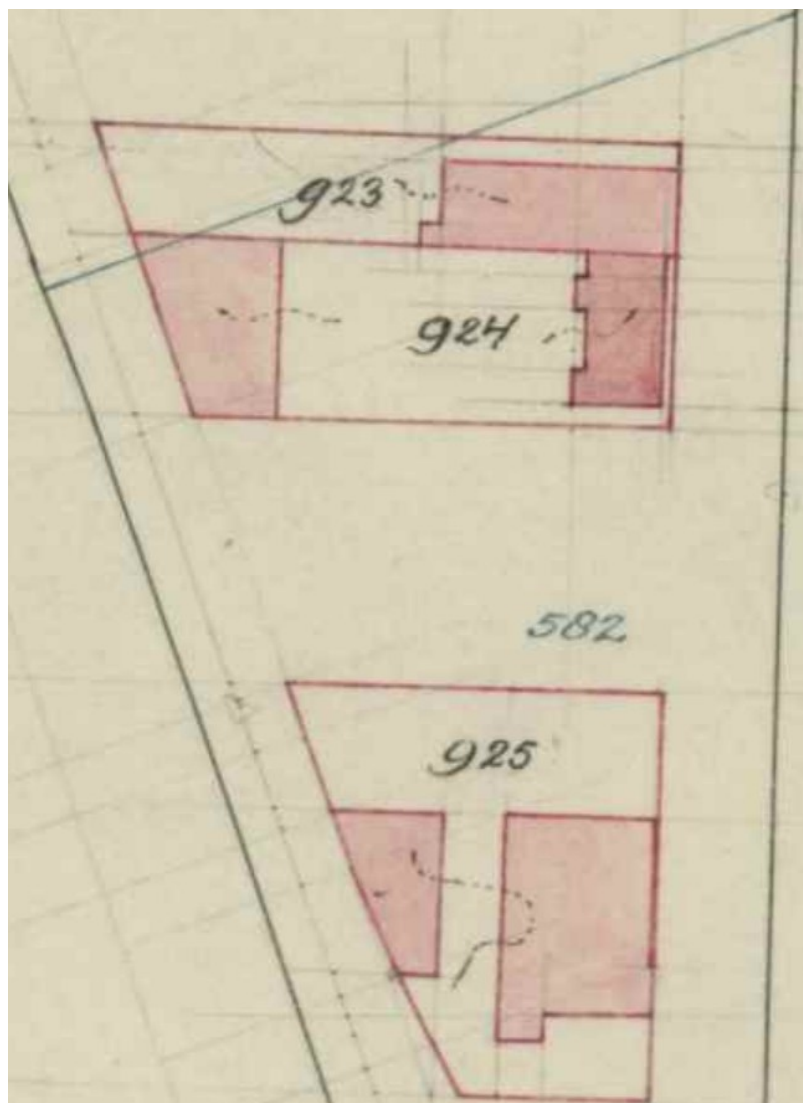
Afb. 74 Grondaanvraag door M.A.N. Gielens d.d. 9 september 1931. De flankerende percelen waren nog onbebouwd. EDB, nr. 0063389.

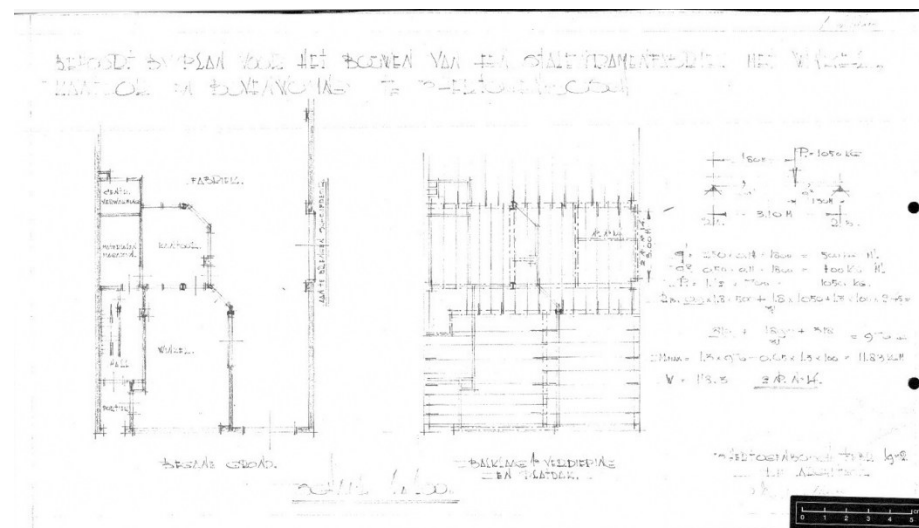
Afb. 75 Op 25 november 1931 werd door Gielens nog een strook van 3 meter aan zijn perceel toegevoegd. EDB, nr. 0063388.

Met de extra breedte werd het mogelijk om naast het aan de Parallelweg gebouwde pand met een winkel met bovenwoning en achterliggende fabriek een pad langs het terrein aan te leggen. Hoewel de fabriek voor stalen ramen ook een toegang in de voorgevel had werd zo ook een toegang in de noordgevel mogelijk. (Afb. 77). Het ontwerp werd gemaakt door architect J. van Kaathoven.

Het nieuwe pand werd door het Kadaster al in maart 1932 weergegeven en moet op dat moment (grotendeels) gereed moet zijn geweest (Afb. 76).

Afb. 76 Kadastrale hulpkaart F107 d.d. maart 1932, waarop de kort daarvoor op perceel 923 gebouwde woning en fabriek zijn weergegeven. Kadaster.

Afb. 77 Bouwtekening bij 'Plan voor het bouwen van een stalenramenfabriek met winkel' en 'Bovenwoning te 's-Hertogenbosch'. EDB, bouwdoSSIers.

Op zaterdag 24 oktober 1931 vond de aanbesteding plaats. Dit betrof: 'Het bouwen van een stalenramen-fabriek, met winkel, kantoor en bovenwoning, aan den Parallelweg te 's-Hertogenbosch.'¹¹ Het is niet bekend aan wie het werk werd aanbesteed.

¹¹ Advertentie in Provinciale Noordbrabantsche en 's-Hertogenbossche courant 17 oktober 1931.

Afb. 78 Overzicht van de bebouwing in september 1939. NIMH, nr. 2155-073416 (uitsnede).

Het pand kreeg een globaal L-vormige opzet, waarbij de enkellaags fabriek aan de achterzijde smaller was, met rechts daarnaast een onbebouwd terrein. Aangezien dit achterste deel van het gebouw door het Kadaster niet werd weergegeven, betrof dit mogelijk alleen maar een overkapping of loods met houten wanden. Het achterste deel van het terrein was volledig onbebouwd. De bovenwoning aan de voorzijde kreeg een opmerkelijke ondiepe opzet met een voordakvlak met daarachter nog een heel ondiep platdakgedeelte. Daardoor lag de hoge achtergevel veel verder naar voren dan bij de bijna tegelijkertijd gebouwde panden ten zuiden van dit pand. Tegen de hoge achtergevel waren nog wat kleinere bouwdelen met platte daken aanwezig, evenals een hoge schoorsteen van de centrale

verwarming. In het platte dak van de enkellaags fabriek was aan de voorzijde een forse zadeldakvormige lichtkap aanwezig (Afb. 78).

Op de begane grond bevond zich links achter de voorgevel een portaal met daarachter het trappenhuis en een magazijn. Daarnaast waren de winkel met achterliggend kantoor aanwezig. Tussen de winkel en de rechterzijgevel bevond zich de brede toegang tot de fabriek. Op de verdieping lag de bovenwoning ook boven deze toegang.

In februari 1933 werd het bedrijf omgevormd tot de N.V. Gielmo Stalenramenfabrieken en constructiewerkplaatsen, waarvan M.A.N. Gielens tot directeur werd benoemd.¹²

Het bedrijf bleef tot in de jaren 1950 aan de Parallelweg gevestigd en heette toen 'Gielmo, fabriek van Hefwerktuigen'.¹³ In 1956 werden zowel het perceel van Gielmo als het ten zuiden daarvan gesitueerde perceel door de Veilingvereniging van de N.C.B. aangekocht. Direct daarna werd achter het bestaande pand van Gielmo een nieuwe bedrijfshal gebouwd. Daarvoor moet het achterste deel van de fabriek zijn gesloopt.

¹² Bericht Provinciale Noordbrabantse en 's-Hertogenbossche courant 2 februari 1933.

¹³ Advertentie in Provinciale Noord-Brabantsche courant Het Huisgezin 06-11-1951.

„GIELMO” STALEN-RAMEN FABRIEKEN.

Aan den Parallelweg, hier ter stede, is een nieuw bedrijf gesticht, dat in zeer snel tempo, wars van malaise- en crisis-belemmeringen, op groote en nog steeds groeiende capaciteit is gebracht.

Dit floreerende bedrijf zijn de „Gielmo” stalenramen fabrieken.

De directeur, de heer M. A. N. Gielens, heeft met groote vakkennis en energie hier de leiding in handen, daarbij is de technische afdeeling krachtig geassisteerd door den uit de praktijk dezer industrie gegroeiden heer G. C. Wielders.

De „Gielmo” stalenramen hebben vele voordeelen boven die, welke uit andere materialen zijn vervaardigd, terwijl zij volkomen aanpassen bij de meest verschillende utiliteits, zoowel als architectonische eischen. En onafhankelijk van temperatuurwisseling behoudt het „Gielmo” stalenraam zijn vorm. Het sluit hermetisch, waardoor tocht en vocht zijn uitgesloten.

Met al deze geperfectioneerde eigenschappen groeide deze industrie, de eenige op dit gebied, in Oost-Noord-Brabant, in zoo'n snel tempo, dat spoedig het aantal werknemers, dat thans 50 bedraagt, zal worden gebracht op 100.

Zeer belangrijke orders zijn reeds uitgevoerd en komen nog steeds tot stand.

Het fabrikaat in al zijn deugdelijkheid is hiervan de voornaamste oorzaak.

Een industrie, welke in deze tijd zoo krachtig meehelpt de werkloosheid te bestrijden, verdient sympathie en steun van eenieder, die dit bedrijf nog tot grootere arbeidzaamheid kan brengen.

Afb. 79 Bericht naar aanleiding van het nieuw opgerichte bedrijf aan de Parallelweg. Provinciale Noordbrabantsche en 's-Hertogenbosse courant 16 december 1933.

„GIELMO” N.V. Stalenramen- fabieken

**TEL. 807, DEN BOSCH,
PARALLELWEG.**

Onze fabriek groeide in
zeer korten tijd, omdat

**„G I E L M O”-
STALEN RAMEN**

alle technici en architecten volkomen bevredigen. — Wij voerden reeds groote orders uit voor gemeentebesturen, woningbouw-ver., verschillende architecten en bekende aannemers. —

Afb. 80 Advertentie van Gielmo in december 1933. Provinciale Noordbrabantsche en 's-Hertogenbosse courant, 16-12-1933.

Afb. 81 Zicht op de achterzijde van het complex in 1956, na de uitbreiding van de veiling. De opvallende hoge achtergevel met lagere uitbouw en hoge schoorsteen van de cv-ruimte zijn duidelijk herkenbaar. EDB, nr. 0067243 (P. Farla).

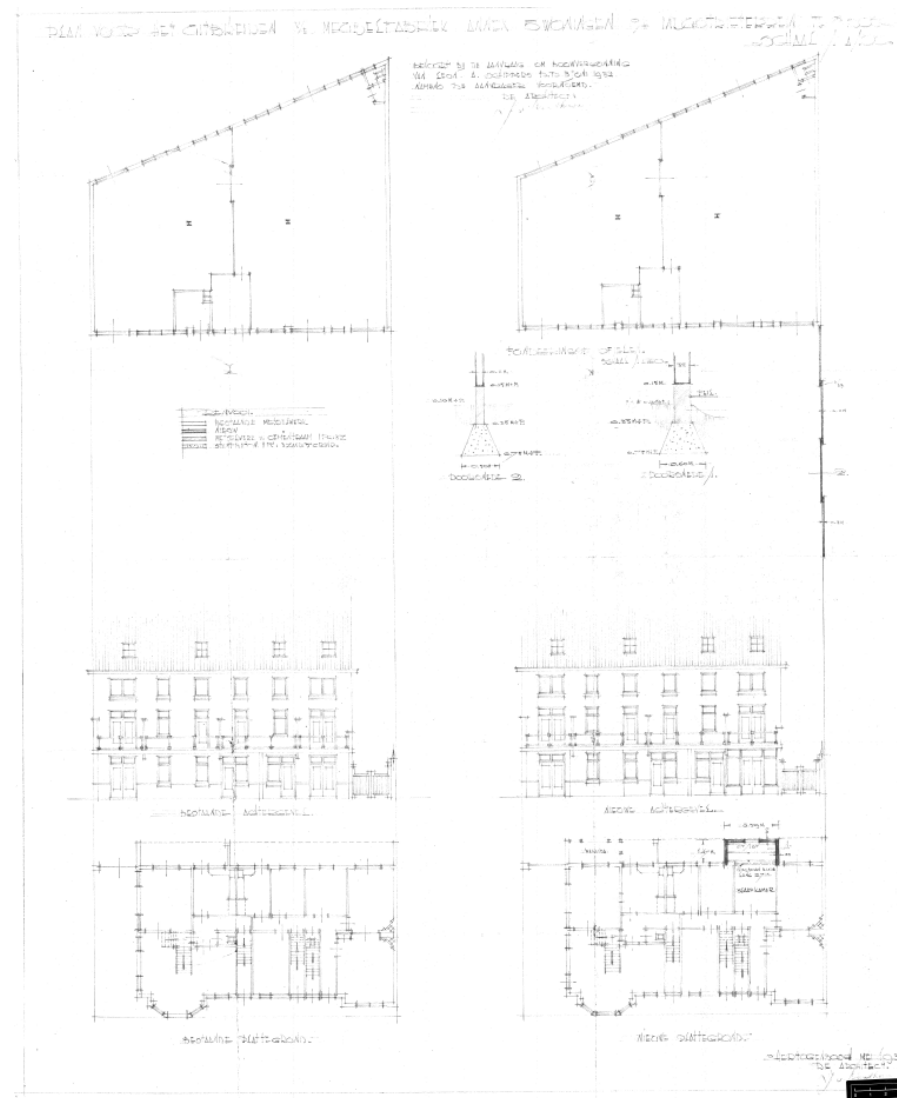
Op het voordakvlak werden in 1988 twee forse dakkapellen met platdak geplaatst. In 2016 werd de fabriek naar achteren uitgebouwd en voorzien van een verdieping. Dit bouwdeel werd later ingevuld met meerdere onzelfstandige wooneenheden. Tegelijkertijd werd de bovenwoning op de verdieping en tweede verdieping naar achteren uitgebouwd. Deze uitbouw bevindt zich ter hoogte van de eerdere inrijdeuren in de rechterzijgevel, die bij de uitbreiding werden dichtgemetseld. Op de begane grond werden in de rechterzijgevel van de fabriek meerdere nieuwe vensters ingevoegd. Behalve de voorgevel herinnert daarmee weinig aan de oorspronkelijke opzet van het pand.

werd boven het balkon iets hoger opgetrokken met een afdekking van gesmoorde dekstukken.

Vooral de indeling van de linker woning was zeer opvallend. Hier lag achter de voorgevel een zeer ruimte hal met een ruime bordestrap. Deze woning had de toegang in de linkerzijgevel. Aan de achterzijde bevonden zich een keuken en zitkamer. Op de verdieping en tweede verdieping bevonden zich in totaal vier slaapkamers. Het rechterdeel van de begane grond vormde één benedenwoning met twee slaapkamers aan de achterzijde en één slaapkamer aan de voorzijde, tussen de trapopgangen naar de drie bovenwoningen. Die hadden op de verdieping hun zitkamer en woonkeuken en op de tweede verdieping drie slaapkamers. Daarbij was de rechter bovenwoning beduidend ruimer dan de linker twee bovenwoningen.

De voorgevel (oost) van de aan de achterzijde van het perceel gebouwde fabriek werd parallel aan de Parallelweg gelegd, terwijl de achtergevel de rooilijn van de Paardskerkhofweg volgde. Als gevolg hiervan kreeg de fabriek een onregelmatige vierhoekige opzet. Het gebouw kreeg één lage bouwlaag onder een platdak. Zowel de voorgevel als de achtergevel van de fabriek kregen een afwisseling van meerdere dubbele deuren met meerruits glasopeningen en vensters met kozijnen met tussenstijlen en ramen met een roedenverdeling.

In 1932 werd de (rechter) benedenwoning te huur aangeboden voor Fl. 35,- per maand. Bij de woning was eventueel een autogarage te huur. Eén van de bovenwoningen werd voor Fl. 6,- per week te huur aangeboden.¹⁴

Afb. 84 Bouwtekening uit mei 1932 voor uitbouw van de achtergevel van de rechter benedenwoning en het plaatsen van een muur op de rechter perceelgrens. EDB, bouwdoossiers.

¹⁴ Advertentie Provinciale Noordbrabantsche en 's-Hertogenbossche courant 10 mei 1932.

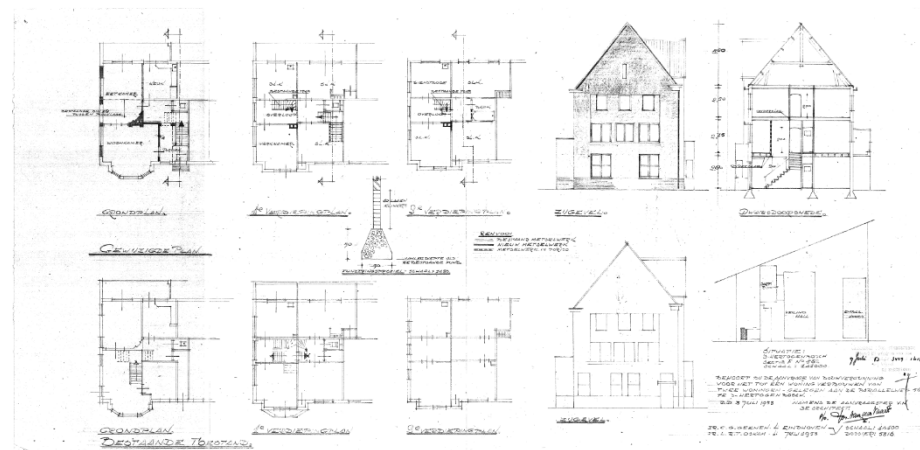

3.7.2 Wijzigingen

Al op 3 juni 1932 werd een bouwaanvraag gedaan voor het maken van een uitbouw aan de achterzijde van de rechter benedenwoning en het bouwen van een scheidingsmuur op de rechter perceelgrens (Afb. 84).

Al omstreeks 1935 verkocht Schippers het perceel aan aannemer Jacobus van Dun. Rond 1943 ging het perceel over op koopman Henricus van Engelen, waarna het omstreeks 1950 werd verkocht aan de firma Boersma en Kerssemakers uit 's-Hertogenbosch. Boersma was handelaar in zuivelwerktuigen en Kerssemakers was werktuigkundige. Zij richtten in dat jaar de N.V. Machinefabriek Boersma en Kerssemakers op. Al omstreeks 1952 verkochten zij het terrein aan de Veilingvereniging van de N.C.B., waarna zij hun bedrijf voortzetten in een nieuwe fabriek, verder zuidelijk aan de Parallelweg.

Nadat het perceel in 1952 in bezit kwam van de Veilingvereniging van de N.C.B. werd op 16 juli 1953 een bouwaanvraag gedaan om van twee linker woningen één woning te maken. Het plan d.d. 3 juli 1953 werd gemaakt door de architecten Ir. C.G. Geenen en Ir. L.R.T. Oskam uit Eindhoven (Afb. 85).

Afb. 85 Bouwplan d.d. 3 juli 1953, voor samenvoeging van de linker twee woningen tot één grote woning. EDB, bouwdoSSIers.

Afb. 86 Op deze foto uit 1956 is de meubelfabriek al sterk gewijzigd. In de westgevel lijkt nog één deuropening aanwezig. EDB, nr. 0067243 (P. Farla).

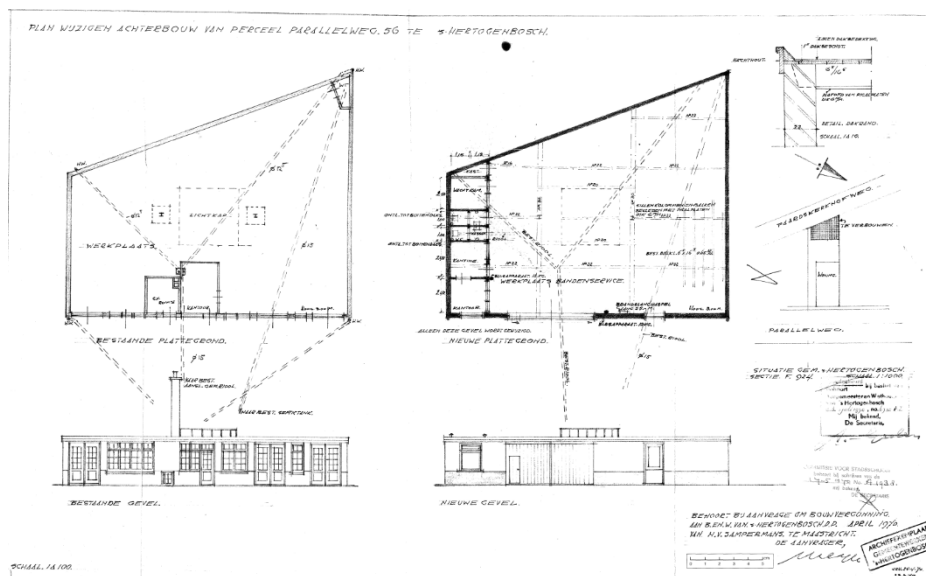
In april 1970 werd een aanvraag gedaan voor verbouwing van de oorspronkelijke meubelfabriek door Sampermans Autobanden N.V. uit Maastricht.

De aanvraag betrof een ingrijpende wijziging van de voorgevel van de fabriek. De achtergevel was op dat moment al volledig gesloten.

De voorgevel kreeg in de nieuwe situatie brede asymmetrisch geplaatste schuifdeuren, met links daarvan één venster en rechts een enkele deuropening. In het interieur kwam het oorspronkelijke kantoortje te vervallen. Tegen de linkerzijgevel werden een nieuw kantoor, een kantine, toiletten en een wachtruimte gerealiseerd.

De woningen werden verder gerenoveerd, waardoor veel van de oorspronkelijke details verloren gingen.

In 1986 werd aan de zuidrand van het perceel nog een strookje toegevoegd, waarmee de toegang tot het achterterrein iets werd verbreed. Daarna werd het zuidelijke deel van het oorspronkelijke volume vervangen door een garage met sectionaaldeuren in de voor- en achtergevel. De vermoedelijk al eerder vernieuwde gevels van het oorspronkelijke volume werden volledig gepleisterd. In diezelfde periode werd tegen de rechter perceelgrens een rechthoekig tweelaags kantoor met platdak gebouwd. Door alle wijzigingen is de oorspronkelijke opzet van de fabriek uitsluitend nog ten dele in het grondvlak herkenbaar.

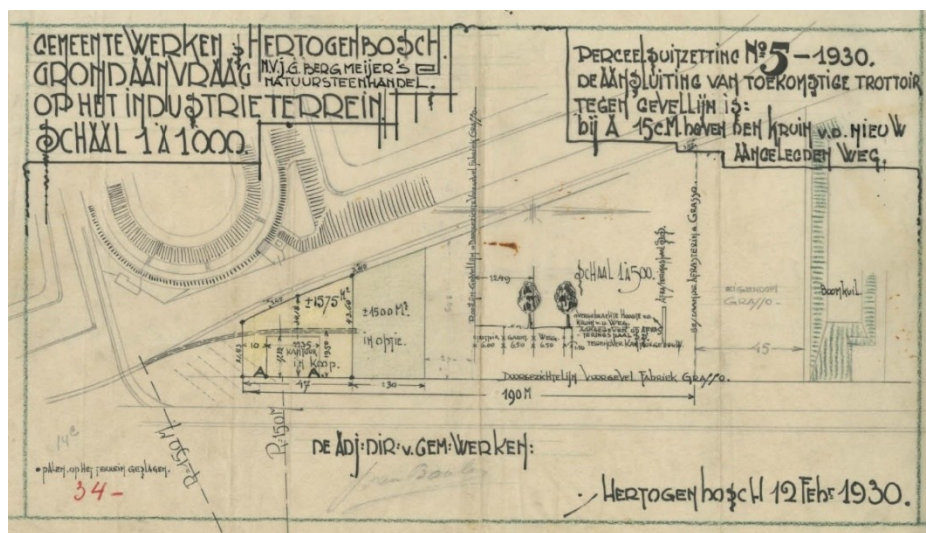

Afb. 87 Bouwtekening d.d. april 1970 voor wijziging van de vroegere meubelfabriek. EDB, bouwdoSSIers.

3.8 DE HOGE DONKEN – PARALLELWEG 58-64

Ten zuiden van het terrein van Grasso resteerde een gebied met een lengte van 190 meter, dat in zuidelijke richting steeds smaller werd. Hier werden vanaf 1930 percelen uitgegeven. Deze percelen kregen globaal dezelfde oppervlakte, maar werden daarmee in noordelijke richting steeds smaller. Het meest zuidelijke perceel mat 1575 m² en werd op 12 februari 1930 aangevraagd door Naamloze Vennootschap J.G. Bergmeijer's Natuursteenhandel. Het tweede perceel was op dat moment nog 'in optie'. Opvallend is dat het perceel ook een eigen bedrijfsspoor kreeg. Dit betrof een aftakking van het spoor ter plaatse van de Paardskerkhofweg. Eerder was dit bedrijf gevestigd aan de Koningsweg 60 te 's-Hertogenbosch.

Afb. 88 Grondaanvraag d.d. 12 februari 1930 door J.G. Bergmeijer's Natuursteenhandel. EDB, nr. 0063404.

Eind 1930 werd het nieuwe pand in gebruik genomen. Hoewel het aan de noordzijde aangrenzende perceel bij grondaanvragen in 1931 nog steeds 'in

optie' werd weergegeven, lijkt dit al in 1931 door Bergmeijer in gebruik te zijn geweest. In ieder geval in 1933 was dit in eigendom van het bedrijf.

Bergmeijer bouwde aan de oostzijde van het perceel een forse woning met werkplaats en kantoren. Aan de noordzijde werd waarschijnlijk een showtuin ingericht. Het noordelijke deel van het perceel bleef nog lang ongebruikt. Het driehoekige terrein op de aansluiting van de Parallelweg en de Paardskerkhofweg behoorde deels bij het terrein van Bergmeijer en werd deels als open groenstrook ingericht.

Afb. 89 Na de ingebruikname van het nieuwe pand eind 1930 verscheen deze foto in de Provinciale Noordbrabantsche en 's-Hertogenbossche courant van 9 september 1931.

Afb. 90 Op deze luchtfoto uit september 1939 is ook Bergmeijer's Natuursteenbedrijf goed herkenbaar. Ten noorden van het bedrijf lag een braakliggend terrein. NIMH, nr. 2155-073416 (uitsnede).

Na 1939 werd het enkellaags bouwdeel aan de zuidzijde van het complex met een bouwlaag verhoogd. Ook werd tegen de westelijke perceelgrens nog een enkellaags bouwdeel gerealiseerd.

Het op de grondaanvraag aangegeven bedrijfsspoor was eind jaren 1930 niet meer aanwezig en werd mogelijk nooit aangelegd.

Afb. 91 Op deze foto uit december 1956 is het terrein ten noorden van het natuursteenbedrijf nog steeds onbebouwd. Aan de westzijde (rechts) van het bedrijfsterrein was nu ook een enkellaags bouwdeel verrezen. EDB, nr. 0067243 (P. Farla) (uitsnede).

In 1977 verkocht Bergmeijer de percelen.

Afb. 92 Het pand van Bergmeijer in 1997. Ten zuiden van het perceel is nog altijd een groenstrook herkenbaar. EDB, nr. 0086295 (F.W. Pelzer).

Eind jaren negentig was het complex behoorlijk in verval geraakt en werden plannen ontwikkeld voor grootschalige vervangende nieuwbouw.

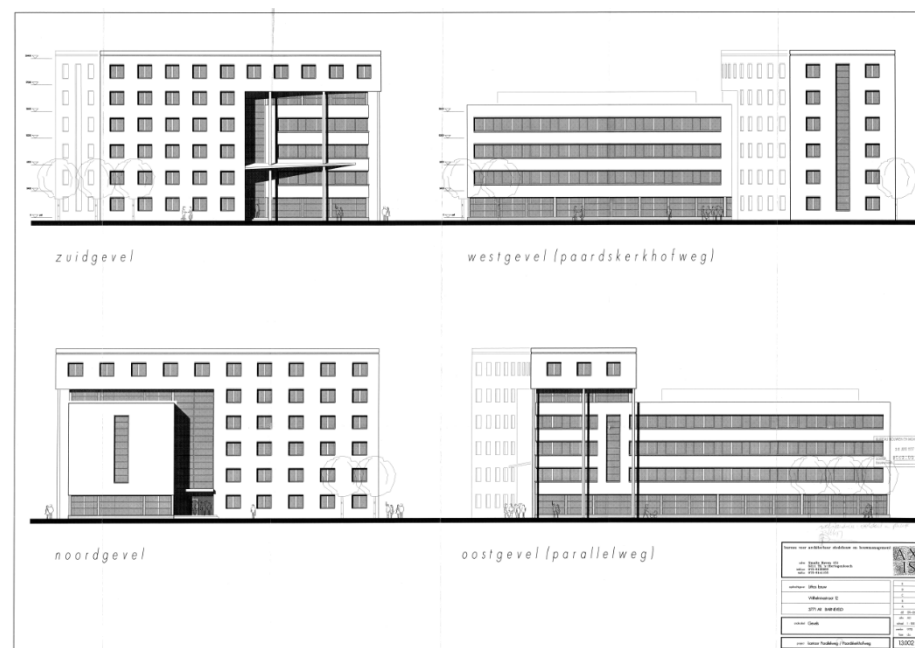
Na eerdere initiatieven en schetsplannen werd in 1997 het plan voor het huidige kantorencomplex De Hoge Donken ontwikkeld door AXIS Architecten in samenwerking met Bureau voor Architectuur, Stedebouw en Bouwmanagement uit 's-Hertogenbosch. Opdrachtgever was Lithos Bouw uit Barneveld.

Het L-vormige gebouw kreeg een vleugel langs de oostrand van het noordelijke deel van het perceel en een iets gebogen vleugel aan de noordrand van het meest zuidelijke perceel van Bergmeijer's Natuursteenhandel. Ten zuiden van deze vleugel werd een voorplein met

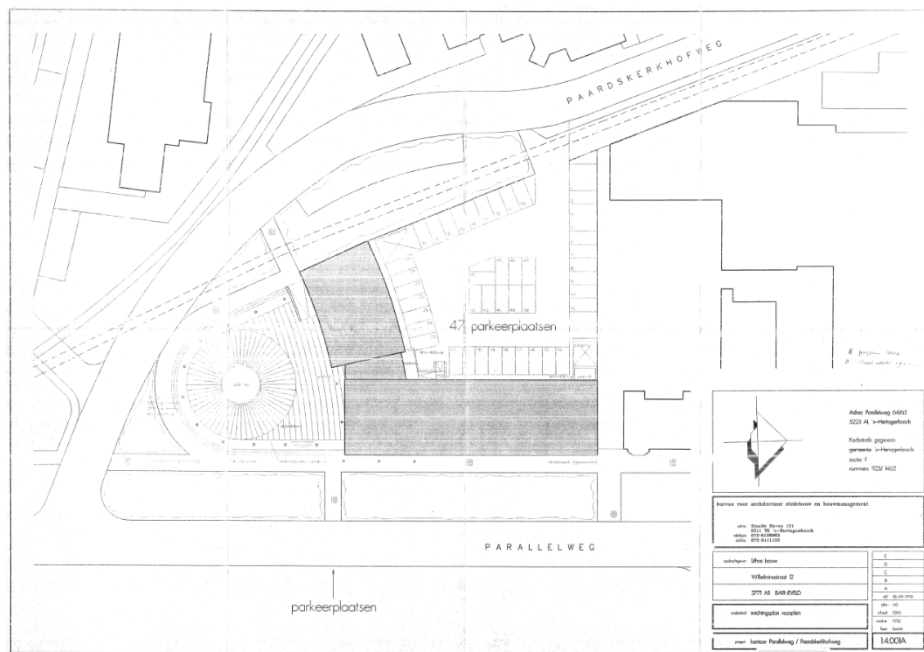
ronde centrale opzet aangelegd, waarmee dit plein en de gebogen vleugel aansloten op de hoek tussen de Parallelweg en de Paardskerkhofweg.

In de binnenhoek tussen de twee kantoorvleugels werd een parkeerterrein aangelegd, dat aan de zijde van de Paardskerkhofweg met een muur werd afgesloten.

Dit deel van het onderzoeksgebied was nooit eigendom van Grasso, maar is wel sterk bepalend voor het aanzicht van het gebied.

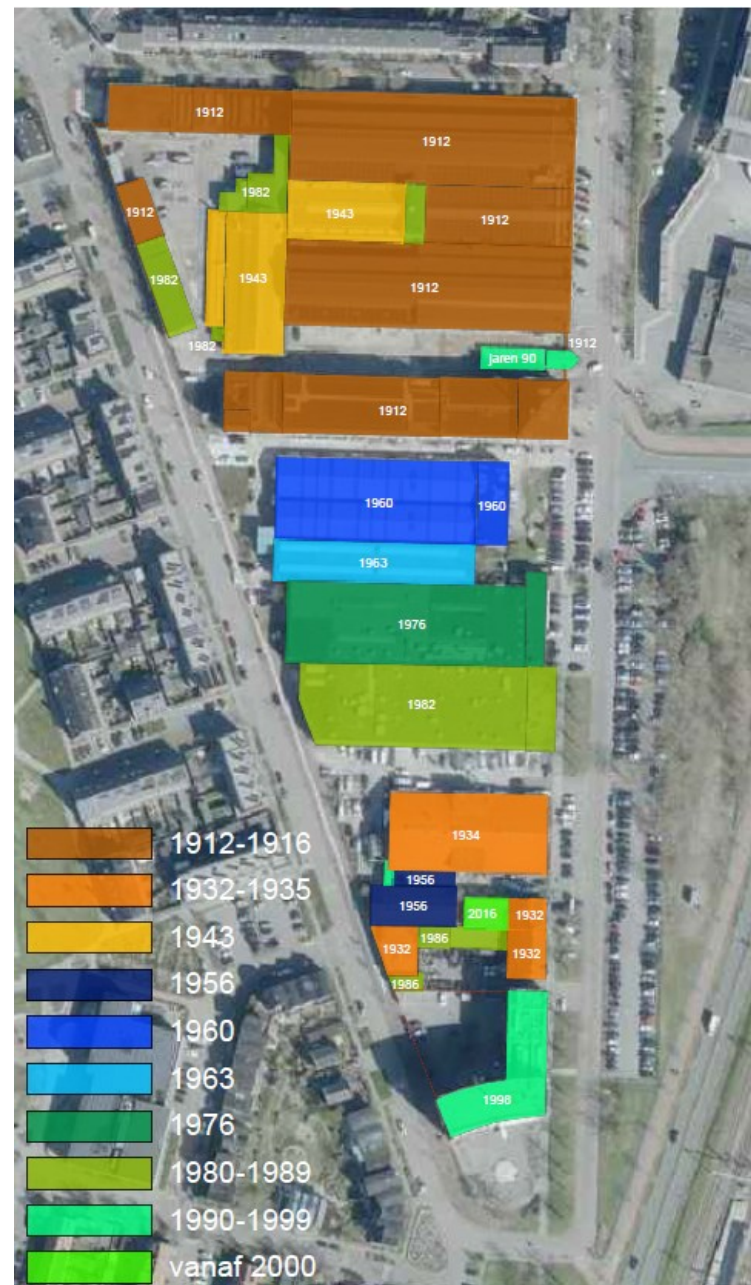
Afb. 93 Geveltekening bij de bouwaanvraag uit juni 1997. EDB, bouwdoossiers.

Afb. 94 Situatietekening bij de bouw aanvraag uit juni 1997. EDB, bouw dossiers.

3.9 DATERINGSKAART GEBOUWEN

Hiernaas weergegeven kaart geeft de (hoofd)fasen van de verschillende gebouwen binnen het gebied weer.

4 GEBIEDSANALYSE

In dit hoofdstuk volgt een beschrijving van de huidige opzet van het gebied. Hierbij komen de stedenbouwkundige opzet, de toegankelijkheid en bebouwingskarakteristiek aan de orde. Tevens wordt ingegaan op aanwezige inrichtings- en groenelementen. Daarbij wordt steeds ook de koppeling gemaakt met de ruimtelijke ontwikkeling van het gebied.

4.1 LIGGING

Het onderzoeksgebied bevindt zich ten noordwesten van de historische binnenstad, direct ten westen van de het spoortracé, dat hier in noord-zuidelijke richting loopt. Het station bevindt zich even ten zuiden van het onderzoeksgebied. Aan de noordzijde loopt de Dieze, die zich in oostelijke richting langs de noordrand van de binnenstad voortzet en in westelijke richting doorloopt richting de Maas. Het spoortracé loopt met hoge, uit 2013 daterende vaste bruggen over de Dieze. Ten westen van deze bruggen loopt tevens de parallel aan het spoortracé lopende Nelson Mandelalaan over de dubbele Royal Welsh verkeersbruggen uit 2015. Het ter hoogte van het onderzoeksgebied al oplopende spoor- en wegtracé vormen een duidelijke fysieke en visuele begrenzing van het gebied. Tussen het oplopende talud en de langs de oostrand van het onderzoeksgebied lopende Parallelweg bevindt zich een terreinstrook die in de huidige opzet

hoofdzakelijk ontstond als ‘reststrook’ en ten dele met parkeerterreinen is ingericht, maar deels ook braak ligt.

Ten noorden van de Koestraat, die de noordzijde van het onderzoeksgebied begrensd, bevindt zich een uit de vroege jaren dertig daterende woonbuurt met woningen in gesloten drielaags blokken. Deze buurt kwam in dezelfde periode tot stand als de ten westen daarvan gelegen Industriehaven met aangrenzend industriegebied, met daarin de Brabanthallen

Aan de westzijde begrenst de Paardskerkhofweg het gebied. Hier werd het ten westen gesitueerde voormalige industriegebied recent volledig herontwikkeld tot een woonwijk met gevarieerde bebouwing. Hoofdzakelijk op de noordwesthoek van het onderzoeksgebied herinneren enkele overgebleven kleine bouwwerken uit de industriële periode aan het vroegere gebruik. De Oude Engelseweg en Oude Vlijmenseweg begrenzen de westzijde van dit voormalige industriegebied en lopen op de noordwesthoek van het onderzoeksgebied tussen dit gebied en de Industriehaven door. De Paardskerkhofweg sluit hier aan op de Oude Engelseweg.

4.2 BEREIKBAARHEID

Hoewel het gebied aanvankelijk alleen via een weg langs de Dieze, vanuit de binnenstad was ontsloten, ligt dit tegenwoordig volledig omsloten door de hoofdverkeersstructuur, waardoor het gebied zeer goed toegankelijk is en bovendien vanaf deze hoofdroutes prominent zichtbaar is (Afb. 95).

Afb. 95 In rood weergegeven, de belangrijkste hoofdwegen rond het geel gemarkeerde onderzoeksgebied. De oranje gemarkeerde wegen vormen de directe ontsluiting voor het gebied.

4.3 GEBIEDSSTRUCTUUR

Het onderzoeksgebied beslaat een globaal driehoekig gebied dat aan de oostzijde wordt begrensd door de Parallelweg en aan de westzijde door de Paardskerkhofweg (Afb. 98). Aan de zuidzijde eindigt het gebied in een punt die wordt doorsneden door de omhoekende aansluiting van de Paardskerkhofweg op de Parallelweg en Nelson Mandelalaan. Ten zuiden van deze aansluiting volgt nog een driehoekige groenstrook. Het zich naar het noorden verbredende gebied sluit aan de noordzijde af met de Koestraat, die zo tevens een verbinding vormt tussen de Parallelweg en de Paardskerkhofweg (niet voor autoverkeer).

De Parallelweg is de oorspronkelijke ontsluitingsweg voor het onderzoeksgebied en zowel de Koestraat als de door het onderzoeksgebied lopende rechte fabrieksstraten zijn haaks op de Parallelweg gericht, evenals de hoofdstructuur van vrijwel alle bebouwing. Doordat de bebouwing primair op de Parallelweg was gericht, staan aan deze zijde de gevels van de vroegste gebouwen in één rechte lijn, parallel aan de openbare weg. Doordat het merendeel van de bebouwing een rechthoekige opzet heeft is aan de zijde van de Paardskerkhofweg een meer getrapte bebouwingslijn ontstaan (Afb. 96). Het gebouw van de Avans Hogeschool aan de zuidzijde van het gebied staat met beide zijgevels parallel aan de aangrenzende straten met aan de zuidzijde een hol gebogen gevel die als een façade voor het gebied fungeert.

Hoewel een groot deel van het gebied relatief dicht is bebouwd zijn enkele wat grotere vlakken, al dan niet bewust onbebouwd gebleven (Afb. 97). Deze gebied vormen een onlosmakelijke eenheid met omliggende bebouwing.

Afb. 96 Overzicht van de gevellijnen die het straatbeeld bepalen. Aan de zijde van de Parallelweg volgen de gevellijnen hoofdzakelijk de lijn van de straat, terwijl aan de zijde van de Paardskerkhofweg een meer getrapt verloop herkenbaar is. De oranje pijlen geven de zichtlijnen door het onderzoeksgebied weer.

Afb. 97 Karakteristieke open ruimtes, die een relatie vormen met de historische bebouwingsstructuur.

Afb. 98 Overzicht van het onderzoeksgebied in westelijke richting. Op de voorgrond de Parallelweg en achter het gebied de Paardskerkhofweg.

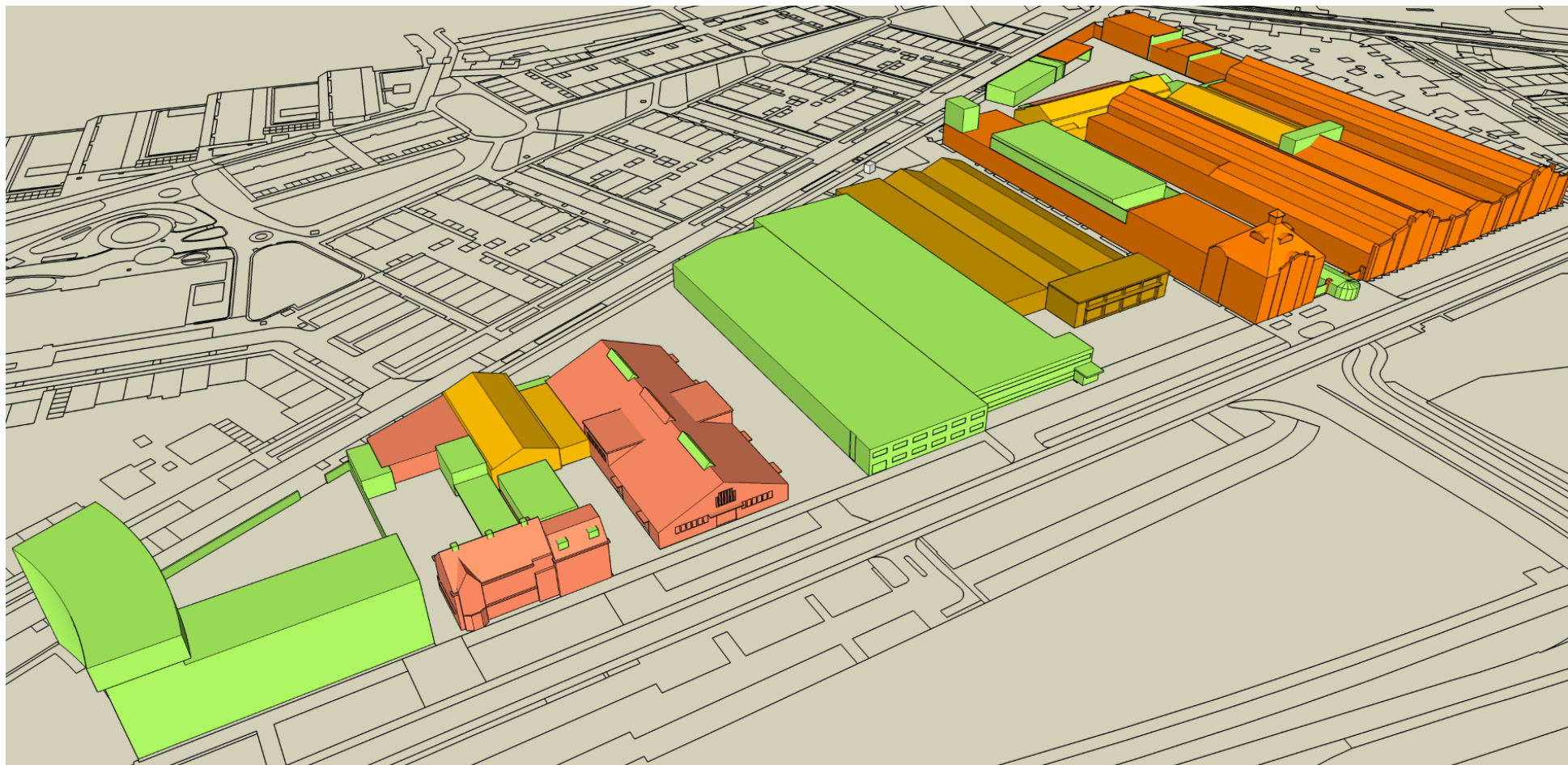
4.4 BEBOUWINGSKARAKTERISTIEK

De binnen het onderzoeksgebied aanwezige bebouwing heeft sterk wisselende dateringen, afmetingen en bouwhoogtes.

Overwegend is sprake van gebouwen met een groot grondvlak en een, zeker in relatie tot dit grondvlak, beperkte bebouwingshoogte. Ook hierin is een relatie met het ontstaan vanaf de Parallelweg ter herkennen. Bij verschillende gebouwen is aan de zijde van de Parallelweg een prominente hogere opbouw toegepast, waardoor dat deel van het gebouw als een duidelijk herkenbaar front voor een lager achterliggend volume fungeert (Afb. 99). Binnen de zuidelijke helft van het gebied is de bebouwing overwegend kleinschaliger van karakter.

Afb. 99 Niet alleen het op de achtergrond zichtbare kantoorgebouw van de Grasso-fabriek heeft een prominenten hoge voorbouw. Ook de aan de linkerkant zichtbare showroom fungeert als representatieve voorbouw voor de achterliggende bedrijfshal.

Afb. 100 Overzicht plangebied met hoofdkarakteristiek van bebouwing. De groene gebouwen of delen van gebouwen betreft latere onderdelen en delen waar een relatie met de primaire ontwikkeling van het gebied ontbreekt of is verstoord.

4.5 GEBIEDSINRICHTING

4.5.1 Karakteristiek straten

Het gebied wordt omgeven door drie wegen met elk een geheel eigen karakter. Dit betreft aan de oostzijde de Parallelweg, aan de westzijde de Paardskerkhofweg en aan de noordzijde de Koestraat. Daarnaast vormt de aansluiting van de Parallelweg en de Paardskerkhofweg aan de zuidzijde van het gebied, samen met de hier vanuit het westen aansluitende Edisonstraat een gecombineerd plein en plantsoen.

Parallelweg

Aan de oostzijde bevindt zich de Parallelweg. Dit is de oorspronkelijke ontsluitingsweg en ook tegenwoordig nog de belangrijkste toegangsweg. Dit is ook herkenbaar in het ruimere straatprofiel en de geasfalteerde uitvoering met fietsstroken. De weg heeft grotendeels uitsluitend langs de westzijde bebouwing. Dit betreft de bebouwing van het onderzoeksgebied. Aan de oostzijde sluit een recente geasfalteerde verbindingsweg met de Nelson Mandelalaan, ter hoogte van het voormalige kantoorgebouw van Grasso, aan op de Parallelweg.

Ten zuiden van deze verbindingsweg liggen aansluitend op de Parallelweg meerdere parkeerterreinen die aan de oostzijde van de Nelson Mandelalaan worden gescheiden door een brede groenstrook met een inrichting die varieert van uitsluitend gras tot hoger opgaande singelbegroeiing. Tot de aanleg van de verbindingsweg was een deel van het tracé van het fabrieksspoor, dat met een ruime bocht het terrein tussen het kantoor en

de fabriekshallen opliep, nog herkenbaar in de structuur van het terrein, maar dit is thans niet meer het geval.

Ten noorden van de verbindingsweg met de Nelson Mandelalaan bevond zich tot voor kort het postsorteercentrum van PostNL. Dit gebied wordt thans onder de naam EKP-Noord herontwikkeld tot een woongebied met deels hoogbouw en kleinschalige bedrijvigheid en voorzieningen.¹⁵

Afb. 101 Zicht over de Parallelweg in zuidelijke richting.

Aan de zuidzijde van het onderzoeksgebied ligt het trottoir direct langs de bebouwing. Hier wordt het trottoir door een groenstrook met een rij forse bomen van de rijbaan gescheiden. De groenstrook wordt ter hoogte van Parallelweg 56A en ter hoogte van het voormalige veilinggebouw

¹⁵ <https://www.denbosch.nl/nl/projecten/spoorzone/ekp-terrein> (geraadpleegd op 03-02-2025)

(Parallelweg 32-49) onderbroken door bestrating. Daarbij is direct langs de voorgevel van het veilinggebouw nog wel een smalle groenstrook aanwezig. Verder noordelijk is de strook tussen de bebouwing en de Parallelweg grotendeels met parkeervakken ingericht en is een sterk versteend karakter ontstaan.

Aan de oostzijde sluiten de parkeerterreinen direct aan op de rijbaan.

Afb. 102 Zicht over de Parallelweg in noordelijke richting, met rechts de verbindingsweg naar de Nelson Mandelaweg.

Paardskerkhofweg

Tot de recente gebiedsontwikkeling van het industrieterrein ten westen van de Paardskerkhofweg, had deze weg een sterk versteend karakter. Aan de oostzijde waren haaks op de rijbaan gerichte parkeervakken tussen de rijbaan en de hekken rond het terrein van Grasso/Grenco. Aan de westzijde bevonden de gevels van de enkellaags- en tweelaags bedrijfsbebouwing zich direct langs het trottoir aan de westzijde van de rijbaan.

Omstreeks 2017 werd de weg opnieuw ingericht, waarbij het profiel veel breder werd. De rijbaan heeft een bestrating. De parkeervakken aan de oostzijde zijn vervangen door een brede strook met een bestrating van rode baksteenklinkers. Hierin is een groot deel van het vroegere tracé van het bedrijfsspoor herkenbaar gebleven door middel van de oorspronkelijke rails met daartussen een strook witte betonplaten in een kader van donker fijn grind. Zowel aan de noordzijde als de zuidzijde heeft dit spoor geen aansluitingen meer, waardoor de eerdere context onherkenbaar is. Langs de rijbaan worden parkeervakken in de lengterichting afgewisseld door in rijen van wisselende lengtes geplante bomen.

Het terrein langs de westzijde van de Paardskerkhofweg werd volledig nieuw ingericht en heeft volledig het karakter van een woonwijk. Een strook parkeervakken in de lengterichting wordt hier door een groenstrook geschied van het dicht langs de woningen lopende trottoir.

Afb. 103 Zicht door de Paardskerkhofweg in zuidelijke richting, met links de historische muur rond het oorspronkelijke fabrieksterrein van Grasso.

Afb. 104 De Paardskerkhofweg in noordelijke richting. Rechts het fabrieksspoor.

Koestraat

De koestraat wordt in hoge mate bepaald door de hoge noordgevel van de oorspronkelijke Grasso-fabriek. Deze smalle straat is afgesloten voor doorgaand gemotoriseerd verkeer door deze te onderbreken met een groenstrook. De vrij smalle, met betonklinkers bestrate rijbaan ligt centraal tussen de bebouwing. Alleen aan de noordzijde ligt een trottoir direct langs de gevels van de woningen.

Langs de fabrieksgevel aan de zuidzijde is deels een groenstrook aanwezig en zijn deels parkeervakken, haaks op de rijbaan aangelegd. Bij het westelijke deel van de straat worden parkeervakken afgewisseld met bomen.

Afb. 105 Het oostelijke deel van de Koestraat in westelijke richting.

Afb. 106 Westelijk deel van de Koestraat, met op de voorgrond de groenstrook die de straat voor doorgaand verkeer afsluit.

Zuidelijk voorplein en plantsoen

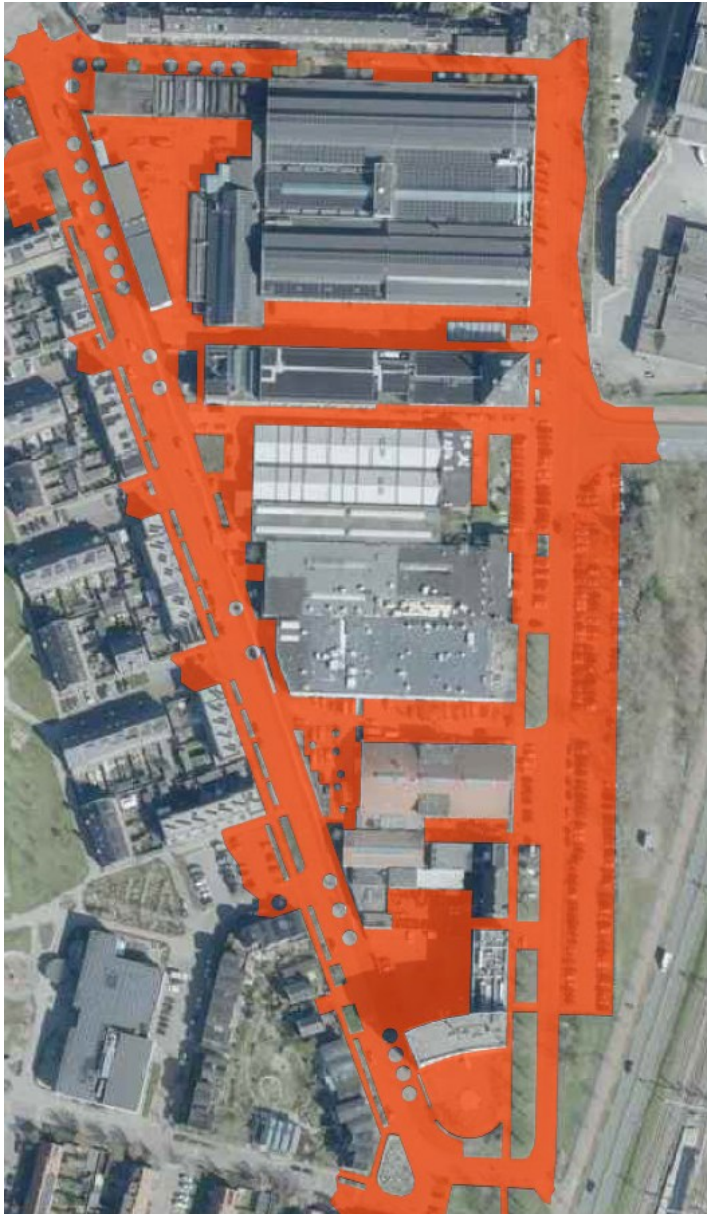
Met de bouw van gebouw De Donken in 1997 werd het nieuwe gebouw opnieuw op ruime afstand van de aansluiting van de Parallelweg op de Paardskerkhofweg gesitueerd. Het terrein ten zuiden van het gebouw werd als een grotendeels verhard voorplein ingericht met steenachtige elementen langs de randen. Door de hier omheen gesitueerde groenelementen en een doorlopende bomenrij aan de oostzijde wordt dit voorplein visueel verbonden met het plantsoen dat zich ten zuiden van de aansluiting met de Edisonstraat bevindt. Het plantsoen en het voorplein vormen zo samen een open gebied met een groen karakter rond dit knooppunt.

Afb. 107 Zicht over het voorplein van De Hoge Donken in oostelijke richting.

Afb. 108 Zicht vanaf de Edisonstraat in oostelijke richting. Geheel links is de zuidrand van het voorplein van De Hoge Donken.

Afb. 109 Overzicht van het onderzoeksgebied, met daarop weergegeven alle onbebouwde gebieden met een steenachtige inrichting.

4.5.2 Terreinverhardingen

Het onderzoeksgebied en directe omgeving kennen een behoorlijk hoge mate van verstening. Het beeld wordt echter verzacht door de verspreid aanwezige groenelementen, hoewel deze een relatief klein oppervlak beslaan.

In de openbare ruimte zijn geen historische terreinverhardingen meer aanwezig. Dit is mede het gevolg van de verlegging van de Parallelweg in oostelijke richting en de algehele herinrichting van zowel de Koestraat als de Paardskerkhofweg. Toegepast materialen (asfalt, betontegels, betonklinkers, baksteenklinkers en betonplaten) zijn eigentijds en hebben geen historische relatie, hoewel met name de bestratingen van trottoirs het grootste deel van de twintigste eeuw zeer algemeen was. Wel bleef langs de oostzijde van de Paardskerkhofweg een deel van het fabrieksspoor bewaard en werd dit in de terreininrichting gemarkeerd door een afwijkende invulling.

Binnen het gebied is het overgrote deel van het terrein verhard met betonnen Stelconplaten. Deze verharding komt grotendeels voort uit het gebruik als fabrieksterrein door Grasso en Grenco. Het betreft echter wel een terreinverharding die pas na 1970 gefaseerd tot stand kwam.

Tussen de gebouwen 5 en 8 zijn de Stelconplaten gecombineerd met een middenstrook met een bestrating van baksteenklinkers.

Alleen ten oosten van gebouw 5 en op de binnenterreinen van de gebouwen 22 t/m 24 en is een bestrating van betonklinkers in keperverband aanwezig. Ook dit betreft relatief recente bestratingen.

4.5.3 Groenelementen

Het gebied heeft nooit beeldbepalende groenstructuren gekend. Een rij bomen ten westen van de Parallelweg ter hoogte van het zuidelijke deel van het onderzoeksgebied en tuinaanleg rond de in 1960 gebouwde showroom vormden de meest bepalende onderdelen.

Ook tegenwoordig bevindt zich op dezelfde plaats langs de westzijde van de Parallelweg een rij bomen, die dit deel van de weg een groen karakter verlenen. De bomen staan in rechthoekige grasborders.

Afb. 110 Markante bomenrij langs de westzijde van het zuidelijke deel van de Parallelweg.

Verder noordelijk liggen slechts bestrate parkeerterreinen tussen de Parallelweg en de gebouwen. Deze benemen deels ook het zicht op de in 1960 aangelegde tuin rond de showroom. Deze heeft, overeenkomstig de oorspronkelijke aanleg, een groot L-vormig grasveld, dat aan de voorzijde door een (beuken)heg wordt begrensd.

Afb. 111 Zicht over het gazon voor de showroom in noordelijke richting.

Afb. 112 Sterk gewijzigde aanleg ten zuiden van de showroom.

De heggen aan de zijanten van het gazon en de borders langs de rechterzijde van het gazon en ten zuiden van de showroom zijn nog slechts ten delen, en bovendien in sterk gewijzigde vorm aanwezig. Op de noordoosthoek van de showroom is een fors vlak met Stelcon-platen verhard. De oorspronkelijk langs de zuidgevel van het historische Grasso-kantoor aangelegde brede border is in de vorm van een zeer smalle border teruggebracht.

Zowel bij de Paardskerkhofweg als de Koestraat is sprake van recent aangelegde groenelementen in een eigentijdse opzet. Het betreft hoofdzakelijk langgerekte rechthoekige borders met struiken. Ten dele zijn daarin betrekkelijk kleine bomen aanwezig. Hoewel het totale oppervlak aan groenstructuren, met name bij de Paardskerkhofweg relatief beperkt is, geven de aanwezige delen de straten toch een betrekkelijk groene aanblik. Dit beeld zal nog worden versterkt doordat de nu nog relatief jonge bomen forser zullen worden.

Binnen het tot het complex behorende terrein komen hoofdzakelijk langs de westrand recente groenstructuren voor. Ook hier is sprake van een hoofdzakelijk geometrische rechthoekige aanleg. Tussen de gebouwen is het groen beperkt tot enkele smalle borders en op de bestrating geplaatste bakken.

Afb. 113 Overzicht van het onderzoeksgebied, met daarop weergegeven alle groenelementen.

5 GEBOUWENCATALOGUS

In dit hoofdstuk volgt per gebouw een korte beschrijving van de actuele verschijningsvorm van zowel het exterieur als het interieur. Tevens wordt daarbij ook aangegeven hoe de huidige verschijningsvorm zich verhoudt tot de oorspronkelijke opzet.

De gebouwen worden per samenhangend cluster of historische fase behandeld. In enkele gevallen worden daarbij bouwdelen samengevoegd. Voor de nummering van die afzonderlijke bouwdelen, welke per paragraaf worden vermeldt, is de door Grasso/Grenco gehanteerde halnummering aangehouden. Deze nummering is deels incompleet omdat daarin ook enkele inmiddels gesloopte bouwdelen (10, 13, 19 en 20) waren opgenomen. Voor de gebouwen die nooit (functioneel) tot het Grasso/Grenco-complex hebben behoord is de nummering vanaf de Grasso/Grenco-nummering voor dit onderzoek voortgezet (nrs. 21 t/m 24).

Afb. 114 Overzicht gebouwen met gehanteerde gebouwnummers. De gele nummers zijn de door Grasso/Grenco gebruikte gebouwnummers, waarbij de nummers 10, 13, 19 en 20 inmiddels niet meer bestaan. De oranje nummers betreft gebouwen die nooit als onderdeel van Grasso en/of Grenco hebben gefungeerd.

5.1 GRASSO – FABRIEKSHALLEN

Bouwdelen 1, 2, 3 en 11

De uit 1912 daterende Grasso-fabriekshallen bevinden zich aan de noordzijde van het onderzoeksgebied. Dit grote complex beslaat een hoofdvolume met een rechthoekig grondvlak van ca. 100 bij 80 meter met op de noordwesthoek een rechthoekige achtervleugel van ca. 65 bij 15,5 meter.

5.1.1 Hoofdopzet

Hoofdopzet hoofdvolume

Het hoofdvolume heeft één hoge bouwlaag en is opgebouwd uit drie parallelle, oost-west georiënteerde hallen. Daarbij zijn de beide buitenste hallen ca. 30 meter breed en de middelste hal ca. 20 meter.

Alleen bij de zuidelijke hal is de oorspronkelijke getrapte dakvorm met hellende lichtstroken, afgewisseld met flauw hellende, met bitumen gedekte dakvlakken aan de oostzijde nog aanwezig. Bij het westelijke deel van de zuidelijke hal en de gehele noordelijke hal zijn daken langs de randen vervangen door platte daken met aansluitend een verticale lichtstrook. Bovenliggende (oorspronkelijke) lichtstroken zijn met bitumen afgedekt. Centraal hebben beide hallen nog over de volledige lengte een zadeldakvormige lichtstraat. Het dak van de middelste hal heeft aan de oostzijde de oorspronkelijke contour met platdak met centraal een zadeldakvormige lichtstraat. Daarachter volgt een recente rechthoekige opbouw. Het achterste (westelijke) deel stamt uit 1943 en heeft in het midden een flauwhellend zadeldak met grotendeels als lichtstraat uitgevoerde nokzone. Dit zadeldak wordt aan weerszijden geflankeerd door een smalle strook platdak.

De draagconstructies met stalen vakwerkspanten op een stramien van 6,7 meter bleven, behoudens voornoemde wijzigingen in de dakcontouren, grotendeels oorspronkelijk. Wel werden op verschillende plaatsen versterkingen aangebracht t.b.v. de in de constructie aangebrachte kraanbanen. Daarnaast hebben alle dakvlakken vernieuwde stalen dakplaten, recente balklagen met plaatmateriaal en in dubbelwandige kunststof platen uitgevoerde lichtstroken.

Hoofdopzet achtervleugel

De achtervleugel heeft vier delen van wisselende lengte met eveneens wisselende bouwhoogtes. Alle delen hebben platte daken. De oostelijke drie daken hebben zadeldakvormige lichtstraten in noord-zuidelijke richting. Bij het meest oostelijke dak zijn de lichtstraten echter met bitumen afgedekt. De constructies hebben hier een traditionele opzet met door stalen onderslagen ondersteunde enkelvoudige balklagen. Een aanzienlijk deel van de balklagen en het bovenliggende dakbeschot lijkt te zijn vernieuwd.

5.1.2 Gevels

Gevels hoofdvolume

De gevels van het hoofdvolume zijn gemetseld in donkerrode machinale baksteen in kruisverband. De architectuur in overgangsstijl met een hoofdzakelijk rationalistische opzet, maar met expressionistische elementen is zeer sterk op de als voorgevel te beschouwen oostgevel gericht. Hier accentueren de in drie delen gelede gevels de achterliggende kappen. Elk geveldeel wordt geflankeerd door hoekdammen en heeft een risalerend middendeel, dat bij de buitenste hallen wordt geflankeerd door iets minder risalerende zijdelen die op hun beurt ook weer worden geflankeerd door uitgemetselde hoekdammen. De gevels sluiten af met een

fries van siermetselwerk in de vorm van op verschillende hoogtes uitgemetselde consoles. De bovenrand heeft een gepleisterde geprofileerde afdekking.

In de risalerende middendelen zijn geclusterde hoge verticale vensters onder rondbogen aanwezig. De zijvlakken hebben per twee geclusterde hooggeplaatste kleine rechthoekige vensters onder een overspannende hanenkam. Alle vensters hebben bakstenen lekdorpels. In de vensters zijn nog grotendeels oorspronkelijke stalen ramen aanwezig.

De beide zijgevels van de fabriekshallen worden op het stramien van de draagconstructie geleed door iets uitgemetselde penanten. De tussenliggende vlakken sluiten af met een bloktandlijst. Boven de gevels zijn eenvoudig geprofileerde gootlijsten aanwezig. In elke travee is een hooggeplaatst verdiept vlak onder een segmentboog aanwezig met aan de onderzijde een bakstenen lekdorpel. Binnen elk vlak bevinden zich twee door een brede gemetselde middendam gescheiden vensters met schuin naar het (gezamenlijke) midden oplopende bovenzijde. In de openingen van de noordgevel zitten vernieuwde enkelruits ramen. Naast deze oorspronkelijke vensters is in de noordgevel één enkele deuropening toegevoegd.

Bij de zuidgevel zijn nog de stalen ramen met roeden aanwezig. De zuidgevel had oorspronkelijk een dubbele deuropening onder één van de dubbele vensters en één brede hoge deuropening onder een tweesteens strek. De eerste opening is geheel gewijzigd tot een grote opening met daarin de huidige hoofdentree. De tweede opening is sterk verlaagd en voorzien van een recente overheaddeur. Daarnaast zijn nog twee recente dubbele deuropeningen toegevoegd.

De achtergevels zijn geheel blind en sluiten af met een strook van meerdere baksteenlagen die de contouren van de daken volgt. Het onderste deel van deze gevel valt volledig binnen latere aanbouwen.

Gevels achtervleugel

De gevels van de achtervleugel zijn eveneens gemetseld in donkerrode machinale baksteen in kruisverband met een plintzone in iets donkerder baksteen, die afsluit met een halfsteens rollaag. De gevels sluiten af met een bloktandlijst met daarboven het geprofileerde dakoverstek op uitgezaagde klossen. De niveaueverschillend van de verschillende bouwdeelen vormen de belangrijkste geleding. Dat wordt nog geaccentueerd door twee hoger opgemetselde- en aan de zuidzijde uitspringende brandgevels.

De brede noord- en zuidgevel hebben bovenin een reeks rechthoekige vensters die deels individueel en deels in drietallen met doorlopende bakstenen lekdorpel zijn geclusterd. Alle openingen hebben vernieuwde kozijnen met enkelruits ramen.

In de onderzone van de gevels hebben veel veranderingen plaatsgevonden. Bij de aan de Koestraat grenzende noordgevel betreft het zowel de dichtzetting van eerdere gevelopeningen als een geheel vernieuwd geveldeel met daarin een reeks nieuw toegevoegde gevelopeningen.

Bij de zuidgevel is onderin de gevels een reeks oorspronkelijke deuropeningen met ijzeren lateien onder strekken of rollagen aanwezig. Deels zijn openingen dichtgemetseld en in alle gevallen zijn invullingen vernieuwd. Op de verdieping van het hogere, meest westelijke bouwdeel zijn reeksen rechthoekige vensters met doorlopende bakstenen lekdorpels aanwezig. Ook hier hebben alle vensters vernieuwde kozijnen met enkelruits ramen. Twee iets lager geplaatste luiken werden dichtgemetseld. De in de bovenste delen van de oostelijke geveldeelen aanwezige rechthoekige vensters zijn allemaal dichtgemetseld.

De smallere westgevel heeft op de verdieping in twee- of drietallen geclusterde rechthoekige vensters met doorlopende bakstenen lekdorpels. Alle openingen hebben vernieuwde kozijnen met daarin enkelruits ramen of lamellenroosters. Op de begane grond is één niet-oorspronkelijke

deuropening en vier niet-oorspronkelijke, dichtgemetselde vensters aanwezig.

5.1.3 Interieur

Interieur hoofdvolume

Het interieur van de drie grote hallen wordt gedomineerd door de grotendeels oorspronkelijke dakconstructie, die wordt ondersteund door rijen vakwerkkolommen. Tussen de hallen zijn nog grotendeels de oorspronkelijke tussenmuren aanwezig. Deze zijn overeenkomstig de buitengevels uitgevoerd met lisenen en een afsluitende bloktandlijst.

Binnen deze, door de oorspronkelijke gevels en constructies bepaalde hoofdropzet is sprake van een eigentijdse fabriek met los binnen de ruimte geplaatste ruimtes en machines. Binnen de oostelijke travee is een recente inbouw met twee bouwlagen met kantoren en een galerij langs de westzijde toegevoegd.

Interieur achtervleugel

Het interieur van de achtervleugel wordt ter hoogte van de bouwmuren tussen de vier bouwdelen verdeeld, maar heeft daarnaast ook een meer recente indeling gekregen. Het meest oostelijke deel is daarbij als kantoor over twee bouwlagen ingericht. De westelijke ruimtes dienen als testruimtes van wisselende afmetingen. Binnen deze ruimtes zijn geen historische elementen of constructies herkenbaar.

Afb. 115 Overzicht van de voorgevel uit het noordoosten.

Afb. 116 Detail middenrisaliet van één van de brede hallen.

Afb. 117 Zicht door de Koestraat in westelijke richting, met links de noordelijke fabrieksgevel.

Afb. 118 Noordwesthoek van het hoofdvolume met aansluitende achtervleugel (rechts).

Afb. 119 Westelijk deel van de zuidgevel.

Afb. 120 Oostelijk deel van de zuidgevel.

Afb. 121 Overzicht zuidgevel van de achtervleugel.

Afb. 123 Overzicht van de Koestraat en de westzijde van de achtervleugel.

Afb. 122 Noordgevel van de achtervleugel.

Afb. 124 Zuidwesthoek van het dak van het hoofdvolume. Het deel op de voorgrond heeft nog de oorspronkelijke contour.

Afb. 125 Interieur van de noordelijke brede hal, gezien in westelijke richting.

Afb. 126 De middelste hal, in westelijke richting.

5.2 GRASSO – EXPEDITIELOODS

Bouwdeel 4

5.2.1 Hoofdopzet

De expeditieloods werd in 1943 toegevoegd. Tegelijkertijd kwam het westelijke deel van de middelste hal van het hoofdvolume van de Grasso-fabriek tot stand.

De expeditieloods heeft een rechthoekig grondvlak van ca. 21 bij 50 meter. Dit bouwdeel is met de lange oostzijde grotendeels tegen de achtergevel (west) van het hoofdvolume van de fabriek gebouwd, maar steekt aan de zuidzijde verder door. De loods heeft een met bitumen gedekt betrekkelijk flauw hellend zadeldak. Daarbij ligt het middendeel enkele decimeters boven de onderste dakgedeeltes, wat de driebeukige opzet accentueert. Het grootste deel van de nokzone was met een lichtstraat uitgevoerd, maar deze is met bitumen afgedekt. De dakvlakken zijn uitgevoerd met betonnen cassetteplaten, waarvan de rechthoekige randen de iets overstekende dakranden vormen. Het eerder aanwezige bedrijfsspoor liep door de zuidelijke travee van de expeditieloods. T.b.v. de hoge deuropeningen in de oost- en westgevel zijn hier de onderste dakgedeeltes opgewipt en als gevolg daarvan geknikt. Deze geknikte opzet is ook kenmerkend voor de als voorgevel te beschouwen zuidgevel. De dakvlakken zijn grotendeels met zonnepanelen bedekt.

5.2.2 Gevels

De gevels zijn gemetseld in donkerrode machinale baksteen in kettingverband met verdiepte voegen. De gevels hebben een plintzone in iets lichtere, meer oranjekeurige baksteen die afsluit met een halfsteens rollaag.

De zuidgevel heeft een sobere architectuur, maar de geknikte onderste dakgedeeltes en het iets verhoogde middendeel verlenen de gevel een markante hoofdvorm. Dit wordt versterkt door twee, ter hoogte van de verspringende daklijn toegepaste uitgemetselde lisenen met een betonnen afdekking. Het middendeel van de gevel heeft een forse pui met een betonnen kader met uitspringende boven- en onderdorpel. De door vijf betonnen tussenstijlen verdeelde openingen hebben stalen ramen met roeden. De lagere zijdelen van de gevel hebben elk een venster met betonnen kader met uitspringende boven- en onderdorpel en twee betonnen tussenstijlen. De drie openingen van elke pui hebben vernieuwde aluminium kozijnen. Onder het rechter venster is een dichtgemetselde deuropening herkenbaar.

De smalle oostgevel heeft links de brede oorspronkelijke deuropening onder een betonlatei, waardoor het bedrijfsspoor liep. In de opening is een recente aluminium overheaddeur aanwezig. Rechts van de deuropening zijn enkele dichtgemetselde vensters met uitspringende betonnen boven- en onderdorpels aanwezig.

De westgevel heeft aan de rechterzijde eveneens een brede oorspronkelijke deuropening onder een betonlatei, waardoor het bedrijfsspoor liep. Ook in deze opening is een vernieuwde aluminium overheaddeur aanwezig. Het resterende deel van de westgevel valt binnen een oorspronkelijke aanbouw. De noordgevel valt binnen diverse recente enkellaags aanbouwen met platte- of flauw hellende daken.

De oorspronkelijke aanbouw aan de westgevel heeft een flauwhellend, tegen de hogere westgevel van de loods oplopend lessenaardak met een iets uitspringende betonnen dakrand. De gemetselde gevels hebben rollagen halverwege en direct onder de dakrand. Daarbij zijn alleen de noord- en zuidgevel oorspronkelijk en was waarschijnlijk sprake van een open afdak. Deze oorspronkelijke gevels zijn gemetseld in kettingverband. De in halfsteens verband gemetselde westgevel werd hier later tussengevoegd. In deze jongere gevels zijn diverse grote vensters met houten kozijnen toegepast. De oorspronkelijke zuidgevel valt deels binnen een recent bouwdeel met platdak.

5.2.3 Interieur en constructie

Het interieur van de expeditieloods wordt hoofdzakelijk verdeeld door de binnen de ruimte geplaatste stalen kolommen van de grotendeels oorspronkelijke dakconstructie. Deze kolommen ondersteunen een stalen vakwerkconstructie met driebeukige opzet. Daarbij is in de lengterichting tussen de bovenzijde van de kolommen een vakwerk aanwezig. Langs de binnenzijde van beide rijen kolommen zijn oorspronkelijke liggers t.b.v. een kraanbaan aanwezig.

De halve vakwerkspanten van de zijbeuken sluiten op het niveau van het vakwerk in de lengterichting tegen de buitenzijde van de kolommen aan. De vakwerkspanten van de middenbeuk liggen hoger en worden door een systeemplafond aan het zicht onttrokken. Over de spanten liggen als smalle betonnen cassetteplaten uitgevoerde dakplaten.

Behoudens de binnen de ruimte staande kolommen en zichtbare delen van de vakwerkspanten en dakplaten heeft de loods een volledig eigentijds afgewerkt en ingericht interieur.

Afb. 127 Overzicht expeditieloods uit het zuidoosten.

Afb. 129 Zuidwesthoek van de expeditieloods.

Afb. 128 Detail oorspronkelijk venster met stalen ramen in de zuidgevel.

Afb. 130 Het oorspronkelijke betonnen afdak is dichtgemaakt en tegen de zuidgevel is een aanbouw gebouwd.

5.3 GRASSO – OVERIGE BOUWDELEN

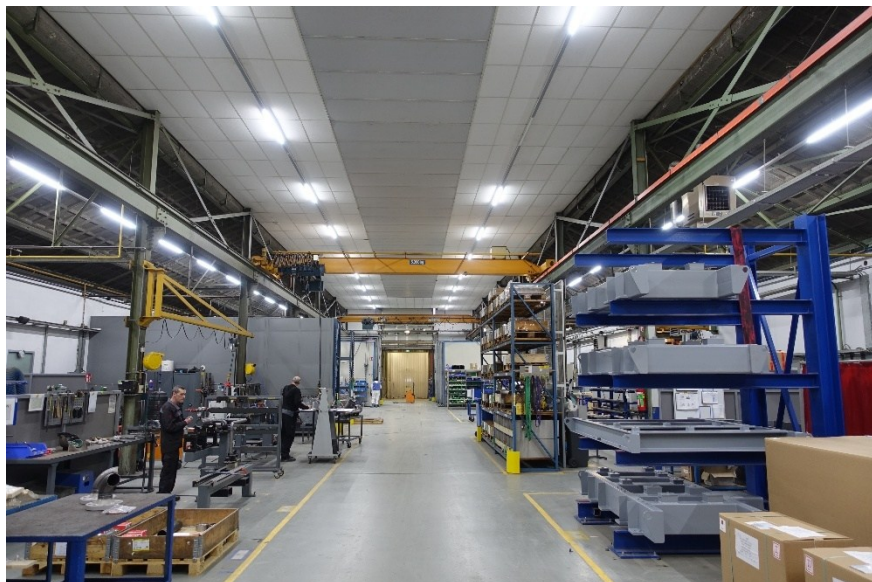
Westelijke muur en bouwdelen 9, 12 en 18

5.3.1 Westelijke muur

Op de westelijke perceelgrens bevindt zich nog een aanzienlijk deel van de kort na de bouw van de fabriek gebouwde hoge muur. Deze sloot aan op de zuidwesthoek van de achtervleugel (11) van de fabriek en de zuidwesthoek van het kantoorgebouw (8), waarmee deze zijde van het fabrieksterrein volledig was afgesloten. De muur bestond uit een hoog noordelijk deel, dat tevens de westgevel vormde van een tegen de muur aanwezig afdak, en een lager zuidelijk deel. Inmiddels is dit lagere deel volledig verdwenen.

Het huidige hoge muurgedeelte is gemetseld met donkerrode machinale baksteen in kruisverband met een plintzone die afsluit met een halfsteens rollaag. De muur wordt aan de buitenzijde op regelmatige afstanden geleed door uitgemetselde lisenen die boven de muur doorsteken en afsluiten met trapsgewijs oplopende rollagen. De tussenliggende muurdelen sluiten aan deze zijde af met een bloktandlijst met afsluitende halfsteens rollaag. Alleen het iets lagere smalle noordelijke muurgedeelte sluit alleen met een rollaag af. De smallere, meest zuidelijke travee is smaller. Binnen de meest noordelijke travee is rechts een extra oorspronkelijke, iets lagere liseen aanwezig.

De oostzijde van de muur valt deels grotendeels binnen het tegen de muur aanwezige bouwdeel 12, dat voor een deel nog uit het oorspronkelijke afdak bestaat. Ten noorden hiervan zijn in de bovenzijde van de muur nog de afgeslepen liggers van het oorspronkelijke dak zichtbaar.

Afb. 131 Overzicht interieur van de expeditieloods in noordelijke richting.

Afb. 132 Detail constructie van de expeditieloods.

Van het verwijderde lage zuidelijke muurgedeelte zijn uitsluitend de aftekeningen op het resterende muurgedeelte en de gevel van het kantoorgebouw bewaard.

Afb. 133 Alleen het noordelijke deel van de muur is vanaf het terrein goed zichtbaar.

Afb. 134 Bij het noordelijke deel zijn de afgezaagde balken van het afdak nog zichtbaar.

Afb. 135 Overzicht westzijde van de oorspronkelijke muur.

Afb. 136 De muur, gezien uit het zuidwesten, met daartegen vernieuwd bouwdeel 12.

5.3.2 Bouwdeel 9

Bouwdeel 9 bevindt zich in de noordwestelijke binnenhoek tussen de expeditieloods (4) en het tegelijkertijd ontstane westelijke deel van de middelste fabriekshal (2).

Het betreft een amorf cluster van verschillende vrij recente kleinere bouwdelen met zeer flauw hellende daken van golfplaten of stalen profielplaten. De meerdere malen verspringende gevels zijn aan de zuidzijde uitgevoerd in vlakke sandwichpanelen en bij de wat oudere noordelijke delen met geprofileerde staalplaten boven een gemetselde borstwering.

De verschillende delen zijn ontstaan als pragmatische kleinschalige uitbreidingen bij de omliggende historische gebouwen en hebben als zelfstandige bouwdelen geen architectonische kwaliteiten.

Afb. 137 Overzicht latere bouwdelen in de binnenhoek tussen de fabriekshallen (midden), de achtervleugel (links) en de expeditieloods (rechts).

5.3.3 Bouwdeel 12

Bouwdeel 12 is ontstaan als een oorspronkelijk, ca. 10 meter breed afdak tegen de oostzijde van de terreinmuur. Dit afdak, waarvan aan de noordzijde nog zes traveeën resteren, besloeg de volledige lengte van het hoge noordelijke muurgedeelte. De oorspronkelijke constructie bestaat uit samengestelde geklonken stalen kolommen op lage betonnen poeren. Over de kolommen lopen rechte stalen INP-liggers, die aan de voorzijde

(oost) voorbij de kolommen steken. Aan deze zijde zijn schoren tussen de kolommen en de liggers toegepast. Aan de muurzijde zijn de liggers ingemetseld. Over de liggers ligt nog de oorspronkelijke dakbalklaag met dakbeschot. Hierop is een bitumendekking aanwezig.

Aan de zuidzijde is het afdak vervangen door een volume met een platdak op dezelfde hoogte. De voorgevel (oost) ligt iets terug ten opzichte van de voorzijde van het afdak. Aan de rechterzijde wordt een smalle travee geflankeerd door uitspringende brandmuren van betonblokken. De gevels zijn verder uitgevoerd met stalen platen met een damwandprofiel boven een gemetselde borstwering. De deels nog aanwezige oorspronkelijke staalconstructie werd gewijzigd en aangevuld met kolommen tegen de oostgevel.

Het meest noordelijke deel van het vroegere afdak, ter breedte van zes traveeën is geheel verwijderd. Hier resteren alleen nog de afgezaagde stalen dakliggers.

Afb. 138 Zuidgevel van het vernieuwde zuidelijke deel van bouwdeel 12.

Afb. 139 Het middendeel van het oorspronkelijke afdak bleef bewaard.

Afb. 140 Beeld van de oorspronkelijke constructie van het afdak.

5.3.4 Bouwdeel 18

Oorspronkelijk was tussen de fabriekshallen en het kantoorgebouw alleen een hekwerk tussen vier gemetseld kolommen met natuurstenen afdekkingen aanwezig. Deze hekposten, gemetseld in kruisverband zijn nog aanwezig. De posten hebben hardstenen plinten en hardstenen hoekblokken boven de plint en onder de ver uitkragende afdekking. De afdekkingen van de middelste vrijstaande posten hebben forse ei-vormige bekroningen. Bij beide buitenste posten zijn deze bekroningen deels in de aangrenzende gevels opgenomen.

Alle posten hebben aan de binenzijde nog de oorspronkelijke hardstenen schampblokken. Tussen de twee rechter posten is nog het oorspronkelijke dubbele siersmeedijzeren hek aanwezig. Tussen de linker twee posten is

een recent stalen hekwerk aanwezig, maar het oorspronkelijke hekwerk is nog op het terrein aanwezig.

De huidige portiersloge is tussen de oorspronkelijke middelste hekposten geplaatst en ligt deels voor en deels achter deze hekposten. Het deel voor de hekposten heeft een halfrond rondvlak met de gebogen zijde naar voren. De rechte achterzijde werd op enige afstand van de historische hekposten geplaatst, zodat het zicht op deze posten behouden bleef. Het voorste deel heeft een borstwering van paarse verblendsteen met een betonnen afdekking. Daarboven is rondom een terugliggende aluminium pui aanwezig. De achtermuur steekt tot aan het niveau van de borstwering voorbij de pui. De loge heeft een flauwhellend koperen felsdak dat uitkraagt ter breedte van de achtergevel en zo ook de historische hekposten aan drie zijden omsluit. De voorzijde van het dak sluit halfrond af.

Achter de hekposten heeft de portiersloge een rechthoekige opzet. De ver terugliggende gevels bestaan hier volledig uit aluminium glaspuien.

Afb. 141 Overzicht van het oorspronkelijke hek met tussen de middelste hekposten ingevoegde portiersloge.

Afb. 143 Het noordelijke deel van het oorspronkelijke hek is nog aanwezig.

Afb. 142 Achterzijde van de portiersloge.

5.4 GRASSO – KANTOOR

Bouwdeel 8

5.4.1 Hoofdpzset

Het oorspronkelijke kantoorgebouw van de Grasso-fabriek heeft een rechthoekige grondplan van ca. 20 bij 120 meter. Het gebouw heeft een duidelijke hiërarchie, waarbij het hoge, aan de voorzijde van het complex gesitueerde kantoor als representatief volume voor de lagere bedrijfsruimtes ligt.

Het hoge kantoorgedeelte heeft een ondiepe rechthoekige opzet met tweeënhalve bouwlaag onder een hoog, met gesmoorde Tuiles du Nordpannen gedekt tentdak, bekroond met een ventilatiekoker met een met leien gedekt schilddak. Het voordakvlak en beide zijdakvlakken hebben opvallend hoog geplaatste brede dakkapellen met licht getoogde daken en vijf openingen met ramen met een roedenverdeling. Achter de risalerende entreepartij van de voorgevel ligt een half rond gebogen koperen roevendak. Beide zijgevels hebben aan de achterzijde halfronde topgevels met ook daarboven gebogen daken. Achter de voorbouw volgt een ca. 26 meter diep tweelaags kantoorgedeelte met platdak. Het derde deel van het gebouw had oorspronkelijk één hoge bouwlaag en was daarmee lager dan het tweelaags kantoorgedeelte. Recent werd in dit deel grotendeels een verdiepingsvloer ingevoegd. Ook dit deel van het gebouw heeft een platdak. Boven het voorste deel van dit oorspronkelijke platdak werd recent een opbouw met extra bouwlaag onder een platdak toegevoegd. De opbouw heeft een sterk afwijkende karakteristiek met gevels van geschilderd plaatmateriaal achter een raster van verticale stijlen. Zowel de goten als de dakoverstekken van de platte daken zijn geprofileerd en hebben bewerkte klossen. Alleen op de zuidwesthoek ontbreekt een dakrand omdat zich hier eerder de hoger opgaande gevels van de watertoren bevonden. Hier werd recent een nieuwe techniektoeren geplaatst met grotendeels met strekmetalen roosters uitgevoerde gevels.

5.4.2 Constructies

Het kantoorgedeelte heeft in het werk gestorte betonvloeren met aangestorte balken. Binnen het fabrieksgedeelte zijn alleen oorspronkelijke betonnen begane grondvloeren aanwezig. Het voorste deel heeft een complexe traditionele houten dakconstructie met drie parallel aan de

voorgevel- en drie haaks op de voorgevel geplaatste spanten met kreupele stijlen en dubbele tussenbalken. De buitenste spanten sluiten aan op hoekstijlen onder de hoekkers. De middelste spanten lopen door tot de nok.

Bij het tweede kantoorgedeelte en het oorspronkelijke fabrieksgedeelte hebben de platte daken enkelvoudige balklagen op ijzeren onderslagen in de lengterichting van het gebouw.

5.4.3 Gevels

Alle gevels zijn gemetseld in donkerrode machinale baksteen in kruisverband. Een hoge plintzone sluit af met een halfsteens rollaag. Aan de bovenzijde eindigen de gevels van de vroegere kantoorgedeeltes met enkele trapsgewijs uitgemetselde baksteenlagen onder de goot- en overstekklossen. Bij het achterste gedeelte sluiten de gevels af met een bloktandlijst onder de overstekklossen.

De gevels van de oorspronkelijke kantoorgedeeltes hebben hardstenen lekdorpels en sluiten af met bogen of hanekammen. Op de begane grond en verdieping betreft het rechthoekige vensters met nog grotendeels de oorspronkelijke geprofileerde kozijnen met tussendorpels. Daarin merendeels tweeruits onderramen en meerruits bovenlichten. De Tweede verdieping van het voorste gedeelte heeft in de voor- en zijgevels ronde vensters met geprofileerde kozijnen en ramen met een roedenverdeling. De voorgevel heeft in het midden een monumentale risalerende entreepartij, geflankeerd door iets terugliggende zijdelen met uitgemetselde hoekdammen op de verdieping. De zijdelen sluiten af met siermetselwerk van op verschillende hoogte uitgemetselde bakstenen consoles onder een getrap naar het midden van de gevel oplopende lijst van uitgemetselde baksteenlagen met een geprofileerde gepleisterde afdekking. Het

middendeel van de gevel heeft een getoogde bovenzijde met gepleisterde afdekking tussen twee doorstekende hoekdammen met decoratief gepleisterde bovenzijde. Boven dit middendeel prijken de forse opengewerkte letters 'GRASSO'. In het middendeel bevindt zich de dubbele hoofdentree met historisch paneeldeuren. De opening heeft een natuurstenen omlijsting, waarvan de stijlen zich tot de verdieping doorzetten en daar een bredere natuurstenen latei met getoogde bovenzijde ondersteunen. Hierop het opschrift 'ADMINISTRATIE'. De deuropening heeft zijlichten en drie bovenlichten die zich tot in de topgevel doorzetten. In de openingen vernieuwd glas-in-lood met op de verdieping het in 1958 door Marius de Leeuw vervaardigde kunstwerk ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan van de fabriek.

Op de begane grond van het tweede kantoorgedeelte sluiten de venster halfrond af en zijn deze per twee onder één overspannende segmentboog in een ondiepe nis geplaatst. Deze vensters hebben stalen ramen met een roedenverdeling. Onder deze vensters zijn rechthoekige souterrainvensters aanwezig, eveneens met stalen ramen met een roedenverdeling. Bij de rechterzijgevel is bij het achterste kantoorgedeelte op de verdieping een halfronde erker op een natuurstenen console aanwezig.

De gevels van het achterste deel hebben hooggeplaatste rechthoekige vensters. Deze zijn merendeels per vier geclusterd met een doorlopende bakstenen lekdorpel. Boven de openingen zijn stalen lateien en steens strekken aanwezig. Een groot deel van deze vensters werd recent gereconstrueerd. Op de begane grond hebben deze delen van de gevels een wat gevarieerd beeld met hoofdzakelijk later ingevoegde grote vensters en dubbele deuropeningen. Vooral in de rechterzijgevel zijn eerder ingevoegde openingen aanwezig met stalen ramen en deuren. Bij de linkerzijgevel zijn hoofdzakelijk recente invullingen aanwezig.

5.4.4 Interieur

Het gebouw werd recent volledig gerenoveerd en herbestemd. Daarbij bleven historische constructies voor een belangrijk deel behouden. Met name in het voorste kantoorgedeelte bleef ook de historische ruimtelijke indeling met een centrale hal met monumentaal trappenhuis onder een tongewelf en flankerende kantoorruimtes bewaard. Behalve de historische trappen met bijbehorende balustrades en de granito vloeren van de hal en overloop heeft het interieur grotendeels vernieuwde afwerkingen. Binnen het achterste deel herinneren verspreid elementen van de oorspronkelijke constructieve opzet aan het oorspronkelijke gebruik.

Afb. 144 Overzicht van de voorgevel (oost).

Afb. 145 Detail van de fraai vorm gegeven hoofdentree.

Afb. 146 Overzicht uit het zuidoosten. Hier zijn goed de naar achteren lager wordende volumes herkenbaar.

Afb. 147 Het overzicht uit het noordoosten geeft een vergelijkbaar beeld.

Afb. 148 Boven het oorspronkelijk enkellaags fabrieksgedeelte werd een nieuwe opbouw toegepast.

Afb. 149 Noordwesthoek van het gebouw. Het zadeldak van de machinekamer is weg.

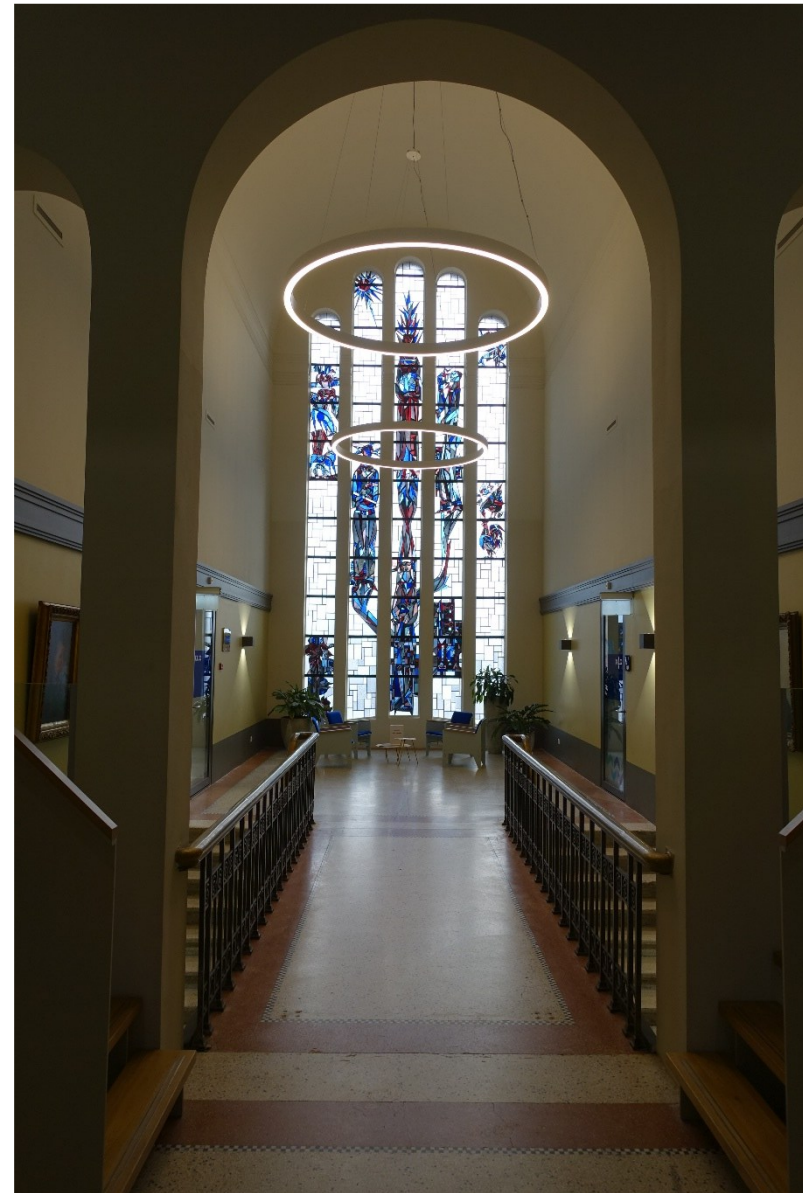
Afb. 150 Zicht langs de zuidgevel.

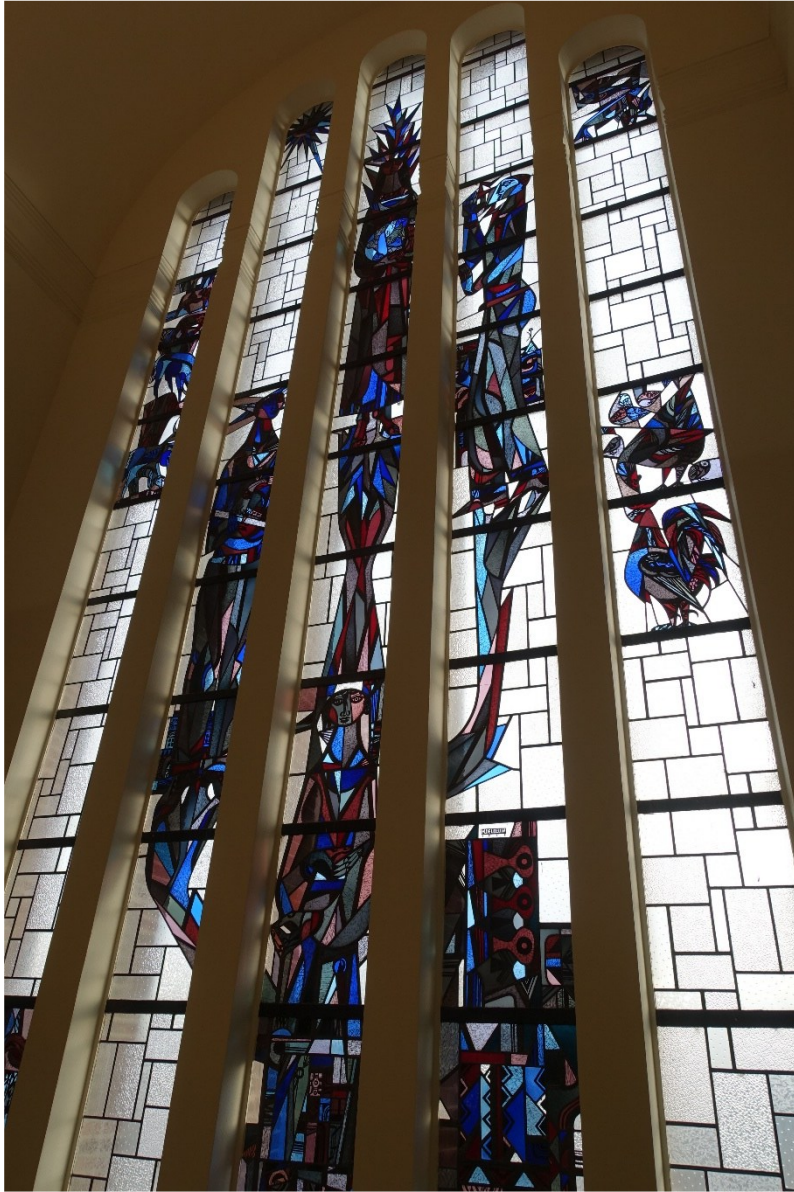
Afb. 151 Als verwijzing naar de oorspronkelijke watertoren werd een nieuwe techniektoeren op de zuidwesthoek geplaatst.

Afb. 152 Entreehal en trappenhuis met buste van oprichter Wilhelmus Grasso

Afb. 153 Monumentale overloop op de verdieping.

Afb. 154 Het door Marius de Leeuw vervaardigde glas-in-loodraam werd in 1958 ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan door het personeel aangeboden.

Afb. 155 Detail van de smeedijzeren balustrades in het trappenhuis.

Afb. 156 De oorspronkelijke trappen werden bij de herbestemming aangevuld met een eigentijdse bordestrap.

Afb. 158 Nog als fabriekshal herkenbare ruimte in het westelijke gedeelte.

Afb. 157 Werkruimtes in de hoge zolderruimte met oorspronkelijke dakconstructie.

Afb. 159 Nieuwe toevoegingen kregen een eigentijds karakter.

5.5 VEILINGGEBOUW N.C.B.

Bouwdeel 15

5.5.1 Hoofdopzet en dak

Het oorspronkelijke, uit 1934 daterende deel van het veilinggebouw van de De Noordbrabantse Christelijke Boerenbond (NCB) heeft een rechthoekig grondvlak van 27,5 bij 56 meter. Het gebouw heeft één bouwlaag onder een betrekkelijk flauw hellend, met rode Verbeterde Holle pannen gedekt zadeldak met de nok in oost-westelijke richting. De dakvlakken sluiten met gevelpannen aan op kopgevels. Onder de dakvlakken zijn rechte bakgoten op klossen aanwezig. De noord- en zuidgevel hebben in het midden een tweelaag gedeelte met een platdak met overstekken met een rechte lijst op oversteklossen. Op de nok zijn drie zadeldakvormige lichtstraten met door verticale, met lood afgedekte roeden gescheiden ramen. De beide buitenste lichtstraten werden omstreeks 1980 naar het beeld van de oorspronkelijke middelste lichtstraat toegevoegd.

Van de zuidgevel valt het westelijke deel binnen een latere aanbouw.

5.5.2 Gevels

De gevels zijn gemetseld in oranje- of machinale baksteen in Vlaams verband, met een plint van donkerrode baksteen. De kopgevels sluiten af met een lijst van meerdere trapsgewijs uitgemetselde baksteenlagen. De lage zijgevels sluiten af met een vlakke betonband onder de bakgoten. De tweelaags geveldelen sluiten af met de dakoverstekken.

De voor- en achtergevel hebben een identieke (oorspronkelijke) opzet met in het midden een brede deuropening onder een betonnen luifel. De oorspronkelijke schuifdeuren zijn bij de oostgevel vervangen door metalen

overheaddeuren. Bij de westgevel is de opening dichtgemetseld. Aan weerszijden van de deuropening bevindt zich een vlak siermetselwerk en vervolgens een reeks van zes rechthoekige vensters met stalen ramen met één liggende roede. Oorspronkelijk hadden de stalen ramen een zesruits verdeling. De vensters hebben bakstenen lekdorpels en sluiten af met iets terugliggende betonlateien. Onder de vensters is de plint van donkere baksteen tot aan de onderzijde van de vensters verhoogd en ook de smalle dammen tussen de vensters zijn in donker baksteen uitgevoerd.

Boven de luifel hebben beide gevels een vlak met verticale vensterstroken met prismavormige glazen bouwstenen en halfsteens bakstenen tussendammen. De buitenste lichtstroken zijn iets lager. Boven de lichtstroken van de oostgevel prijkte oorspronkelijk het gevelopschrift 'N.C.B' en onder de lichtstroken 'VEILING'.

De zijgevels hebben aan weerszijden van de tweelaags delen twee brede deuropeningen. Bij beide gevels zijn de buitenste openingen dichtgemetseld. Bij de binnenste openingen zijn de oorspronkelijke schuifdeuren vervangen door overheaddeuren. De deuropeningen worden afgewisseld met brede vensters met bakstenen lekdorpels. De vensters sluiten aan de bovenzijde aan op de betonbalk die de gevel afsluit. Bij de noordgevel hebben de twee rechter vensters nog de oorspronkelijke stalen ramen met een 4-vaks en 10-vaks verdeling. Alle overige vensters hebben vernieuwde kunststof ramen.

Het tweelaags middendeel van de noordgevel heeft op de begane grond vijf vensters met bakstenen lekdorpels onder iets terugliggende betonlateien. Het zesde (linker) venster werd in 1982 tot een deuropening omgevormd. De vijf resterende vensters hebben oorspronkelijke stalen ramen, maar de oorspronkelijk aanwezige roedenverdeling is hier

verwijderd. Direct aansluitend op het tweelaags geveldeel heeft de noordgevel aan weerszijden een enkele deuropening onder steens rondboog. In beide openingen zijn kozijnen met vernieuwde vlakke deuren aanwezig.

Bij de zuidgevel is op de begane grond van het tweelaags gedeelte nog de oorspronkelijke indeling aanwezig met in het midden een dubbele deuropening onder een steens rondboog. In de opening vernieuwde vlakke deuren met kwartronde lichtopeningen met roosters. Aan weerszijden van de deuropening een wat hoger geplaatst breed venster met bakstenen lekdorpel en iets terugliggende betonlatei. In beide openingen een oorspronkelijk stalen kozijn met draairaam.

Op de verdieping hebben beide gevels zes vensters met bakstenen lekdorpels onder iets terugliggende betonlateien aanwezig. Bij de noordgevel zijn daarin nog de oorspronkelijke stalen ramen aanwezig, maar zijn de roeden uit de bovenlichten verwijderd. Bij de zuidgevel hebben alle vensters vernieuwde kunststof kozijnen met een tussendorpel.

5.5.3 Constructie en interieur

Het veilinggebouw heeft een oorspronkelijke betonvloer. De dakconstructie bestaat uit negen stalen vakwerkspanten met geklonken verbindingen. De spanten hebben een bijzondere opzet, waarbij alleen het middendeel met een vakwerk is uitgevoerd en de buitenste delen uitsluitend uit een rechte stalen ligger bestaan. Bij elk tweede spant zijn onder het vakwerkgedeelte twee uit hoekstalen samengestelde kolommen toegepast. De kolommen staan opvallend dicht bij elkaar, waarschijnlijk om meer opslagruimte in de zijbeuken te verkrijgen. Ter hoogte van deze kolommen is in de lengterichting een vakwerk langsverband tussen de

spanten aanwezig. Deze langsverbanden eindigen even voorbij de buitenste spanten. Aan de constructie hebben zeer beperkte aanpassingen plaatsgevonden.

Over de spanten liggen dicht bij elkaar geplaatste rechthoekig gezaagde gordingen met daarover een verticaal dakbeschot van profieldelen.

Van de oorspronkelijke indeling met twee grote hallen met daartussen kantoren en een veilingzaal met tribune is hoofdzakelijk de ruimtelijke hoofdverdeling bewaard. Van de twee scheidingsmuren tussen de drie delen zijn delen van het schoon metselwerk en de ter hoogte van de kantoren toegepaste stalen ramen bewaard gebleven. Het muurwerk werd aangevuld met sterk afwijkende witte kalkzandsteen en delen van het oorspronkelijke schoon metselwerk worden door latere beplatingen aan het zicht onttrokken. De verdere verdeling binnen de kantoorruimtes en de opzet van de veilingzaal zijn volledig verloren gegaan.

Afb. 160 Oostgevel van het voormalige veilinggebouw.

Afb. 161 Detail oorspronkelijke vensters in de oostgevel.

Afb. 163 Tweelaags middendeel van de zuidgevel.

Afb. 162 De vensters in de zuidgevel hebben nieuwe invullingen. De rechter deuropening is dichtgemetseld.

Afb. 164 Noordoosthoek van het gebouw.

Afb. 165 Het tweelaags deel van de noordgevel heeft nog grotendeels de oorspronkelijke vensters met stalen ramen.

Afb. 166 Noordwesthoek, met ook hier een dichtgemetselde deuropening.

Afb. 167 Overzicht westgevel.

Afb. 168 Detail fraai venster met prismavormige glazen bouwstenen.

Afb. 169 Interieur oostelijke hal.

Afb. 171 Van het oorspronkelijke kantoor is nog een deel van de wanden met stalen puien bewaard gebleven.

Afb. 170 Constructie met opvallend dicht bij elkaar geplaatste samengestelde kolommen.

Afb. 172 Borstwering met siermetselwerk.

Afb. 173 Behalve de schuine lambrisering tegen de zijmuren is van de vroegere veilingzaal niets meer herkenbaar.

5.6 UITBREIDINGEN VEILINGGEBOUW N.C.B.

Bouwdelen 16 en 17

Het uit 1934 daterende veilinggebouw werd omstreeks 1956 in zuidelijke richting uitgebreid, nadat hier een perceel werd aangekocht. De uitbreiding bestond uit een rechthoekige hal van ca. 13 bij 30 meter met een zadeldak (bouwdeel 17). Tussen deze hal en het bestaande veilinggebouw werd een enkellaags verbindingslid van ca. 6 bij 22 meter met platdak, parallel aan beide bouwdelen toegepast (bouwdeel 16).

5.6.1 Verbindingslid (16)

Het verbindingslid heeft een zeer eenvoudige opzet met een gemetselde oost- en westgevel. De noord- en zuidgevel worden gevormd door de gevels van flankerende gebouwen. Dit bouwdeel heeft een platdak met enkelvoudige balklaag. Op het platdak bevindt zich een recente techniekopbouw.

De vermoedelijk wat naar voren verplaatste oostgevel heeft een grote deuropening onder een zware latei van sierbeton. In de opening een vernieuwde invulling van vlakke sandwichplaten. De gevel sluit af met een recente aluminium trim. De westgevel valt volledig binnen een recent aangebouwde transformatorruimte.

Het interieur van dit bouwdeel kon niet worden bezocht, maar op basis van beschikbare bouwtekeningen en de functie van het bouwdeel zijn hier geen historische elementen te verwachten.

Afb. 174 Oostgevel van het verbindingslid.

5.6.2 Uitbreiding (17)

Dit rechthoekige bouwdeel heeft een bouwlaag onder een betrekkelijk flauw hellend, met Verbeterde Holle pannen gedekt zadeldak. De dakvlakken sluiten met gevelpannen aan op de topgevels. Onder de dakvlakken zijn bakgoten met eenvoudige gootlijsten op de gevels aanwezig. Over een groot deel van de noklengte is een lichtstraat met zinken afdekkingen aanwezig.

De gevels zijn gemetseld in gemêleerde machinale baksteen in Vlaams verband met een plint in iets donkerder steen. Alle gevels sluiten af met een halfsteens rollaag. Deze is bij de kopgevels iets uitgemetseld en volgt de contouren van het dak en de schouderstukken. Bij de lage zijgevels sluit de rollaag aan onder de gootlijst.

De zeer sober uitgevoerde gevels zijn relatief hoog tot het flauwhellende dak, waardoor het dak naar verhouding erg laag lijkt.

De Hoewel het vanuit de oorspronkelijke situering de achtergevel betreft, heeft de westgevel in de huidige opzet het karakter van de voorgevel. De gevel heeft een regelmatige symmetrische opzet met drie vensters met kunststenen kaders. In de openingen zitten oorspronkelijke zesruits stalen ramen.

De oostgevel heeft vrijwel dezelfde opzet, maar hier zijn binnen de kunststenen kaders vullingen van siermetselwerk in helderrode baksteen toegepast. Geheel rechts is een later ingevoegde enkele deuropening met vlakke deur aanwezig.

Beide zijgevels vallen bijna volledig binnen aangrenzende bouwdelen. Alleen van de noordgevel is het meest rechterdeel zichtbaar, met hierin een forse deuropening onder een kunststenen latei. In de opening zit een vernieuwde overheaddeur. Rechts van deze deur is nog een later ingevoegde enkele deuropening met vlakke deur aanwezig.

Het gebouw heeft een constructie met zeven gelaste stalen vakwerkspanten, die zijn opgelegd op uitgemetselde penanten tegen beide zijgevels. Over de spanten liggen rechthoekige gordingen en een dakbeschot, dat door latere isolatieplaten aan het zicht wordt onttrokken.

Het interieur van dit bouwdeel kon niet worden bezocht, maar op basis van beschikbare bouwtekeningen, interieurfoto's en de functie van het bouwdeel kon hiervan een voldoende beeld worden verkregen. De uitbreiding heeft een grotendeels ongedeeld interieur, met alleen aan de oostzijde enkele later ingevoegde binnenruimtes met lichte scheidingswanden. Behalve de in het zicht liggende constructies zijn geen historische elementen aanwezig.

Afb. 175 Oostgevel van de hal met drie vlakken siermetselwerk in plaats van vensters.

Afb. 176 Noordwesthoek van de uitbreiding.

Afb. 177 Westgevel van de uitbreiding.

5.7 GRENCO BEDRIJFSHAL EN SHOWROOM

Bouwdelen 5 en 6

5.7.1 Hoofdopzet bouwdeel 5

De in 1960 gebouwde bedrijfshal met aangrenzende showroom waren de eerste grote uitbreiding buiten het oorspronkelijke fabrieksterrein.

Het gebouw heeft een rechthoekig grondvlak van ca. 27,5 bij 81 meter. Het gebouw ligt parallel aan het direct ten noorden gesitueerde oorspronkelijke kantoorgebouw (8). Hoewel het gebouw in één fase werd gebouwd hebben de showroom en achterliggende hal elke een geheel eigen karakter, waarbij de showroom zich presenteert als een representatieve voorbouw overeenkomstig de hoge voorbouw van het historische kantoorgebouw. Daarbij ligt de voorgevel opmerkelijk ver terug ten opzichte van de overige bouwdelen, waardoor voor het gebouw een ruime tuin (thans deels parkeerterrein) ontstond.

De showroom heeft twee bouwlagen onder een platdak, maar deze opzet is ontstaan door het toevoegen van een verdiepingsvloer binnen de oorspronkelijke enkele bouwlaag. De bedrijfshal heeft één veel lagere bouwlaag met twee parallelle flauwhellende zadeldaken, waarvan de nokken op hetzelfde niveau liggen als het platdak van de showroom. Een dekking van geprofileerde metaalplaten vervangt de oorspronkelijke dekking van eternit golfplaten.

5.7.2 Gevels showroom

De showroom heeft hoge gevels, gemetseld in donkerrode machinale handvormsteen in wildverband, met opgeruwde platvolle voegen. De gevels sluiten af met een kort ongeprofileerd betonnen dakoverstek.

De als voorgevel te beschouwen oostgevel heeft in het midden vier brede glaspuien tussen voor het gevelvlak uitspringende betonkolommen. Op tweederde van de hoogte is over de hele breedte een betonluifel aanwezig. Aan de boven- en onderzijde sluiten de openingen af met een betonband en betonnen borstwering die ook iets terug liggen ten opzichte van de kolommen.

In de openingen onder de luifel zijn stalen ramen aanwezig. Per opening zijn drie smalle tweeruits ramen naast elkaar toegepast, waardoor de verticale roeden dubbele breedte hebben. De openingen boven de luifel hebben elk drie enkelruits ramen.

In de rechterzijgevel (noord) bevindt zich de hoofdentree met een dubbele deuropening binnen een naar de bovenzijde uitlopend betonnen portaal. Rechts van dit portaal is een gepleisterd vlak aanwezig ter plaatse van de eerdere aansluiting van een (later) aangebouwde toiletgroep. In de linkerzijgevel (zuid) is alleen geheel rechts een later naar de rechterzijde verbrede nooddeur aanwezig.

5.7.3 Constructie en interieur showroom

De showroom heeft een dakconstructie met een eenvoudige dakbalklaag over de betonnen liggers, met daarop een dakbeschot.

Het interieur van de showroom bestond oorspronkelijk uit één hoge ruimte met wanden van geglaazuurde baksteen. In de achterwand sprongen de vijf betonkolommen van de hoofdconstructie buiten het muurvlak. Het plafond bestond uit houten delen tussen de onder de dakbalklaag toegepaste vijf betonbalken. Van deze opzet en de kort na de bouw ingevoegde galerij zijn thans nog de betonnen kolommen en dakliggers en het wit geschilderde schoon metselwerk (deels) herkenbaar. De huidige verdieping betreft een volledige latere inbouw en ook de in schoon metselwerk uitgevoerde tussenmuur werd later toegevoegd.

Afb. 178 Noordoosthoek van de showroom.

Afb. 179 Zuidoosthoek van de showroom.

Afb. 180 De voorgevel, gezien over het bijbehorende gazon.

Afb. 181 Aan de achterzijde is goed zichtbaar dat de showroom als een voorbouw voor de bedrijfshal fungeert.

Afb. 182 Zicht langs de oostgevel van de showroom in noordelijke richting.

Afb. 183 In de huidige ingebouwde verdieping zijn geen herkenbare overblijfselen van de kort na de bouw ingevoegde galerij herkenbaar.

Afb. 184 Bijzondere ruimtewerking binnen de showroom.

5.7.4 Gevels bedrijfshal (5)

De gevels van de bedrijfshal zijn gemetseld in donkerrode baksteen in orangerode machinale baksteen in wildverband. Het van de lage rechterzijgevel is tussen de vensters tot aan de dakvoet doorgezet, maar boven de brede vensters zijn verticale schroten toegepast. De gevel sluit af met een eenvoudige zinken mastgoot. De brede vensters volgen het stramien van de constructie en zijn voorzien van de oorspronkelijke kozijnen met drie tussenstijlen en tussendorpels op afwisselende hoogtes. Daarbij is per pui één bovenlicht als uitzetraam uitgevoerd.

Alleen in het midden van de gevel heeft één travee een brede inrijdeur met daarnaast, door een betonkolom gescheiden, een enkele deuropening. Beide openingen liggen onder één doorlopende betonlatei. Bij één andere pui is in de rechter onderhoek een latere dubbele deuropening ingevoegd.

De linkerzijgevel valt volledig binnen de later aangebouwde hal 6 en is geheel gesloten.

De westelijke kopgevel is volledig in baksteen uitgevoerd en sluit. De gevel volgt de contouren van de twee zadeldaken met tussenliggende zakgoot en sluit af met de dakoverstekken op klossen. De overstekken zijn met niet-oorspronkelijk plaatmateriaal afgewerkt. Midden onder beide topgevels waren twee brede vensters onder één doorlopende betonlatei aanwezig. Van de oorspronkelijke vier vensters hebben de buitenste twee nog de oorspronkelijke omvang en alleen de meest linker ook nog de oorspronkelijke invulling, overeenkomstig de puien in de rechterzijgevel. Beide middelste openingen zijn tot deuropeningen vergroot en voorzien van recente overheaddeuren. De meest rechter opening is linksonder voorzien van een enkele deuropening en heeft een geheel vernieuwde houten pui met tussenstijlen en tussendorpels.

5.7.5 Constructie en interieur bedrijfshal

De bedrijfshal heeft een constructie met vakwerkspanten. De spanten zijn uitgevoerd in twee delen met in de gevels en in het midden, onder de zakgoot, stalen kolommen. De spanten hebben naar het midden iets oplopende onderregels die met verticale stijlen en diagonale schoren zijn verbonden met de bovenregels. Alle onderdelen zijn uitgevoerd met T-profielen met gelaste verbindingen. Op de spanten liggen de rechthoekige houten gordingen t.b.v. de met golfplaten gedekte dakvlakken.

Oorspronkelijke was het interieur van de bedrijfshal volledig ongedeeld, op een kleine toiletgroep tegen het midden van de linkerzijgevel na. Deze eenvoudige toiletgroep is nog aanwezig. Verder werd het gebouw in de lengterichting opgedeeld door een tussen de stalen kolommen geplaatste

tussenmuur van gasbetonblokken. Daarnaast is halverwege het gebouw over de hele breedte een dwarsgang afgescheiden. Binnen de zo ontstane vier compartimenten zijn deels nog weer enkele binnenmuren aanwezig. Behalve de grotendeels in het zicht liggende constructies zijn binnen de ruimtes geen historische afwerkingen of elementen aanwezig.

Afb. 185 Zicht over de bedrijfshal in westelijke richting.

Afb. 186 De grotendeels oorspronkelijke noordgevel heeft een regelmatig repeterend karakter.

Afb. 187 Overzicht van de met twee topgevels uitgevoerde westgevel.

Afb. 188 Rechterdeel van de westgevel, met tot deuropening vergroot venster.

Afb. 190 In de grote zuidwestelijke ruimte is goed de constructie zichtbaar.

Afb. 189 Het interieur wordt bepaald door een later ingevoegde dwarsgang die in de aangrenzende bouwdelen doorloopt.

Afb. 191 Oorspronkelijke toiletgroep tegen de (vroegere) zuidgevel.

Afb. 192 Middels later ingevoegde wanden zijn diverse kleinere ruimtes gecreëerd.

Afb. 193 De oorspronkelijke zuidgevel werd vervangen door een halfsteens muur.

5.7.6 Bedrijfshal (6)

Deze bedrijfshal werd in 1963 tegen de zuidzijde van de drie jaar daarvoor gebouwde bedrijfshal met showroom (5) aangebouwd.

Hoofdopzet

De hal heeft een rechthoekig grondvlak van ca. 14 bij 70 meter. Het gebouw heeft één bouwlaag onder een platdak met overstekken op klossen met een in twee delen getrapte daklijst. In het dak zijn vier lange, licht gebogen kunststof lichtstraten aanwezig. Deze vervangen de oorspronkelijke vlakke lichtstraten met uitzetbare delen.

Gevels

De oostgevel ligt ter hoogte van de achtergevel, waarmee dit gebouw de getrapte teruglopende rooilijn vanaf het oorspronkelijke kantoorgebouw voortzet. De gevel is gemetseld in bruinrode machinale baksteen in wildverband. De gevel heeft links één venster met een betonnen kader en een oorspronkelijke houten kruiskozijn met enkelruits ramen. Rechts is een later ingevoegde dubbele deuropening met bovenlicht aanwezig.

De westgevel ligt in hetzelfde vlak als de westgevel van de kort daarvoor gebouwde bedrijfshal, maar door de iets lichtere kleur van het metselwerk is een duidelijke bouwnaad ontstaan. De gevel heeft twee brede gevelopeningen met de ook in aansluitende gevel toegepaste opzet onder één doorlopende betonlatei. De linker opening heeft nog de oorspronkelijke opzet met een bakstenen lekdorpel en een houten pui met drie tussenstijlen en tussendorpels op om-en-om wisselende hoogtes. De rechter pui werd tot deuropening omgevormd en is voorzien van een latere overheaddeur.

De rechterzijgevel (noord) steekt net boven de dakrand van de aangrenzende bedrijfshal. De smalle geheel gesloten gevelstrook is gepleisterd en sluit af met een aluminium trim. De linkerzijgevel valt thans volledig binnen het latere bouwdeel 7. De gevel is voorzien van een reeks brede vensters met houten puien op het stramien van de constructie. De puien zijn afgeplaat. Het is waarschijnlijk dat hier de puien uit de zuidgevel van bedrijfshal 5 werden herplaatst.

Constructie en interieur

De hal heeft 13 stalen vakwerkspanten op een stramien van 5 meter. De spanten hebben kokervormige onderregels en daar parallel aan liggende,

als HE-profielen uitgevoerde bovenregels. Daartussen zijn verticale buisprofielen en diagonale hoekprofielen gelast. De spanten zijn aan de zuidzijde opgelegd op penanten tegen de linkerzijgevel. Aan de noordzijde zijn stalen kolommen geplaatst die zowel de spanten van hal 5 als hal 6 ondersteunen. Tussen deze kolommen is een halfsteens muur geplaatst. Alleen naast de toiletgroep van gebouw 5 bleef een klein deel van de als spouwmuur uitgevoerde oorspronkelijke gevel bewaard. Over de spanten ligt een enkelvoudige dakbalklaag met dakbeschot van plaatmateriaal.

Het interieur was oorspronkelijk volledig ongedeeld en de huidige indeling met wanden van gasbetonblokken is op de oorspronkelijke, op het zand gelegde betonvloeren geplaatst. Behalve de grotendeels in het zicht liggende constructies zijn binnen dit bouwdeel geen historische afwerkingen of elementen aanwezig.

Afb. 194 Oostgevel van de bedrijfshal.

Afb. 195 Hoewel hal 6 maar drie jaar later werd gebouwd is bij de westgevel de fasering tussen hal 5 (links) en hal 6 opvallend herkenbaar.

Afb. 196 Overzicht westzijde van de bedrijfshal.

Afb. 197 Interieur van het ongedeelde westelijke deel van bedrijfshal 6.

Afb. 198 De vermoedelijk vanuit hal 5 overgeplaatste oorspronkelijke puin van de zuidgevel zijn nog aanwezig, maar werden afgeplaat.

5.8 PARALLELWEG 30 – ZUIDELIJK DEEL

Bouwdelen 7 en 14

5.8.1 Bouwdeel 7

Bouwdeel 7 werd als montagehal met kantoren in 1977 gebouwd, nadat eerdere plannen uit 1965 en 1968 niet waren uitgevoerd.

Het gebouw heeft een rechthoekig grondvlak van ca. 28 bij 91 meter met daarop grotendeels één hoge bouwlaag. De voorgevel van dit grote bouwdeel ligt op dezelfde lijn als de voorgevel van het oorspronkelijke kantoor, waarmee de eerder met de bouwdelen 5 en 6 ingezette getrapt teruglopende rooilijn bruut wordt onderbroken. Dat werd nog versterkt

door een aan de noordoosthoek aan gebouwde, 43 meter brede kantoorvleugel die tot voor de showroom stak, maar dit bouwdeel is in 2018 gesloopt.

De hal heeft een vrijdragende constructie met stalen vakwerkspanten. In het platdak zijn vier polycel lichtkoepels van 20 meter lengte aangebracht. De gevels bestaan boven een in rode machinale baksteen in wildverband gemetselde borstwering uit verticale geïsoleerde geprofileerde stalen platen. De gevels van het als kantoor met twee bouwlagen ingedeelde oostelijke deel hebben twee horizontale vensterstroken over de volledige gevelbreedte. Bij de als montagehal gebruikte westelijke delen betreft dit één horizontale vensterstrook. Daarnaast zijn zowel bij het kantoorgedeelte als bij de montagehal deuren van wisselende afmetingen aanwezig.

5.8.2 Bedrijfshal 14

Bedrijfshal 14 werd in 1982 gebouwd ter plaatse van de emballagehal op het kort daarvoor aangekochte terrein van de voormalige groenteveiling.

Het gebouw heeft een rechthoekig grondvlak van ca. 28 bij 91 meter.

Evenals gebouw 7 heeft het gebouw aan de oostzijde een kantoorgedeelte met verdieping en aan de westzijde een hoge bedrijfshal onder een gezamenlijk platdak met daarin verspreid een aantal lichtkoepels.

Het kantoorgedeelte heeft in (thans blauw geschilderde) machinale baksteen in wildverband gemetselde gevels die worden geleed door iets verdiepte verticale stroken, waarin de hemelwaterafvoeren zijn geïntegreerd. Met uitzondering van de begane grond van de linker travee hebben alle zes traveeën op de begane grond en verdieping een breed venster met twee tussenstijlen. Bij de linker travee werd het oorspronkelijke

venster naar onderen vergroot en voorzien van een gewijzigde aluminium pui met vier tussenstijlen.

De gevels van de bedrijfshal zijn uitgevoerd met stalen profielplaten boven een in wildverband gemetselde borstwering. De westgevel ligt wat terug ten opzichte van de aangrenzende bedrijfshal 7. Een oorspronkelijk op de noordwesthoek aanwezige overdekte expeditieruimte werd recent met een gevel afgedicht en tot entreehal omgevormd.

Het oorspronkelijk grotendeels ongedeelde interieur van de bedrijfshallen heeft na 2000 een nieuwe indeling gekregen, waarbij de al binnen de bedrijfshallen 5 en 6 aanwezige dwarsgang werd doorgetrokken tot aan de zuidgevel van bedrijfshal 14. Aan weerszijden van de hal werden kleinere ruimtes afgescheiden. Bij de recente herbestemming werden deels verdiepingvloeren ingevoegd en werden op zowel de begane grond als de (nieuwe) verdieping een gang in de lengterichting, op de scheiding tussen de bedrijfshallen 7 en 14 toegevoegd. Vanaf deze langsgangen worden diverse kleinere bedrijfsruimtes ontsloten.

Afb. 199 Overzicht oostzijde van gebouw 14.

Afb. 201 Noordgevel van gebouw 7.

Afb. 200 Oostgevel van gebouw 7.

Afb. 202 Westgevel van gebouw 7.

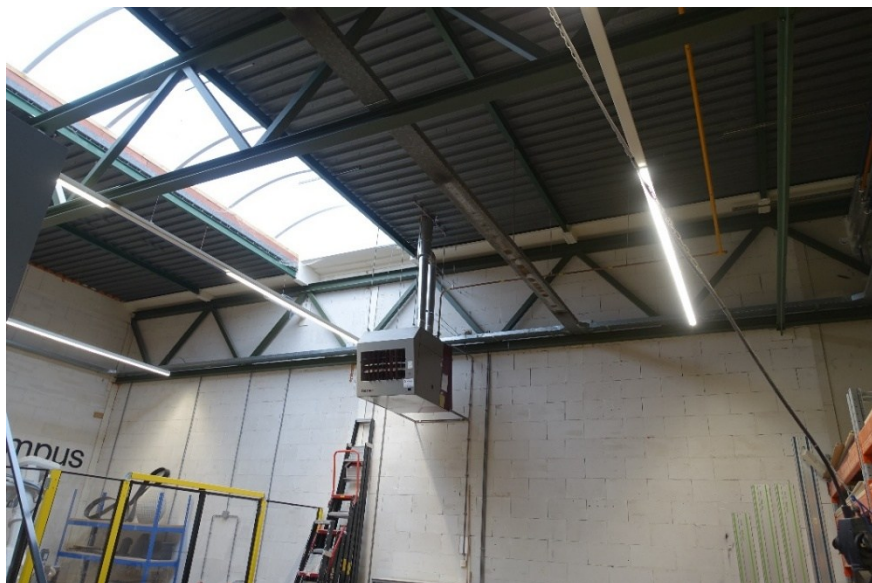
Afb. 203 Overzicht van de westgevels van de gebouwen, met op de voorgrond gebouw 14 en op de achtergrond gebouw 7.

Afb. 204 Overzicht van de zuidgevel van gebouw 14.

Afb. 205 De dwarsgang in de gebouwen 5 en 6 werd in de gebouwen 7 en 14 doorgezet.

Afb. 206 Detail dakconstructie gebouw 7.

Afb. 207 Eén van de afgescheiden bedrijfsruimtes in gebouw 7.

Afb. 208 De centrale dwarsgang in gebouw 14. Binnen het gebouw werd deels een verdiepingvloer ingevoegd.

5.9 PARALLELWEG 51/52

Bouwdeel 21

Dit gebouw werd in 1931 gebouwd als fabriek voor stalen ramen met een winkel en bovenwoning.

Hoofdopzet

Het pand heeft een rechthoekig grondvlak van ca. 10 bij 30 meter. Aan de voorzijde (oost) is een oorspronkelijk ondiep vierlaags bouwdeel met een platdak en met vernieuwde gesmoorde Opnieuw Verbeterde Holle pannen gedekt dakvlak boven de voorgevel aanwezig. Op dit dakvlak twee in 1988 toegevoegde dakkapellen met een platdak met hoge dakrand van plaatmateriaal en kozijnen met één tussenstijl. Door de ondiepe opzet van deze voorbouw ligt de hoge (thans met plaatmateriaal afgewerkte) achtergevel veel verder naar voren dan de achtergevels van de aangrenzende woningen Parallelweg 53 t/m 56.

Achter de vierlaags voorbouw volgt een grotendeels door verhoging van de oorspronkelijke enkellaags bedrijfsruimte ontstane achterbouw met platte daken. Het betreft een ondiep drielaags deel, gevolgd door een enkellaags deel met daarop een dakterras en tenslotte een tweelaags deel. De daken van deze delen sluiten met een aluminium trim aan op de recente gevels.

Gevels

De oorspronkelijke voorbouw en de in het onderste deel van de rechterzijgevel van de achterbouw nog aanwezige oorspronkelijke delen zijn gemetseld met donkerrode machinale baksteen in halfsteens verband. Daarbij zijn de stenen van de voorgevel zeer regelmatig, terwijl deze bij de

zijgevels juist opvallend onregelmatig zijn. Bij de voorgevel zijn nog de oorspronkelijke snijvoegen aanwezig.

De asymmetrisch ingedeelde voorgevel heeft links op de begane grond een deuropening met een kozijn met bovenlicht en vernieuwde voordeur met rechts daarnaast een brede opening met een vernieuwde winkelpui met twee tussenstijlen, bovenlichten en een deuropening aan de rechterzijde. In de dagkanten van de deuropening en winkelpui zijn uitspringende decoratieve betonblokken toegepast. Rechts op de begane grond een brede deuropening onder een steens rondboog.

De verdieping en tweede verdieping hebben elk twee vensters met bakstenen lekdorpels en vernieuwde invullingen. De linker vensters zijn breder en hebben kozijnen met twee tussenstijlen. De rechter vensters hebben kozijnen met één tussenstijl. De hogere vensters van de verdieping hebben ook een tussendorpels. De lage vensters van de tweede verdieping sluiten aan de bovenzijde direct aan op het in plaatmateriaal uitgevoerde vernieuwde fries onder de eveneens in plaatmateriaal vernieuwde forse bakgoot.

De achterbouw heeft in de zijgevels op de begane grond recente vensters met ongedeelde kozijnen of kozijnen met een middenstijl en enkelruits ramen. Deze vensters werden op de begane grond in het oudere muurwerk ingevoegd en behoren op de verdieping tot de oorspronkelijke opzet van de recente verhoging.

Interieur

Het interieur van dit pand is niet bezocht, maar uit beschikbare bouw- en verbouwingstekeningen en het exterieurbeeld blijkt dat het pand ingrijpend is verbouwd op een wijze die weinig rekening heeft gehouden met het historische karakter. In het interieur zijn derhalve, behalve constructies en een deel van de ruimtelijke hoofdstructuur, weinig historische afwerkingen of elementen te verwachten.

Afb. 209 Overzicht voorgevel van het pand.

Afb. 210 Detail boogopening met vernieuwde deur.

Afb. 211 Overzicht vierlaags voorbouw.

Afb. 212 Overzicht van de tot twee bouwlagen verhoogde, oorspronkelijk enkellaags fabriek.

Afb. 213 Achterzijde van de voorbouw, met opvallende hoge achtergevel.

5.10 PARALLELWEG 53-56 (WONINGEN)

Bouwdeel 22

5.10.1 Hoofdopzet

Deze uit 1931 daterende rij boven- en benedenwoningen bestaat uit een relatief ondiep rechthoekig bouwdeel met drie bouwlagen onder een hoog, met gesmoorde Verbeterde Hollandse pannen gedekt zadeldak. Het dak heeft geen overstekken en sluit met gevelpannen aan op een in plaatmateriaal vernieuwde lijst langs de bovenrand van de zijgevels. Onder het voor- en achterdakvlak zijn in kunststof plaatmateriaal vernieuwde bakgoten aanwezig. Op de nok zijn drie in lichtere baksteen vernieuwde schoorstenen aanwezig.

5.10.2 Gevels

De gevels zijn gemetseld in regelmatige, zeer donkere rode baksteen in halfsteens verband met snijvoegen.

Voorgevel

Van de vijf traveeën brede voorgevel heeft de linker travee op de begane grond een driezijdige erker en is deze travee daarboven risalerend uitgevoerd met een afsluitende topgevel. De rechter travee van de voorgevel is tot aan de tweede verdieping risaleren, met daarboven een balkon. De voorgevel is boven het balkon iets hoger opgetrokken met een afdekking van gesmoorde dekstukken. De begane grond van de middelste drie traveeën heeft een afwijkende gevelverdeling en sluit af met een rechthoekige, met kunststof platen beklede bloembak.

Op de begane grond heeft de erker aan de linkerkant drie vensters met later toegevoegde geglazuurde lekdorpelstenen en oorspronkelijke kozijnen met enkelruits ramen. De twee traveeën daarnaast hebben op de begane grond een driedeling met een deuropening onder halfroond bovenlicht, geflankeerd door twee vensters. De deuropening heeft een oorspronkelijk geprofileerd kozijn met hardstenen onderdorpel en neuten en een op historiserende wijze vernieuwde paneeldeur. Het bovenlicht heeft glas-in-lood. Tussen de deuropening en het bovenlicht is de aftekening van een eerdere rechthoekige luifel nog herkenbaar. De beide vensters aan weerszijden van de deuropening hebben oorspronkelijke kozijnen met een tussendorpel en enkelruits boven- en onderramen met weldorpels. De bovenramen zijn nog voorzien van glas-in-lood.

De volgende travee heeft op de begane grond een reeks van drie deuropeningen onder halfronde bovenlichten. Alle openingen hebben nog de oorspronkelijke kozijnen en paneeldeuren. De bovenlichten hebben in de oorspronkelijke kozijnen vernieuwde invullingen. Ook hier tekent zich onder de bovenlichten een eerdere doorlopende luifel af. Rechter travee heeft op de begane grond een venster met oorspronkelijk kruiskozijn met vier enkelruits ramen met weldorpels met glas-in-lood in de bovenramen. Op de eerste- en tweede verdiepingen heeft elke travee één rechthoekige opening met een in kunststof of hout vernieuwd kozijn. In de topgevel boven de linker travee is nog een oorspronkelijk kozijn met enkelruits raam aanwezig.

Linkerzijgevel

De linkerzijgevel heeft op de begane grond twee gewijzigde openingen met geglazuurde lekdorpelstenen en kozijnen met vastglas. Boven de begane grond is een met kunststof platen omklede bloembak aanwezig. De vensters van de verdieping en tweede verdieping liggen binnen een iets verdiept gevelvlak. Het betreft op beide bouwlagen drie vensters met

aluminium dorpels. De grotere vensters op de verdieping hebben vernieuwde kozijnen met een middenstijl. De vensters van de tweede verdieping hebben aluminium kozijnen met enkelruits ramen.

Achtergevel

De achtergevel heeft een onregelmatige opzet met op de begane grond verschillende niet-oorspronkelijke enkellaags uitbouwen onder het wel oorspronkelijke, over de hele gevelbreedte doorlopende betonnen balkon op betonnen consoles. Op de verdieping is een afwisseling van dubbele (balkon)deuropeningen een enkele deuropening en een venster aanwezig. Slechts ten dele zijn nog oorspronkelijke kozijnen aanwezig. De tweede verdieping heeft zes vensters van wisselende breedte, met bakstenen lekdorpels en grotendeels vernieuwde invullingen.

5.10.3 Interieur

Het interieur van deze woningen werd niet bezocht, maar op basis van bouw- en verbouwingstekeningen kon een beeld worden verkregen van de indeling. Dit betrof oorspronkelijk een indeling met twee benedenwoningen en drie bovenwoningen. Vooral de indeling van de linker woning was zeer opvallend. Hier lag achter de voorgevel een zeer ruime hal met een ruime bordestrap. Deze woning had de toegang in de linkerzijgevel. Aan de achterzijde bevonden zich een keuken en zitkamer. Op de verdieping en tweede verdieping bevonden zich in totaal vier slaapkamers. Het rechterdeel van de begane grond vormde één benedenwoning met twee slaapkamers aan de achterzijde en één slaapkamer aan de voorzijde, tussen de trapopgangen naar de drie bovenwoningen. Die hadden op de verdieping hun zitkamer en woonkeuken en op de tweede verdieping drie slaapkamers. Daarbij was de rechter bovenwoning beduidend ruimer dan de linker twee

bovenwoningen. In 1953 werden de linker benedenwoning en linker bovenwoning tot één grote woning samengevoegd.

Nadien hebben gefaseerde renovaties plaatsgevonden. Naar verwachting is het grootste deel van de oorspronkelijke ruimtelijke structuur nog aanwezig, evenals de trappen. Van de afwerkingen en overige historische elementen is naar verwachting een aanzienlijk deel verloren gegaan.

Afb. 214 Overzicht van de voorgevel.

Afb. 215 Bovenzijde van de voorgevel.

Afb. 217 Drie oorspronkelijke deuren van de bovenwoningen.

Afb. 216 Onderzijde van de voorgevel, met op de begane grond nog deels de oorspronkelijke invullingen van gevelopeningen.

Afb. 218 Overzicht van de linkerzijgevel. Rechts bevond zich oorspronkelijk de toegang tot de linker benedenwoning.

Afb. 219 Overzicht achtergevel vanaf het achterterrein.

Afb. 220 Ook vanaf de Paardskerkhofweg zijn de achtergevels prominent zichtbaar.

5.11 PARALLELWEG 56A (FABRIEK)

Bouwdeel 23

Dit bouwdeel is ontstaan uit een in 1931 gebouwde enkellaags meubelfabriek met platdak.

Door diverse aanpassingen en renovaties is de oorspronkelijke opzet grotendeels verloren gegaan en in het geheel niet meer herkenbaar.

Het gebouw heeft één bouwlaag op een wat onregelmatig grondvlak. Het noordelijke deel bestaat uit een vierhoek van ca. 10,5 bij 12,5 meter met schuine westzijde. Dit grondvlak komt, met uitzondering van de zuidrand, overeen met het oorspronkelijke grondvlak. Tegen de zuidzijde van dit volume ligt een rechthoekig bouwdeel van ca. 5,5 bij 11 meter, dat iets in oostelijke richting verschoven ligt. Beide delen hebben platte daken die met aluminium trimmen op de gevels aansluiten.

Het noordelijke deel heeft volledig gepleisterde gevels. In de westgevel is één brede deuropening met roldeur aanwezig. In naar het binnenterrein gerichte oostgevel zijn twee gekoppelde brede deuropeningen met overheaddeuren aanwezig.

Het latere zuidelijke bouwdeel heeft met rode machinale baksteen in halfsteens verband gemetselde gevels. De oost- en westgevel hebben elk in het midden een brede deuropening met een aluminium overheaddeur. De zuidgevel heeft geen openingen.

Direct ten oosten van de vroegere fabriek bevindt zich tegen de noordelijke perceelgrens een na 1986 daterend zeer eenvoudig, vrijwel vierkant bouwdeel met twee bouwlagen onder een platdak met aluminium trimmen. In de met rode machinale baksteen gemetselde gevels is een reeks forse openingen onder steens rollagen aanwezig. In de openingen eenvoudige kozijnen met merendeels vastglas. In het midden van de zuidgevel bevindt zich een dubbele deuropening met deuren met grote glasopeningen.

Afb. 221 Voorzijde (oost) van de sterk verbouwde voormalige meubelfabriek.

Afb. 222 De fabriek, gezien vanaf de Paardskerkhofweg. Het lichtere rechterdeel werd later aangebouwd.

Afb. 223 Overzicht zuidzijde van het gebouw.

5.12 DE HOGE DONKEN

Bouwdeel 24

Dit forse kantoorgebouw werd in 1998 gebouwd op de twee percelen die eerder toebehoorden aan Bergmeijers Natuursteenhandel.

Hoofdopzet

Het gebouw is opgebouwd uit twee vleugels die gezamenlijk een L-vorm hebben. De oostelijke vleugel meet ca. 13,5 bij 44 meter en heeft vier bouwlagen onder een platdak. De licht gebogen zuidvleugel meet ca. 12,5 bij 20 meter en telt zes bouwlagen. Daarbij steken de bovenste twee bouwlagen aan de oostzijde over de oostvleugel en worden deze door ronde kolommen ondersteund. Die kolommen staan voor de iets terugliggende gevels van de oostvleugel.

Gevels

De gevels van de zuidvleugel zijn volledig in helderrode verblendsteen in halfsteens verband gemetseld. Aan de bovenzijde is rondom een hoge, iets terugliggende rollaag toegepast. In het midden van de westgevel is over de volledige hoogte een aluminium pui met tussendorpels aanwezig. De overige gevels van de zuidvleugel hebben vrijwel vierkante vensters onder steens rollagen met aluminium lekdorpels. De openingen worden door een middenstijl van prefab beton verdeeld. Aan weerszijde bevindt zich een aluminium kozijn met enkelruits raam.

De gevels van de oostvleugel zijn boven de begane grond ook gemetseld in helderrode verblendsteen in halfsteens verband, maar hebben over bijna de hele gevelbreedte doorlopende vensterstroken met aluminium puien, waardoor het metselwerk minder prominent is. De over de hele breedte van de begane grond doorlopende puien hebben donkere aluminium profielen en donker getint glas.

Ook op de raakvlakken van de elkaar kruisende vleugels zijn horizontale- en verticale puien met donkere aluminium profielen en donker getint glas toegepast, waardoor het beeld van twee los van elkaar staande bouwdelen wordt versterkt. In de noord- en zuidgevel van deze delen bevinden zich te toegangen, waarbij de hoofdtoegang aan de zuidzijde door een stalen portaal met een luifel en een hoger aan de gevel bevestigde luifel wordt geaccentueerd.

Terreinmuur

Langs de Paardskerkhofweg sluit een eveneens in helderrode verblendsteen gemetselde muur met betonnen afdekking het in de binnenhoek van de twee vleugels gesitueerde parkeerterrein van de openbare weg.

Afb. 224 Overzicht zuidgevel.

Afb. 225 Overzicht uit het zuidoosten.

Afb. 226 Oostgevel.

Afb. 227 Vanuit het (noord)westen is goed de L-vormige opzet van het gebouw herkenbaar.

6 CULTUURHISTORISCHE WAARDESTELLING

6.1 WAARDESTELLING OP BOUWBLOKNIVEAU

Het onderzoeksgebied vormde in aanleg de eerste ontwikkeling van het gebied ten westen van het in de jaren negentig van de negentiende eeuw verplaatste stationsemplacement. Aanvankelijk met alleen de grote Grasso-fabriek met bijbehorend kantoor, geïsoleerd binnen en nog volledig agrarisch gebied, ontwikkelde de locatie zich tot een kleinschalig bedrijventerrein. Verdere industriële ontwikkelingen vonden aansluitend op de noord- en westzijde van het onderzoeksgebied plaats, waarbij het gebied in ruimtelijk opzicht een schakel vormde tussen de binnenstad, het stationsemplacement en de nieuwe industriegebieden. Inmiddels is alweer een deel van de eerdere industriegebieden tot woongebieden herontwikkeld, maar in het onderzoeksgebied bleef de vroege industriële aanleg goed herkenbaar en ook de ruimtelijke verbindende functie is nog altijd van toepassing. Het gebied, met daarin aanwezige historische bebouwing heeft daarmee hoge ruimtelijke- en stedenbouwkundige waarde.

6.2 RUIMTELIJKE WAARDEN BINNEN HET GEBIED

Het gebied wordt in hoge mate bepaald door de aanwezige bebouwing. Aanwezige open ruimte binnen het complex is dan ook voor een belangrijk deel ontstaan in relatie tot de bebouwing. Dat wil echter niet zeggen dat de

ruimte onbedoeld is. Zo zijn enkele ruimtes binnen het complex aan te wijzen die uit functioneel of esthetisch oogpunt heel bewust werden toegepast. Dit betreft drie categorieën ruimte.

- Opengelaten terrein om als werkgebied/erf te fungeren
- Uit esthetisch oogpunt opengelaten terrein
- Als verkeersstructuur bedoelde ruimte (fabrieksstraten en fabriekscorridor)

Afhankelijk van de omvang, relatie tot de gebouwen en zichtbaarheid vanuit de omgeving hebben deze ruimtes een hoge- of positieve waarde in de ruimtelijke beleving van het gebied.

Daarbij creëren de in oost-westelijke richting lopende fabrieksstraten ook doorgaande zichtlijnen die enerzijds de oorspronkelijke verkaveling herkenbaar houden maar anderzijds het gebied ook een zekere ‘transparantie’ verlenen. De fabrieksstraten hebben zowel vanuit cultuurhistorisch oogpunt als voor de beleving van het gebied hoge ruimtelijke waarde.

Hoewel minder herkenbaar vanuit de openbare ruimte ontstond vanaf 1960 ook een duidelijke noord-zuidelijke functionele verbinding tussen de verschillende gebouwen in de vorm van een doorlopende fabriekscorridor. Deze is buiten de gebouwen herkenbaar aan de recht tegenover elkaar gepositioneerd grote deuren in de gevels die de fabrieksstraten begrenzen. Ook in deze ruimtelijke structuur ligt cultuurhistorische waarde.

In de bebouwing liggen ook de rooilijnen besloten die de ‘harde’ grenzen tussen het gebied en de omgeving markeren. Hierin ligt ook het

oorspronkelijke onderscheid tussen de meer gereguleerde 'voorzijde' langs de Parallelweg en de meer toevallig ontstane 'achterzijde' langs de Paardskerkhofweg besloten. Voor zover de rooilijnen bewust en herkenbaar onderdeel waren van het ruimtelijk- of gebouwonwerp en nog door historische bebouwing worden gemarkeerd hebben deze overwegend een hoge historisch stedenbouwkundige waarde.

Voor de wat verder van de openbare weg gelegen rooilijnen, rooilijnen die een minder bepalende rol spelen in het straatbeeld of bij latere ontwikkelingen ontstane rooilijnen ligt de positieve waarde vooral in het totaalbeeld, de herkenbaarheid van het meer toevallige ontstaan en de daardoor meer 'rafelige' karakteristiek.

Op de zuidpunt van het onderzoeksgebied heeft altijd een klein plantsoen gelegen waarmee deze scherpe hoek, samen het open karakter van het zuidelijke deel van het aangrenzende perceel voor openheid zorgde. Het voorplein van gebouw De Hoge Donken vormt een waardevolle voortzetting van deze historische ruimtelijke structuur.

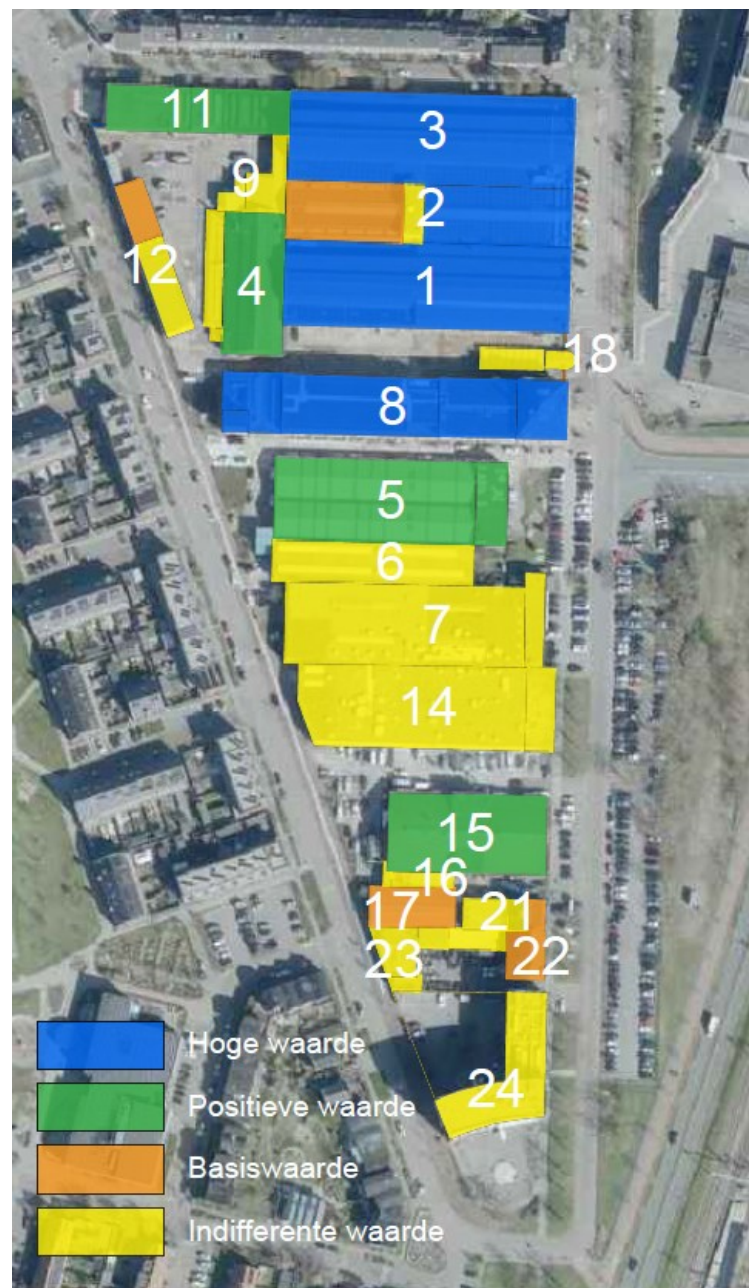
Langs de oostzijde van de Paardskerkhofweg is een deel van het vroegere fabrieksspoor richting de Industriehaven bewaard gebleven. Dit vormt één van de meest tastbare en herinneringen aan het industriële verleden binnen de openbare ruimte rond het onderzoeksgebied. Hierin ligt zowel ruimtelijke- als gebruikshistorische waarde.

6.3 VERGELIJKENDE WAARDESTELLING GEBOUWEN

De verschillende gebouwen hebben elk een duidelijk eigen oorsprong en karakteristiek en daarmee zijn onderling ook grote verschillen ten aanzien van cultuurhistorische waarden aanwezig. Zie voor de individuele waarden van de gebouwen paragraaf 6.4.

Als geheel vormt een deel van de gebouwen binnen het onderzoeksgebied echter een zeer waardevol cultuurhistorisch geheel vanwege de duidelijk afleesbare ontwikkelingsgeschiedenis, waarbij de verschillende gebouwen binnen het gebied elk een herkenbare uiting zijn van de periode waarin zij tot stand kwamen. Een belangrijke overeenkomst hierbij is dat steeds sprake was van een behoorlijke mate van ontwerp kwaliteit en een duidelijke intentie om die kwaliteit ook in te zetten ten gunste van een samenhangend totaalbeeld. Hoewel de schaal van de gebouwen onderling sterk kon wisselen is steeds sprake van een overeenkomstige balans tussen afmetingen en verfijning van de detaillering. In het totaal van de gebouwen met individuele bouw- en architectuurhistorisch kwaliteiten is daarmee sprake van een samenhangend ensemble dat als geheel van architectuurhistorisch belang is.

6.4 CULTUURHISTORISCHE WAARDEN PER OBJECT

6.4.1 Fabriekshallen Grasso – Parallelweg 25

Gebouwen 1, 2, 3, 4, 9, 11 en 12

Zeldzaamheidswaarde

De in 1912 gebouwde machinefabriek van Grasso heeft vanwege de forse afmetingen, de redelijk goed bewaard gebleven, sterk op de voorgevel (oost) gerichte overgangsarchitectuur en de bijzondere oorspronkelijke constructies zeldzaamheidswaarde.

Bouw- en architectuurhistorische waarde

De in 1912, naar ontwerp van architect F.C. de Beer gebouwde fabriekshallen met bijbehorende (iets later gebouwde) westelijke terreinmuur en toegangshekken aan de Parallelweg hebben hoge architectuurhistorische waarde als redelijk goed bewaard gebleven voorbeeld van een grote industriële machinefabriek met een weliswaar betrekkelijk sobere, maar zeer verzorgde overgangsarchitectuur met een sterk accent op de naar de Parallelweg gerichte voorgevel. Zowel de hoofdopzet als de oorspronkelijke gevels met een groot deel van de gevelopeningen bleven behouden. In het interieur bleven de oorspronkelijke ongedeelde opzet en de oorspronkelijke constructies met samengestelde geklonken vakwerkspanten bewaard. In het interieur vertegenwoordigen de oost-west georiënteerde muren tussen de hallen hoge bouw- en architectuurhistorische waarde.

De smalle noordwestelijke achtervleugel vormt een belangrijk onderdeel van de oorspronkelijke opzet van de fabriek, maar heeft een veel meer

traditionele, bovendien meer verstoorde opzet. Zowel in de verschillende gevels als het interieur en constructies hebben veel veranderingen plaats gevonden, waardoor dit bouwdeel een positieve architectuurhistorische waarde heeft. In het interieur ligt bouw- en architectuurhistorische waarde in scheiding tussen de afzonderlijke (in hoogte verschillende) volumes en nog slechts ten dele oorspronkelijke constructieve opzet.

De open overkapping tegen de westelijke terreinmuur behoort tot de vroege opzet van de fabriek en het fabrieksterrein. Van dit eerder veel langere bouwdeel resteert een beperkt deel met de grotendeels oorspronkelijke, maar zeer eenvoudige ijzeren spanten. Vanwege deze eenvoudige opzet, maar ook door latere verstoringen heeft dit element een basiswaarde.

De in 1943 toegevoegde expeditieloods en het tegelijkertijd tot stand gekomen westelijke deel van de middelste hal van het hoofdgebouw vormden de eerste grote, nog altijd goed herkenbare uitbreidingen van de fabriek. De expeditieloods heeft een duidelijk herkenbare afwijkende hoofdropzet met flauwhellende daken met betonnen dakranden en een traditionalistische gevelopzet. Ook hier bleven de hoofdropzet en gevels, met daarin aanwezige gevelopeningen redelijk goed behouden, waarmee de expeditieloods positieve architectuurhistorische waarde vertegenwoordigt.

Het tegelijkertijd ontstane westelijke deel van de middelste (oorspronkelijke) fabriekshal sluit aan bij de bestaande delen, maar is daardoor ook veel minder herkenbaar. In de bewaard gebleven hoofdropzet en constructies ligt een basiswaarde.

De binnen het oorspronkelijke toegangshek tussen de fabriekshal en het kantoor, in de jaren negentig ingevoegde portiersloge voegt zich weliswaar bij de historische delen, maar kent geen historische oorsprong en beneemt bovendien in hoge mate het oorspronkelijke open zicht op de achterliggende fabrieksstraat. De architectuurhistorische waarde is daardoor indifferent.

Situerings- en ensemblewaarde

De oorspronkelijke fabriekshallen, de achtervleugel en de westelijke terreinmuur grenzen aan drie zijden aan de openbare ruimte en zijn daardoor zeer sterk beeldbepalend voor de omgeving. Bovendien vormen deze bouwdelen de oorsprong van de stedenbouwkundige ontwikkelingen ten westen van het spooreplacement, waarmee deze delen hoge situeringswaarde hebben. In de relatie met het oorspronkelijke kantoorgebouw ligt een zeer hoge ensemblewaarde, maar ook in relatie tot

alle overige bouwdelen die op enig moment tot het (functionele)complex hebben behoort ligt ensemblewaarde.

Cultuurhistorische waarde

Willem Grasso verrichte vanuit zijn fabriek pionierswerk op het gebied van de ontwikkeling van koelmachines, waarmee het bedrijf aan de basis stond van huidige koeltechnieken. Op lokaal niveau betekende de oprichting van de nieuwe fabriek van Grasso ten westen van het spooreplacement een grote economische impuls en het startsein voor verdere industriële ontwikkelingen. Hierin ligt belangrijke cultuurhistorische waarde. Voorts hebben de gebouwen herinneringswaarde vanwege in verschillende gevels aanwezige kogelgaten als verwijzing naar de gevechten in de nadagen van de Tweede Wereldoorlog.

Waardevolle onderdelen fabriekshallen (01, 02, 03)

- Vrijstaande situering en zichtlijnen op de gevels.
- Hoofdvorm en ruimtelijke compositie oorspronkelijke volumes.
- Vorm, hoofdopzet, materiaal en detaillering van oorspronkelijke (delen van) gevels met daarin aanwezige oorspronkelijke gevelopeningen met stalen ramen.
- Rijkere architectonische geleding voorgevel met risalieten, hoge rondboogvensters met stalen ramen en gepleisterde accenten.
- Vorm, hoofdopzet, detaillering en materiaal van oorspronkelijke (delen van) daken met dakbedekkingen en dakranden.
- Oorspronkelijke (delen van) constructies.
- Openheid interieur met zicht op constructies.

Waardevolle onderdelen fabrieksvleugel (11)

- Vrijstaande situering en zichtlijnen op de gevels.
- Hoofdvorm en ruimtelijke compositie met wisselende hoogtes.
- Vorm, hoofdopzet, materiaal en detaillering van oorspronkelijke (delen van) gevels met daarin aanwezige oorspronkelijke gevelopeningen.
- Vorm, hoofdopzet, detaillering en materiaal van oorspronkelijke daken met geprofileerde dakoverstekken op bewerkte klossen.
- Als brandmuren boven de dakvlakken doorstekende tussengevels met bekroningen.

Waardevolle onderdelen expeditieloods (04)

- Zichtlijnen op de zuidgevel en direct aansluitende delen van de oost- en westgevel.
- Hoofdvorm en ruimtelijke compositie.
- Vorm, hoofdopzet, materiaal en detaillering van oorspronkelijke (delen van) gevels met daarin aanwezige oorspronkelijke gevelopeningen met dorpels, lateien en tussenstijlen van sierbeton en stalen ramen.
- Opzet met grote inrijdeuren, direct aansluitend op de zuidgevel, oorspronkelijk toegang biedend aan het bedrijfsspoor.
- Vorm, hoofdopzet, detaillering en materiaal van oorspronkelijke dak met iets hoger liggend middendeel en deels opgewipte onderzijde met een bitumendekking en betonnen dakranden.
- Oorspronkelijke (delen van) constructies (stalen vakwerkspanten en kolommen).

Waardevolle onderdelen terreinmuur en overkapping (12)

- Hoofdvorm en ruimtelijke compositie.
- Vorm, hoofdopzet, materiaal en detaillering van de oorspronkelijke terreinmuur met boven de muur uitstekende uitgemetselde penanten met bekroningen.
- Hoofdopzet en halfopen karakteristiek van het restant van de tegen de terreinmuur aanwezige overkapping.
- Constructie met samengestelde geklonken spanten van de overkapping.

Bouwdelen zonder cultuurhistorische waarde

Binnen de oorspronkelijke fabriekshallen vertegenwoordigen de recent ingevoegde kantoren met twee bouwlagen langs de oostgevel geen cultuurhistorische waarde, evenals de binnen de fabriekshallen aanwezige recente productiefaciliteiten. Binnen de noordwestelijke achtervleugel hebben alle vernieuwde constructies, ingevoegde tussenvloeren, afwerkingen en latere binnenwanden geen cultuurhistorische waarde.

Hoewel de afsteek langs de westzijde van de expeditieloods tot de oorspronkelijke opzet behoort is dit smalle bouwdeel door latere invulling volledig onherkenbaar geworden. Voorts is dit lage bouwdeel niet van wezenlijke betekenis voor de hoofdopzet van het gebouw. De architectuurhistorische waarde is daardoor indifferent.

Het cluster van bouwdelen in de binnenhoek tussen de westgevel van de oorspronkelijke fabriekshallen en de noordgevel van de expeditieloods vormen een betrekkelijk recent geheel van uitsluitend functionele volumes zonder architectonische kwaliteiten. Hierin ligt geen cultuurhistorische waarde.

Het zuidelijke deel van de bebouwing tegen de historische (westelijke) terreinmuur komt wat betreft de hoofdvorm weliswaar voort uit de oorspronkelijke open overkapping, maar is door de latere renovatie en afdichting volledig onherkenbaar geworden. Daarbij voegt de functionele opzet geen kwaliteit toe, zodat de cultuurhistorische waarde indifferent is.

6.4.2 Kantoorgebouw Grasso – Parallelweg 27

Gebouw 8

Zeldzaamheidswaarde

Het in 1912 gebouwde kantoor met fabriekshal bij de machinefabriek van Grasso heeft vanwege de bijzondere combinatie van een kantoor met fabrieksonderdelen, de forse afmetingen, markante verhoudingen en de redelijk goed bewaard gebleven, sterk op de voorgevel (oost) gerichte overgangsarchitectuur zeldzaamheidswaarde.

Bouw- en architectuurhistorische waarde

Het in 1912, naar ontwerp van architect F.C. de Beer gebouwde kantoor van de Grasso-fabriek heeft hoge architectuurhistorische waarde als redelijk goed bewaard gebleven voorbeeld van een groot vrijstaand kantoorgebouw met aanpalende kantine, fabriekshal, machineruimte en watertoren. Hoewel met name aan de achterzijde (oost) de oorspronkelijke opzet behoorlijk aangetast raakte en de watertoren en kap van de machineruimte verloren gingen bleven de wel bewaard gebleven delen goed herkenbaar en bleven de belangrijkste karakteristieken van de architectuur behouden. In het interieur bleven het grootste deel van de constructies, de hoofdindeling van het kantoorgedeelte met zeer monumentaal trappenhuis en een deel van de ruimtelijke structuur en afwerkingen binnen de eerdere fabrieksruimtes bewaard. Nog tot de

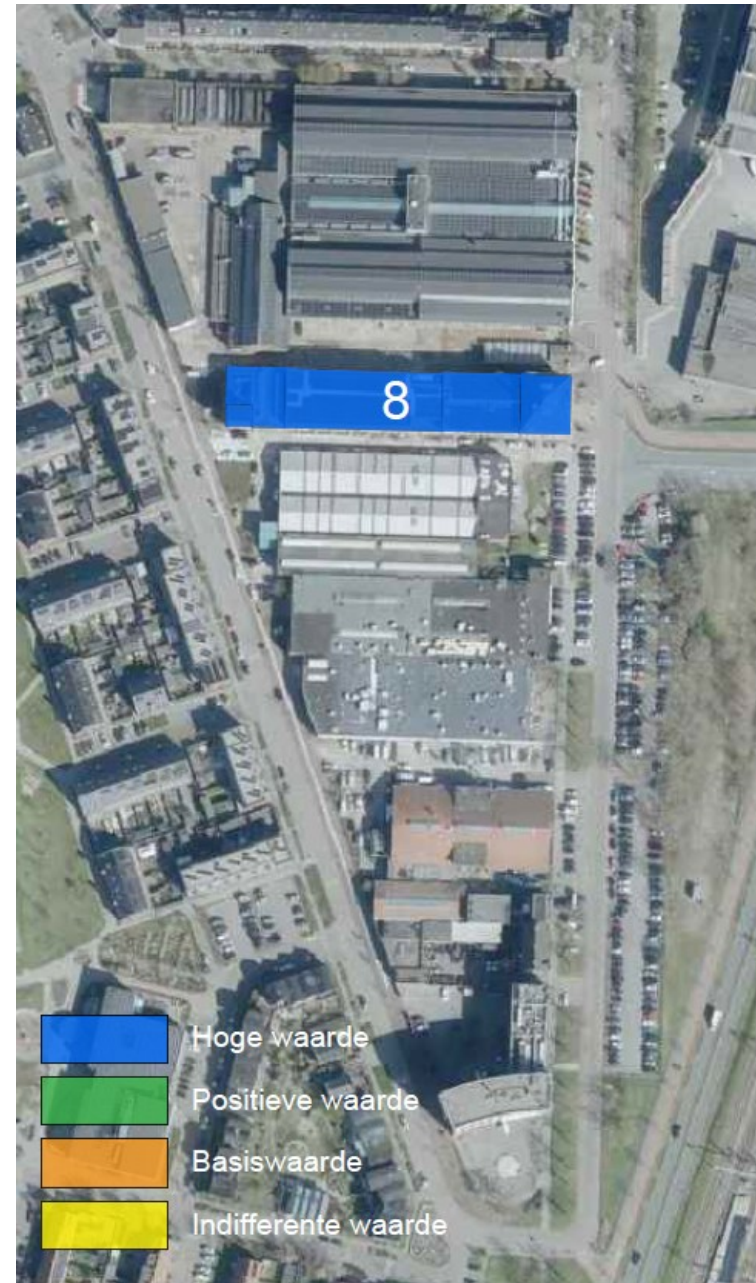

historische opzet behorende delen hebben hoge bouw- en architectuurhistorische waarde.

De bij de recente herontwikkeling tot stand gekomen reconstructie van oorspronkelijke gevelopeningen in het fabrieksgedeelte hebben een (beeldondersteunende) positieve waarde.

Situerings- en ensemblewaarde

Het oorspronkelijke kantoorgebouw bij de Grasso machinefabriek is door de forse afmetingen en de, met name naar het oosten, zeer imposante architectuur zeer sterk beeldbepalend voor de omgeving. Bovendien vormt het kantoor, als onderdeel van de vroegste aanleg, de oorsprong van de stedenbouwkundige ontwikkelingen ten westen van het spooreplacement, waarmee deze delen hoge situeringswaarde hebben. In de relatie met het oorspronkelijke fabriekshallen ligt een zeer hoge ensemblewaarde, maar ook in relatie tot alle overige bouwdelen die op enig moment tot het (functionele)complex hebben behoord ligt ensemblewaarde.

Cultuurhistorische waarde

Willem Grasso verrichte vanuit zijn fabriek pionierswerk op het gebied van de ontwikkeling van koelmachines, waarmee het bedrijf aan de basis stond van huidige koeltechnieken. Op lokaal niveau betekende de oprichting van de nieuwe fabriek van Grasso ten westen van het spooreplacement een grote economische impuls en het startsein voor verdere industriële ontwikkelingen. Hierin ligt belangrijke cultuurhistorische waarde. Voorts hebben de gebouwen herinneringswaarde vanwege in verschillende gevels aanwezige kogelgaten als verwijzing naar de gevechten in de nadagen van de Tweede Wereldoorlog.

Waardevolle onderdelen

- Vrijstaande situering en zichtlijnen op de gevels.
- Hoofdvorm en ruimtelijke compositie oorspronkelijke volume.
- In zowel de hoofdropzet als detailleringen toegepaste, in westelijke richting afschalende hiërarchie.
- Vorm, hoofdropzet, materiaal en detaillering van oorspronkelijke (delen van) gevels met daarin aanwezige gevarieerde oorspronkelijke gevelopeningen met houten en stalen kozijnen, ramen en deuren.
- Vorm, hoofdropzet, detaillering en materiaal van oorspronkelijke (delen van) daken met dakbedekkingen, geprofileerde dakranden en bakgoten op bewerkte klossen en op hellende daken aanwezige dakkapellen en ventilatiekoker.
- Oorspronkelijke (delen van) constructies.
- Hoofdstructuur interieur met een herkenbaar onderscheid tussen de verschillende functies (kantoor, kantine, werkplaatsen)

- Oorspronkelijke indeling en daartoe behorende binnenmuren met nog oorspronkelijke binnendeuren.
- Monumentaal uitgevoerd trappenhuis in voorbouw.

Bouwdelen zonder cultuurhistorische waarde

Met de recente herontwikkeling vond een aanzienlijke verdichting binnen het gebouw plaats, waarbij ten dele ook een extra verdiepingsvloer werd ingevoegd. Ook werd een eerdere opbouw bovenop het oorspronkelijke fabrieksgedeelte vervangen door een nieuw eigentijds bouwdeel en werd het verdwenen volume van de vroegere watertoren in geabstraheerde vorm gereconstrueerd. Alle nieuwe toevoegingen vertegenwoordigen vanwege de beperkte ouderdom geen cultuurhistorische waarde.

6.4.3 Veilinggebouw N.C.B. – Parallelweg 32-49

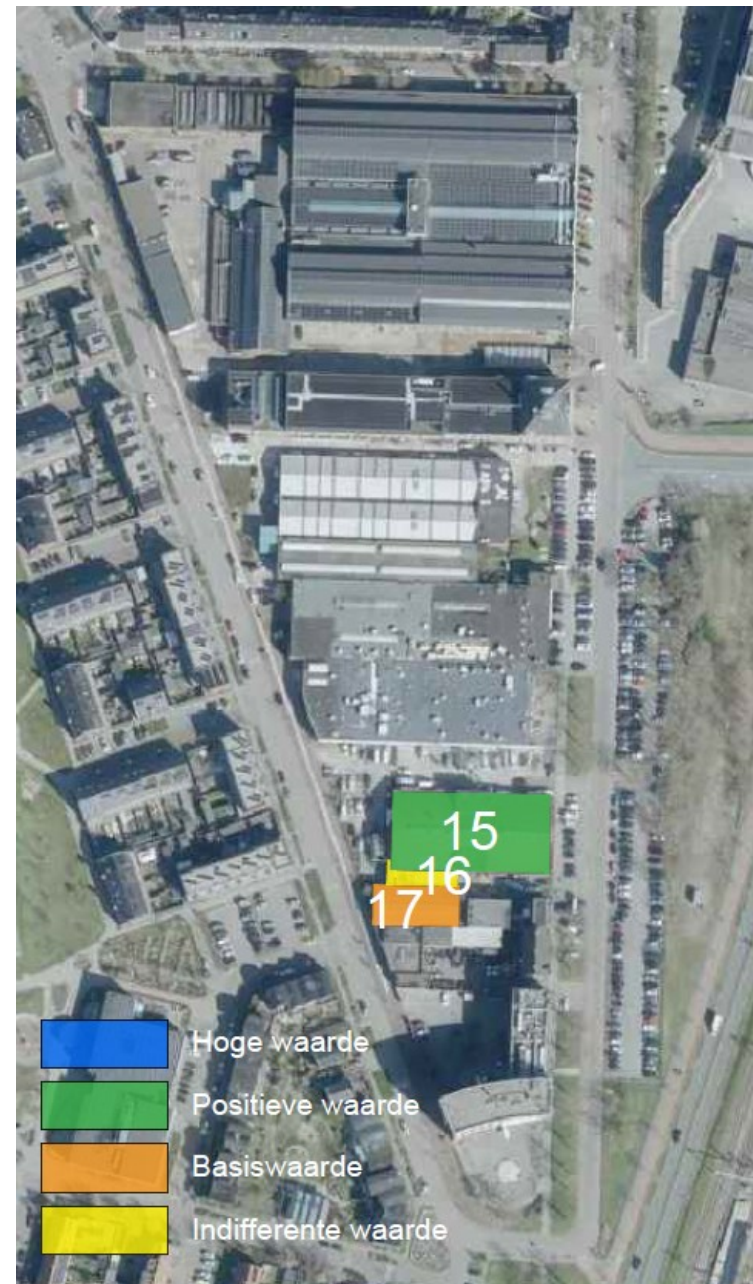
Gebouwen 15, 16 en 17

Zeldzaamheidswaarde

Vanwege de sobere, maar zorgvuldige ingetogen architectuur en de ook aan de opzet van het gebouw afleesbare bijzondere functie als veilinghal is sprake van een hoge zeldzaamheidswaarde binnen de gemeente 's-Hertogenbosch.

Bouw- en architectuurhistorische waarde

Dit uit 1934 daterende, door architect S.L.A. Orie ontworpen veilinggebouw heeft positieve architectuurhistorische waarde als een kenmerkend en redelijk goed bewaard gebleven voorbeeld van een specifiek voor de functie ontworpen gebouw. Dit is aan het exterieur afleesbaar aan de diverse inrijdeuren met betonnen luifels t.b.v. de hallen voor uitstalling van de handelswaar. Het hogere middengedeelte herbergde de veilingzaal en kantoren. Kenmerkend zijn het verzorgde metselwerk met sober siermetselwerk, de veelal in reeksen toegepaste vensters met betonnen lateien en de zeer markante verticale lichtstroken met glazen bouwstenen in beide topgevels. Deels bleven oorspronkelijke stalen ramen behouden. Op de nok is nog een lichtstraat in de oorspronkelijke zadeldakvorm aanwezig. In het interieur bleven de karakteristieke oorspronkelijke samengestelde geklonken vakwerkspanten met onderstaande kolommen behouden, evenals een deel van de ruimtelijke hoofd structuur (noord-zuid georiënteerde wanden) van de veilingzaal en kantoren.

De omstreeks 1956 daterende uitbreiding (gebouw 17) ten zuiden van het oorspronkelijke gebouw sluit wat betreft de hoofdvorm en karakteristiek goed aan bij het oorspronkelijke veilinggebouw, maar heeft een veel soberder hoofdvorm en kent, behoudens de betonnen vensterkaders, minder uitgesproken architectonische elementen. Desondanks vormt dit bouwdeel de belangrijkste en duidelijk herkenbare uitbreiding van het veilingcomplex. Dit bouwdeel heeft, mede vanwege de goed bij de historische veilinghal aansluitende opzet een ondersteunende- of basiswaarde. Dit geldt in het interieur voor de vrij algemene, maar voor de bouwtijd kenmerkende stalen vakwerkspanten.

Situerings- en ensemblewaarde

Het veilinggebouw vormt een belangrijk en karakteristiek onderdeel van de wat kleinschaliger ontwikkelingen die binnen het zuidelijke deel van het onderzoeksgebied, vanaf 1932 plaatsvonden. In de hoofdopzet en vrijstaande situering van het veilinggebouw en de kavelvorm ligt de vroegste ontwikkeling van het gebied besloten en hierin vertegenwoordigt het veilinggebouw historische stedenbouwkundige waarde. Daarbij speelt het gebouw door de markante vorm en architectuur alsmede de gedeeltelijk vrijstaande situering een beeldbepalende rol in het omgevingsbeeld van zowel de Parallelweg als de Paardskerkhofweg en hieraan grenzende plein langs de Zernikestraat. Hiermee heeft het gebouw hoge beeldwaarde. Dit geldt in iets mindere mate ook voor de herkenbare historische hoofdvorm en architectuur van de uitbreiding uit 1956 (gebouw 17). Samen vormen het oorspronkelijke veilinggebouw en de uitbreiding een gefaseerd ontstaan, maar evenwichtig en samenhangend historisch waardevol ensemble.

Cultuurhistorische waarde

Het voormalige veilinggebouw representeert de vele initiatieven die in de vroege twintigste eeuw werden ontwikkeld door de Noord Brabantse Christelijke Boerenbond (N.C.B.) ter verbetering van de positie van de (kleinschalige) agrarische ondernemers. Zo stond de N.C.B. aan de wieg van tal van coöperatieve initiatieven, waarvan enkele zelf uitgroeiden tot multinationals.

Het voormalige veilinggebouw van de N.C.B. speelde een belangrijke rol bij de regionale georganiseerde groente- en fruithandel en bood de veelal kleine agrarische ondernemers de mogelijkheid om hun producten te verkopen.

Waardevolle onderdelen veilinggebouw (15)

- Grotendeels vrijstaande situering en zichtlijnen op de gevels.
- Hoofdvorm en ruimtelijke compositie met forse dakhuizen met platdak boven de noord- en zuidgevel.
- Vorm, hoofdopzet, materiaal en detaillering van oorspronkelijke (delen van) gevels met daarin aanwezige oorspronkelijke gevelopeningen met stalen ramen met (nog deels aanwezige) roedenverdeling en deuropeningen met houten kozijnen en deuren met glasopeningen.
- Stroken met verticale reeksen glazen bouwstenen bovenin de oost- en westgevel.
- Boven inrijdeuren toegepaste betonnen luifels.
- Vorm, hoofdopzet, detaillering en materiaal van oorspronkelijke (delen van) daken met dakranden, bakgoten op klossen en oorspronkelijke (middelste) lichtstraat.

- Grotendeels in het zicht liggende oorspronkelijke geklonken stalen vakwerkspanten met ver naar het midden geplaatste kolommen en zicht op dakvlakken met verticaal houten dakbeschot.
- Hoofdstructuur interieur met een herkenbaar onderscheid tussen grote ongedeelde hallen en een meer besloten middengebied.
- Nog tot de oorspronkelijke ruimtelijke indeling behorende delen van wanden met siermetselwerk, stalen puien en verticale houten delen.

Waardevolle onderdelen uitbreiding 1956 (17)

- Zichtlijnen op de westgevel.
- Hoofdvorm en ruimtelijke compositie.
- Vorm, hoofdopzet, materiaal en detaillering van oorspronkelijke oost- en westgevel met schouderstukken en in gevels aanwezige (deels dichtgezette) gevelopeningen met betonnen kaders en stalen ramen met een verdeling.
- Vorm en hoofdopzet en detaillering van het dak met een dekking van rode keramische dakpannen.

Bouwdelen zonder cultuurhistorische waarde

Het met de uitbreiding omstreeks 1956 tot stand gekomen verbindingslid heeft geen uitgesproken architectuur en speelt in de huidige opzet geen enkele rol voor het beeld en vormt uitsluitend een koppeling tussen de veilinghal en de omstreeks 1956 toegevoegde uitbreiding. Dit ondergeschikte bouwdeel heeft daarom een indifferente waarde.

6.4.4 Grenco bedrijfshallen en showroom – Parallelweg 30

Gebouw 5 en 6

Zeldzaamheidswaarde

Dit in 1960, specifiek voor de bijzondere functie als showroom voor de koelmachines van Grasso ontworpen gebouw heeft een kenmerkende functionele architectuur, gedomineerd door baksteen in combinatie met een prominent lijnenspel door betonnen kolommen, luifel en dakranden. Vanwege de vrij gaaf bewaard gebleven architectuur, maar in het bijzonder ook vanwege de specifieke functie vertegenwoordigt het gebouw zeldzaamheidswaarde op lokaal niveau.

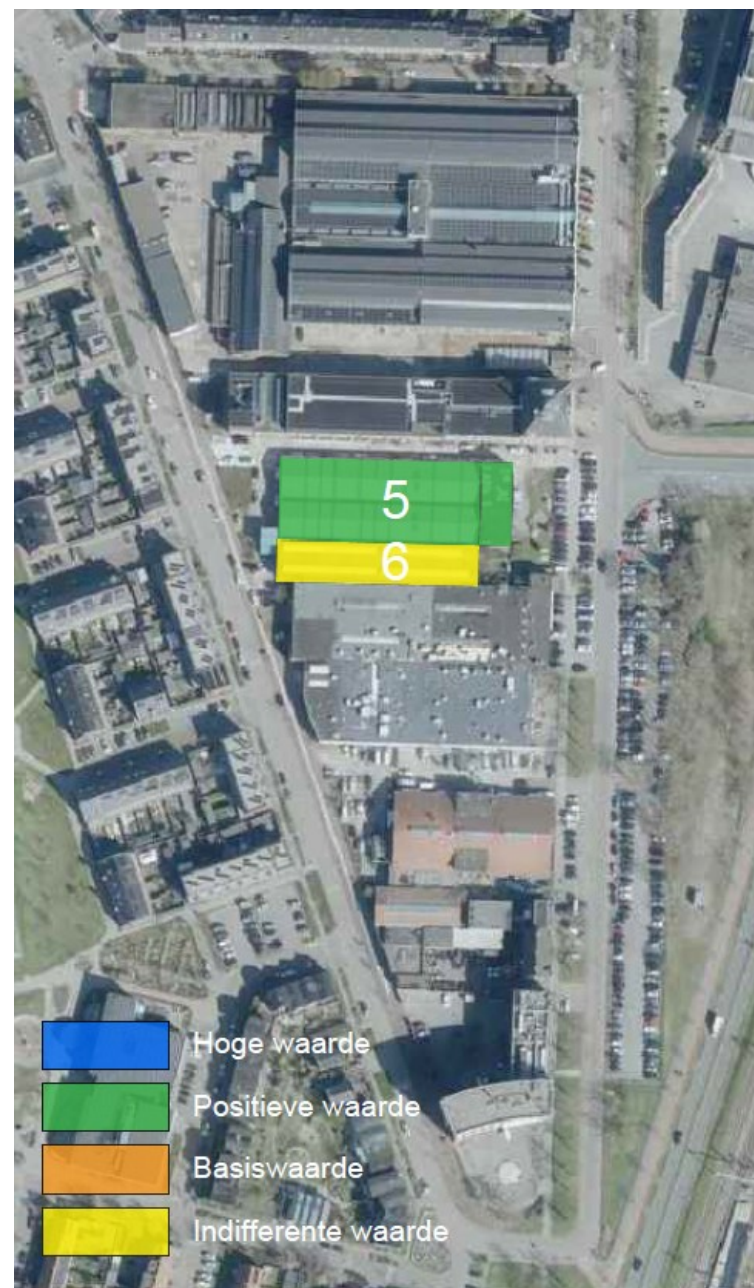
De achterliggende bedrijfshallen met zadeldaken zijn op zichzelf niet zeldzaam, maar vormen wel een onlosmakelijke architectonische eenheid met de showroom, waardoor ook het geheel zeldzaamheidswaarde vertegenwoordigt.

Bouw- en architectuurhistorische waarde

Het gebouw werd in 1960 ontworpen om de omvangrijke reeks producten van de Grasso machinefabriek aan potentiële klanten te kunnen presenteren. Vanwege de soms aanzienlijk omvang kreeg de ongedeelde showroom een hoogte van twee bouwlagen. Het exterieur heeft een weliswaar sobere hoofdvorm, maar de functionele architectuur met grote baksteenvlakken wordt op krachtige wijze geleed door de uitkragende betonnen dakranden en een grotendeels open voorgevel, geleed door uitspringende betonnen kolommen en een betonnen luifel. De in de grote openingen toegepaste stalen ramen verlenen het geheel een subtiële verdeling. Door de ligging achter een mee ontworpen grasveld wordt de sobere, maar krachtige architectuur nog versterkt, zodat sprake is van een

positieve architectuurhistorische waarde. Het oorspronkelijk volledig ongedeelde interieur werd weliswaar voorzien van een verdiepingsvloer, maar dit betreft een reversibele wijziging. De waarde is hier echter beperkt tot de omhullende constructies.

De achter de showroom aanwezige twee hallen met parallelle zadeldaken kwamen tegelijkertijd met de showroom tot stand en geven het geheel een in westelijke richting afschalende geleding die ook bij de oudere bebouwing kenmerkend aanwezig is. Daarbij bleven de noord gevel met zijn regelmatige gemetselde opzet met grote houten puien met een karakteristieke verdeling en afwisseling van vaste- en beweegbare delen onder gevelvlakken van verticale houten delen en de markante achtergevel met twee topgevels en grotendeels oorspronkelijke grote gevelopeningen onder betonlateien met nog een deel van de oorspronkelijke invulling in behoorlijke mate ongewijzigd bewaard. Het interieur wordt gedomineerd door de volledig bewaard gebleven oorspronkelijke gelaste stalen vakwerkspanten met geknikte onderregels. Vanwege de weliswaar wat meer algemene, maar zowel wat betreft de hoofdopzet als op detailniveau goed bewaard gebleven architectuur, gevelopzet en constructies en vanwege de architectonische functie als onlosmakelijke 'romp' bij de showroom hebben de bedrijfshallen een positieve architectuurhistorische waarde.

Situerings- en ensemblewaarde

Het gebied tussen het kantoor van de Grasso machinefabriek en het veilinggebouw van de N.C.B. bleef decenialang onbebouwd. De showroom met aangebouwde bedrijfshallen vormden de eerste uitbreidingen van de Grasso buiten het oorspronkelijk bebouwde gebied. Daarmee vormde dit bouwinitiatief de aanleiding voor een verdere ontwikkeling in zuidelijke richting, totdat het volledige middengebied bebouwd raakte. Deze herkenbare eerste uitbreidingsfase vertegenwoordigt situeringswaarde.

Daarbij speelt de showroom door de markante vorm en architectuur alsmede de gedeeltelijk vrijstaande situering achter het met dit gebouw mee-ontworpen open voorterrein met een tuinaanleg en grasveld een beeldbepalende rol in het omgevingsbeeld van de Parallelweg. Hiermee heeft het gebouw beeldwaarde.

De dubbele topgevels van de bedrijfshallen spelen een beeldbepalende rol in het straatbeeld van de Paardskerkhof en vormen bovendien een verbindende schakel tussen het Grasso kantoor en de kleinschaliger ontwikkelingen in het zuidelijke deel van het onderzoeksgebied en hebben daarmee eveneens een duidelijke beeldwaarde.

Met de bouw van dit gebouw ontstond de eerste uitbreiding buiten de oorspronkelijke omvang van het fabrieksterrein, waarmee de noodzaak ontstond om de verschillende gebouwen onderling te ontsluiten. Dit vormde het begin van een later zowel in noordelijke- als zuidelijke richting verder ontwikkelde 'fabriekscorridor'. Deze corridor versterkt de onderlinge samenhang tussen de gebouwen maar heeft als functionele structuur op zichzelf ook ruimtelijke waarde.

Cultuurhistorische waarde

De bouw van de showroom met aangebouwde bedrijfshallen markeerde de nieuwe ontwikkelingen binnen machinefabriek Grasso en de oprichting van een eigen installatiebedrijf Gresco. Daarbij was dit de eerste uitbreiding buiten het oorspronkelijke fabrieksterrein. Hoewel de functie van de showroom al snel kwam te vervallen kreeg het gebouw daarna een nieuwe opmerkelijke functie als bedrijfsschool. Vanwege de bijzondere functie binnen het Grasso-complex heeft het gebouw cultuurhistorische waarde.

Waardevolle onderdelen bedrijfshallen en showroom (05)

- Deels vrijstaande situering en zichtlijnen op de gevels van de showroom.
- Vrijstaande situering noordzijde van het gebouw door aanwezigheid van een fabrieksstraat.
- Vrijstaande situering en zichtlijnen op de westgevel van de bedrijfshallen.
- Hoofdvorm en ruimtelijke compositie.
- Vorm, hoofdpz, materiaal en detaillering van oorspronkelijke gevels van de showroom met daarin aanwezige oorspronkelijke gevelopeningen binnen betonnen kaders en voorzien van stalen ramen.
- Vorm, hoofdpz, materiaal en detaillering van oorspronkelijke gevels van de bedrijfshallen met daarin aanwezige oorspronkelijke gekoppelde gevelopeningen onder betonlateien of individuele openingen onder verticale houten gevelbekleding met houten kozijnen met een onderverdeling.
- Vorm, hoofdpz en detaillering van het platdak van de showroom met betonnen dakranden.

- Vorm, hoofdopzet en detaillering parallelle daken van de bedrijfshal met boven de westgevel overstekken op klossen.
- Oorspronkelijke (delen van) betonconstructies (showroom) en stalen vakwerkconstructies (bedrijfshallen).
- Openheid interieur met zicht op constructies.

Bouwdelen zonder cultuurhistorische waarde

Zowel de huidige indeling als de verdiepingsvloer behoren tot een latere invulling, die het oorspronkelijke concept aan het zicht onttrekt. De eerdere open galerij is volledig vervangen, zodat huidige delen geen cultuurhistorische waarden vertegenwoordigen.

Het interieur van de bedrijfshallen heeft steeds een flexibele indeling, deels met lichte transparante tussenwanden gehad. De huidige indeling met een dwarsgang betreft een latere invulling en heeft geen historische waarde.

De al in 1963 gerealiseerde uitbreiding (gebouw 6) aan de zuidzijde van de uit 1960 daterende bedrijfshallen heeft een zeer basale functionele opzet en weinig uitgesproken architectuur. Daarbij heeft het gebouw vreemde verhoudingen in relatie tot de kort daarvoor gerealiseerde delen. Dit bouwdeel vertegenwoordigt daarmee indifferente architectuurhistorische waarde.

6.4.5 Bedrijfshallen – Parallelweg 30 (zuidelijk deel)

Noordelijke hal – 1976 (gebouw 7)

Zuidelijke hal – 1986 (gebouw 14)

Deze grote volumes hebben door hun algemene verschijningsvorm en het ontbreken van noemenswaardige architectonische kwaliteiten geen architectuurhistorische waarde.

De beide hallen zijn weliswaar wezenlijk onderdeel van de ontwikkelingsgeschiedenis van Grasso, maar vormen zowel in de opzet van de gebouwen, als de schaal van de uitbreidingen een sterke breuk met de tot dan toe geleidelijk gegroeide situatie. Als gevolg daarvan dringen deze volumes zich dusdanig sterk op binnen het onderzoeksgebied, dat dit sterk ten koste gaat van de door oudere bebouwing bepaalde karakteristiek.

Als onderdeel van de ontwikkelingsgeschiedenis van Grasso vertegenwoordigen de hallen enige cultuurhistorische herinneringswaarde aan een periode waarin de bedrijfsvoering werd gekenmerkt door uitbreidingen, overnames en fusies.

6.4.6 Stalen ramenfabriek met woning – Parallelweg 51-52

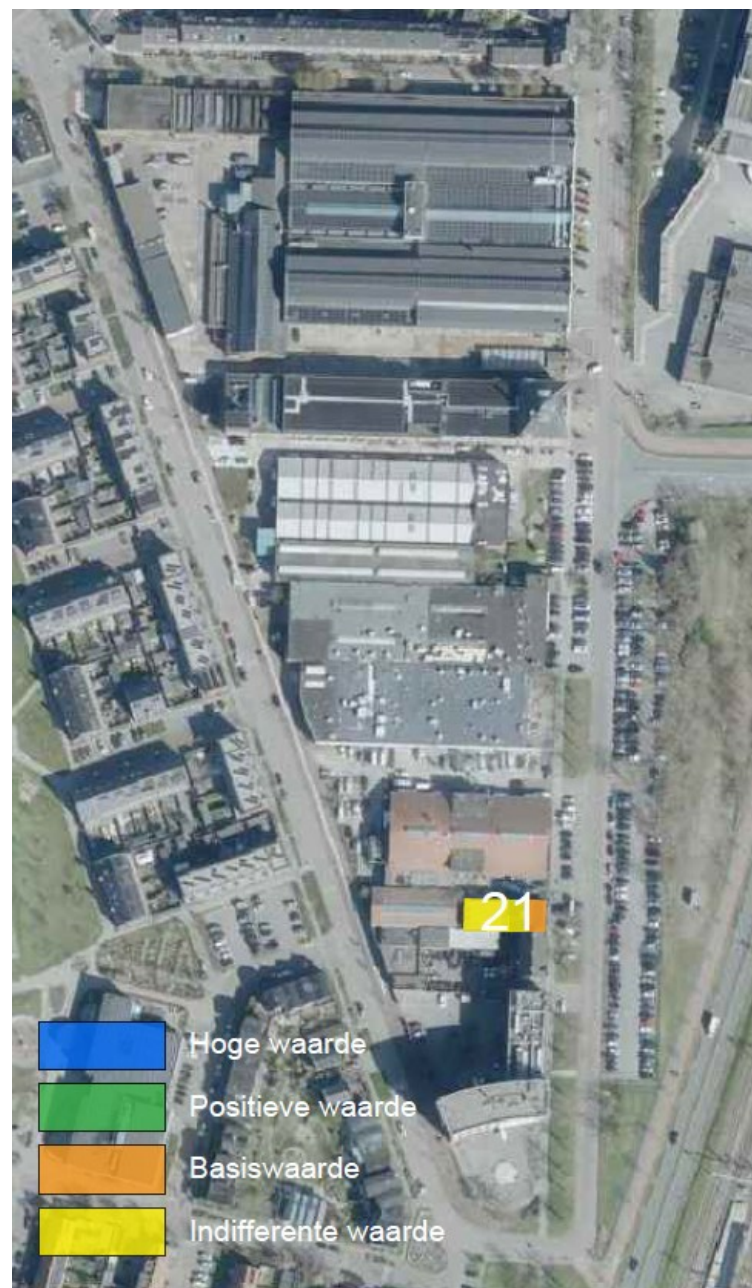
Gebouw 21

Zeldzaamheidswaarde

De eenvoudige, in 1932 gebouwde enkellaags fabriek met een bovenwoning heeft een zeer sobere zakelijk traditionele architectuur en is van een vrij algemeen toegepast type. Het object vertegenwoordigt dan ook geen zeldzaamheidswaarde.

Bouw- en architectuurhistorische waarde

In tegenstelling tot het linker buurpand, waar in de voorgevel nog de nodige geleding werd toegepast, heeft dit pand een uiterst sobere opzet in een zakelijk traditionalistische architectuur naar ontwerp van architect J. van Kaathoven. Daarbij kreeg de woning een opmerkelijk ondiepe opzet met een hoge recht opgaande achtergevel en alleen boven de voorgevel een dakvlak. De achterliggende enkellaags fabriek kreeg waarschijnlijk een uiterst functionele opzet, maar door latere wijzigingen is de oorspronkelijke opzet grotendeels verloren gegaan. Ook bij de voorgevel zijn detail ten dele verstoord, maar de karakteristieke grote rondboogopening van de doorgang naar de fabriek herinnerd nog duidelijk aan de oorspronkelijke industriële functie. Als onderdeel van dit stukje historische gevelwand en de kleinschalige ontwikkelingen binnen dit gebied in de jaren dertig, alsmede vanwege de nog goed aan de voorgevel afleesbare industriële opzet hebben de voorgevel en hoofdvorm van de woning een architectuurhistorische basiswaarde.

Situerings- en ensemblewaarde

Het pand is onderdeel van de wat kleinschaliger ontwikkeling die binnen het zuidelijke deel van het onderzoeksgebied, vanaf 1932 plaatsvond. In de hoofdropzet en deels vrijstaande situering en kavelvorm ligt de vroegste ontwikkeling van het gebied besloten en hierin vertegenwoordigt het gebouw historische stedenbouwkundige waarde. Daarbij vormt het pand, samen met het naastgelegen pand Parallelweg 53-56 een in hoofdvorm redelijk goed bewaard gebleven ensemble dat kenmerkend is voor de kleinschalige industriële ontwikkelingen in de eerste helft van de twintigste eeuw, met een markante architectuur die beeldbepalend is voor dit deel van de Parallelweg.

Cultuurhistorische waarde

Naast de grootindustriële, zoals Grasso, dreef de lokale economie in de negentiende- en een groot deel van de twintigste eeuw op kleinschalige ambachtelijke bedrijven. Deze waren, zeker in de negentiende eeuw hoofdzakelijk aan de randen van het historische centrum gevestigd. Nadat de slechting van de vestingen aan het einde van de negentiende eeuw meer ruimte bood voor ontwikkelingen, greep een deel van de ambachtelijke bedrijven de kans om buiten de historische binnenstad een (wat) groter bedrijf op te richten, veelal in combinatie met een woning. De panden Parallelweg 51 t/m 56 vormen een mooi, nog redelijk herkenbaar voorbeeld van deze ontwikkeling en vertegenwoordigen daarmee cultuurhistorische waarde.

Waardevolle onderdelen

- Vrijstaande situering en zichtlijnen op de voorgevel.
- Hoofdvorm en ruimtelijke compositie voorbouw.

- Vorm, hoofdropzet, materiaal en detaillering van oorspronkelijke voorgevel met beperkte accenten in beton en in gevel aanwezige oorspronkelijke gevelopeningen.
- Aan rondboogopening herkenbare (voormalige) bedrijfsmatige functie.
- Vorm, hoofdropzet, detaillering en materiaal van oorspronkelijke voordakvlak met pannendeckking (geldt niet voor latere dakkapellen).
- Ondergeschikt karakter achterbouw.

Bouwdelen zonder cultuurhistorische waarde

Door de ingrijpende veranderingen en de toevoeging van een extra bouwlaag is de oorspronkelijke fabriekshal nauwelijks herkenbaar en is de cultuurhistorische waarde indifferent. De recente bouwdelen aan de achterzijde van de woning en de op het voordakvlak toegevoegde dakkapellen verstoren de oorspronkelijke hoofdvorm en voegen met hun functionele algemene architectuur geen nieuwe kwaliteiten toe. Deze delen hebben derhalve geen cultuurhistorische waarde.

6.4.7 Meubelfabriek met woningen – Parallelweg 53-56A

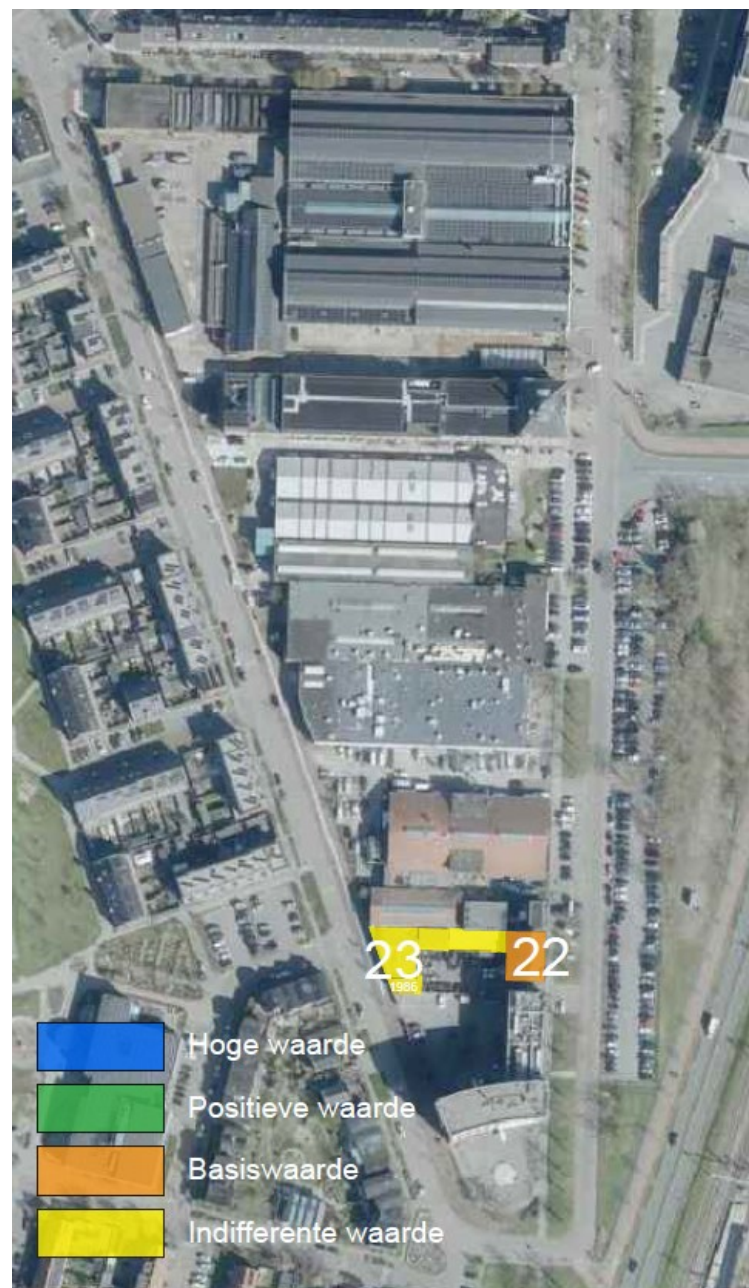
Gebouwen 22 en 23

Zeldzaamheidswaarde

De eenvoudige, in 1932 gebouwde enkellaags fabriek met een vrijftal boven- en benedenwoningen in verzorgde zakelijk traditionele architectuur is van een betrekkelijk algemeen toegepast type. Het object vertegenwoordigt dan ook nauwelijks zeldzaamheidswaarde.

Bouw- en architectuurhistorische waarde

Hoewel dit pand vrijwel tegelijkertijd met het rechter buurpand door architect J. van Kaathoven werd ontworpen in een zakelijk traditionalistische architectuur kent het pand beduidend meer architectonische kwaliteit door de toegepaste geleding met risalerende geveldelen, een driezijdige erker en details, zoals wisselende muurvlakken, houten gevellijsten en een meer uitgewerkte vensterindeling. Ook heeft het pand met het rijzige zadeldak betere verhoudingen. De oorspronkelijke opzet raakte echter door diverse renovaties op detailniveau op veel punten verstoord. Vanwege de markante hoofdvorm en de op hoofdlijnen behouden architectuur van de voorgevel en linker zijgevel hebben de woningen een architectuurhistorische basiswaarde. De achter een binnenterrein, direct aan de Paardskerkhofweg gesitueerde enkellaags fabriek had oorspronkelijk zeer karakteristieke gevels met reeksen deuren en vensters met een roedenverdeling, maar van dit volume bleef uitsluitend de hoofdvorm behouden en is de oudere oorsprong in het geheel niet meer herkenbaar. De architectuurhistorische waarde is indifferent.

Situerings- en ensemblewaarde

Het pand is onderdeel van de wat kleinschaliger ontwikkeling die binnen het zuidelijke deel van het onderzoeksgebied, vanaf 1932 plaatsvond. In de hoofdpzetzet en deels vrijstaande situering en kavelform ligt de vroegste ontwikkeling van het gebied besloten en hierin vertegenwoordigen zowel de woningen als de achterliggende, vrijstaande fabriekshal historische stedenbouwkundige waarde. Daarbij vormt het pand, samen met het naastgelegen pand Parallelweg 51-52 een in hoofdvorm redelijk goed bewaard gebleven ensemble dat kenmerkend is voor de kleinschalige industriële ontwikkelingen in de eerste helft van de twintigste eeuw, met een markante architectuur die beeldbepalend is voor dit deel van de Parallelweg.

Cultuurhistorische waarde

Naast de grootindustriële, zoals Grasso, dreef de lokale economie in de negentiende- en een groot deel van de twintigste eeuw op kleinschalige ambachtelijke bedrijven. Deze waren, zeker in de negentiende eeuw hoofdzakelijk aan de randen van het historische centrum gevestigd. Nadat de slechting van de vestingen aan het einde van de negentiende eeuw meer ruimte bood voor ontwikkelingen, greep een deel van de ambachtelijke bedrijven de kans om buiten de historische binnenstad een (wat) groter bedrijf op te richten, veelal in combinatie met een woning. De panden Parallelweg 51 t/m 56 vormen een mooi, nog redelijk herkenbaar voorbeeld van deze ontwikkeling en vertegenwoordigen daarmee cultuurhistorische waarde.

Waardevolle onderdelen (22)

- Vrijstaande situering en zichtlijnen op de voorgevel.

- Hoofdvorm en ruimtelijke compositie.
- Vorm, hoofdpzetzet, materiaal en detaillering van oorspronkelijke voorgevel en linkerzijgevel met geledingen, balkons en dakranden met keramische afdekkingen en langs de gevels toegepaste houten bloembakken.
- In de voorgevel en linkerzijgevel aanwezige oorspronkelijke gevelopeningen en nog oorspronkelijke invullingen op de begane grond van de voorgevel (voordeuren en vensters met tussendorpels en bovenlichten met glas-in-lood).
- Vorm, hoofdpzetzet, detaillering en materiaal van oorspronkelijk dak met keramische pannendeckking.

Bouwdelen zonder cultuurhistorische waarde

De tegen de zuidzijde van de historische fabriekshal aangebouwde garage en het tweelaags kantoor tegen de oostgevel van de fabriekshal hebben vanwege hun recente ouderdom en zeer algemene functionele architectuur geen cultuurhistorische waarde, evenals een recente overkapping langs de noordrand van het perceel en enkele gefaseerde kleinschalige uitbreidingen aan de achterzijde van de benedenwoningen.

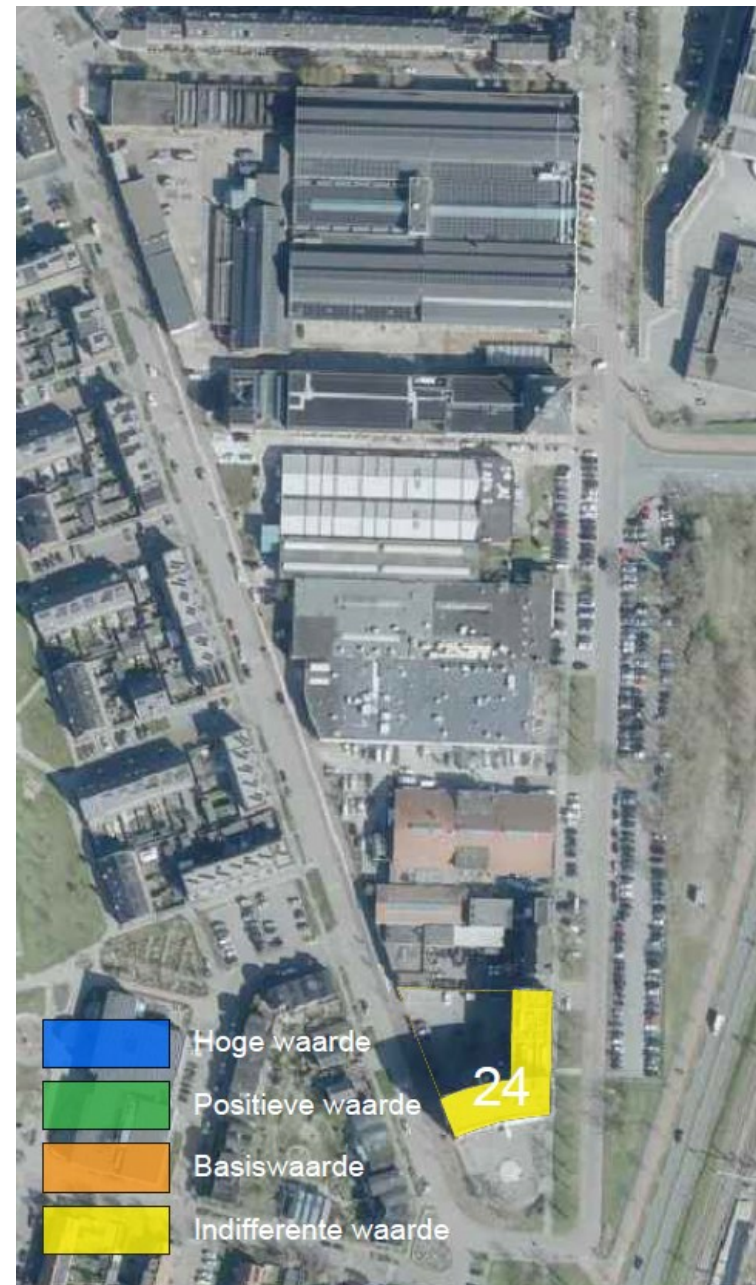
6.4.8 De Hoge Donken – Parallelweg 58-64

Gebouw 24

Het in 1998 naar ontwerp van AXIS Architecten in samenwerking met Bureau voor Architectuur, Stedebouw en Bouwmanagement uit 's-Hertogenbosch gebouwde kantorencomplex De Hoge Donken heeft een voor de bouwtijd karakteristieke modernistische architectuur met een

afwisseling van grote volumes met wisselende hoogtes, breedtes en verspringingen voor een gevarieerd samengesteld geheel. Dominant zijn de grote in rode baksteen gemetselde gevelvlakken, de buiten de gevel geplaatste kolommen en glaszones ter plaatse van de aansluitingen van de volumes.

Hoewel het gebouw sterk de zuidzijde van het onderzoeksgebied domineert heeft het gebouw vanwege de betrekkelijke ouderdom en de vrij algemeen voorkomende verschijningsvorm geen cultuurhistorische waarde. Ook bestaat geen relatie tussen de huidige bebouwing en de historische ontwikkeling van het gebied.

6.5 TOELICHTING WAARDENGRADATIES

De volgende waardengradatie, toegesneden op het toegepast cultuurhistorisch onderzoek, wordt in de waardenbepaling gehanteerd (de bijbehorende kleuren corresponderen met de gebruikte gradaties in de waardenkaarten).

Hoge monumentwaarden (blauw)

Deze zijn van cruciaal belang voor het karakter, de structuur en/of betekenis van het object of gebied. Deze onderdelen dienen zowel wat betreft hun hoofdpzet als op detail- en materiaalniveau behouden te blijven.

Positieve monumentwaarden (groen)

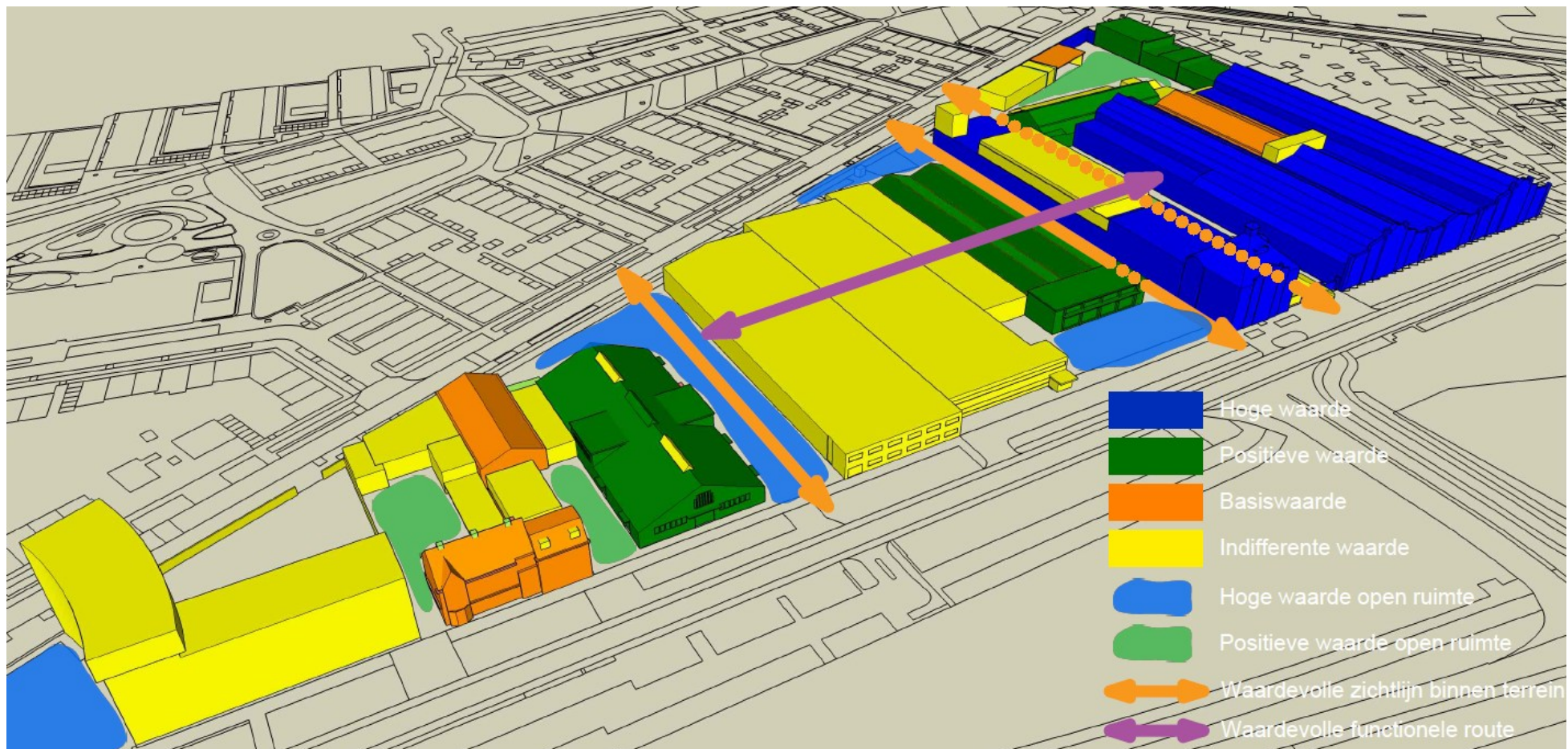
Deze zijn van belang voor het karakter, de structuur en/of betekenis van het object of gebied. Deze onderdelen dienen bij voorkeur zowel wat betreft hun hoofdpzet als op detail- en materiaalniveau behouden te blijven. Aanpassingen zijn slechts mogelijk, mits ondergeschikt en met behoud van de oorspronkelijke karakteristiek.

Basis monumentwaarden (oranje)

Deze zijn van belang voor het karakter, de structuur en/of betekenis van het object of gebied. De hoofdpzet en karakteristiek van deze delen zouden bij voorkeur bewaard moeten blijven of anders als uitgangspunt voor ontwikkelingen moeten dienen.

Indifferente (neutrale) monumentwaarden (geel)

Deze zijn van weinig of geen belang voor het karakter, de structuur en/of betekenis van het object of gebied. Sloop of veranderingen zijn mogelijk.

7 TRANSFORMATIEKADER

7.1 GEBIED

Het gebied van de onderzoekslocatie kwam tot ontwikkeling nadat het spooremlacement aan het einde van de negentiende eeuw in westelijke richting werd verlegd. Wilhelmus Grasso werd de kans geboden hier zijn machinefabriek te bouwen en de bouw van deze fabriek in 1912 vormde het startpunt van een gebiedsontwikkeling die vanuit een grotendeels onbebouwd landelijk gebied, via een ruim opgezet industrieel gebied, leidde tot een sterk verdicht stedelijk gebied met nog altijd een duidelijk herkenbaar industrieel karakter door de ruime ruimtelijke opzet en overwegend betrekkelijk lage bebouwing op ruime percelen met, vooral langs de randen en tussen de verschillende functies, de nodige open ruimte.

Onderling gescheiden lage volumes met een groot oppervlak

Het gebied vormt, samen met het stationsemplacement, een bufferzone tussen de binnenstad aan de oostzijde en de industriegebieden en woonwijk Boschveld aan de westzijde. Het risico daarvan is dat het gebied de eigen identiteit verliest omdat steeds meer wordt aangesloten bij aangrenzende gebieden of juist wordt ingezet op nieuwe ontwikkelingen zonder de historische gelaagdheid te onderkennen en in de planvorming te betrekken. Door de eigen identiteit herkenbaar te houden zal het gebied

niet alleen als ‘bufferzone’, maar ook als verbindingszone gaan functioneren. **Behoud individuele gebiedsidentiteit**

Het gebied is gunstig gelegen ten opzicht van zowel spoorwegverbindingen als ontsluitingen voor wegverkeer in diverse richtingen. Dit was oorspronkelijk een belangrijke reden om juist hier een fabriek op te richten en is nog altijd een belangrijk voordeel bij ontwikkeling van het gebied. Het legt echter ook de nodige druk op het gebied, die het risico op zich herbergt dat de wens tot ontwikkeling voorbijschiet aan het adaptief vermogen van het gebied. **Ontwikkeling met behoud van karakter**

De uit 1912 daterende Grasso-fabriek vormt de oorsprong van het gebied en heeft tot in de jaren dertig binnen een verder onbebouwd gebied gestaan. De grote fabriekshallen en het bijbehorende kantoor waren op de Parallelweg gericht en ook latere bebouwing was steeds (hoofdzakelijk) op het oosten georiënteerd. Daardoor is een duidelijke ‘voorzijde’ en ‘achterzijde’ ontstaan. De verschillende gebouwen hebben hun belangrijkste gevels en toegangen steeds aan de Parallelweg, terwijl de Paardskerkhofweg lange tijd vooral als bevoorradingsweg diende. Met de recente ontwikkelingen ten westen van de Paardskerkhofweg is die karakteristiek voor een belangrijk deel verloren gegaan, maar in de ‘rafelige’ rooilijnen en de meer gesloten karakteristiek van de bebouwing is dit nog altijd herkenbaar. **Herkenbaar onderscheid tussen ‘voorzijde’ en ‘achterzijde’**

Hoewel het gebied de nodige veranderingen heeft ondergaan en in de afgelopen jaren al deels werd herbestemd, hebben de gebouwen en terreininrichting slechts beperkte veranderingen ondergaan. Het gevarieerde industriële karakter is daardoor nog in belangrijke mate behouden in de overwegend sobere bebouwing en functionele industriële

terreinafwerkingen. **Ontwikkeling met behoud van gevarieerde industriële karakter**

In de karakteristiek van de bebouwing is een viertal groepen of thema's herkenbaar. De historische Grasso-fabriek en bijbehorend kantoor vormen de historische oorsprong van het gebied. Vervolgens vond vanaf de zuidzijde een veel kleinschaliger industriële ontwikkeling plaats, waartoe ook de groenteveiling kan worden gerekend. Een derde fase vormen de uitbreidingen van de Grasso-fabriek en een geleidelijke invulling van het gebied tussen het Grasso-kantoor en de groenteveiling. Een laatste fase, die geen verdere navolging zou moeten krijgen, vormt de grootschalige nieuwbouw op de zuidpunt van het gebied in de vorm van het gebouw 'De Donken'. Hier is sprake van een sterke breuk met het verleden en een volledige ontkenning van een eerdere historische gelaagdheid en schaal.

Nieuwe ontwikkelingen koppelen aan de historische thema's

7.2 ONTWIKKELKANSEN

- Herkenbaar maken verdwenen (delen van) fabriekssporen
- Behoud en ontwikkeling open karakter fabrieksstraten
- Uitbreiding en versterking functionaliteit en herkenbaarheid noord-zuid georiënteerde fabriekscorridor
- Herstel terreinranden door herstructurering parkeerzones
- Creëren openheid in het lang onbebouwde middengebied
- Kleinschalige verspreide groenelementen
- ‘Ontstoren’ historische bebouwing door aanpassing van niet bij het oorspronkelijke karakter aansluitende veranderingen aan gebouwen

7.3 ARCHITECTUUR

Niet alleen in de schaal, maar ook in de architectuur en hoofdopzet van de verschillende gebouwen zijn hiervoor genoemde thema's herkenbaar. De Grasso-fabriek heeft met zijn forse afmetingen en een wat grove, maar wel bij de afmetingen passende detaillering een markante representatieve uitstraling. Bij het wat kleinere kantoor zijn zowel de hoofdopzet als de detailleringen naar rato wat verfijnder uitgevoerd. De kleinschalige industriële ontwikkelingen aan de zuidzijde van het gebied hebben hoofdzakelijk een functionele opzet, maar met name het veilinggebouw en de woningen Parallelweg 52-56 hebben een markante hoofdvorm, voldoende architectonische geleding en details die toch ook zeker representativiteit genoemd mogen worden. Bij de wat latere uitbreidingen in het middengebied werden weliswaar zeer sobere materialen toegepast, maar werd in eerste instantie, met de bouw van de showroom, een zeer krachtig architectonisch lijnenspel bereikt. Pas bij de latere uitbreidingen

was sprake van 'volumebouw' zonder duidelijke architectonische geleding, waardoor deze gebouwen ook als groot en massief worden ervaren.

Aansluiting zoeken bij bestaande schaal- en detailniveaus

De bebouwing is steeds duidelijk op de Parallelweg gericht geweest en dat is ook duidelijk in de architectonische geleding herkenbaar. Bijna alle primaire gebouwen hebben een duidelijke voorzijde, die in de meeste gevallen ook in het volume duidelijk wordt benadrukt. Zowel bij de voorbouw van het Grasso-kantoor met achterliggende werkplaats, de showroom met achterliggende loodsen en de meer zuidelijk gelegen woningen met bijbehorende bedrijfshallen is sprake van een duidelijke 'kop' en 'romp'. **Dit ontwerpprincipe zou als structurelement aangehouden moeten worden**

De verschillende tijdslagen kennen hun eigen schaal en architectuur. Hierdoor zijn de verschillende fasen duidelijk herkenbaar en hebben deze hun eigen karakter. Anderzijds vormen de diverse onderdelen wat betreft schaal en detaillering een duidelijke samenhang. **Eenheid door verscheidenheid. Individualiteit zonder confrontatie**

De gebouwen hadden primair een bedrijfsmatige functie en moeten in de eerste plaats worden beschouwd als werktuigen voor de bedrijfsvoering. Tot ver in de twintigste eeuw werden in de bouwwereld weliswaar nieuwe materialen en technieken toegepast, maar bleef ook een sterke hang naar eenheid en harmonie van toepassing op zowel nieuwe architectuur als veranderingen aan bestaande gebouwen. In het laatste kwart van de twintigste eeuw ontstond een duidelijke breuk, waarbij de eerdere zorgvuldigheid werd vervangen door de adagia functionaliteit, schaalvergroting en kostenefficiëntie. Het resultaat was dat grote nieuwe bouwdelen hoofdzakelijk als 'volumes' werden ontworpen en verder op zo

sober mogelijke wijze werden uitgevoerd, zonder enige poging om aan te sluiten bij de bestaande schaal en architectuur. Hoewel dit natuurlijk ook een herkenbare 'tijdslaag' vormt, dragen deze bouwdelen niet wezenlijk bij aan het in voorgaande decennia ontstane betrekkelijk fijnmazige totaalbeeld. Eerder werken deze bouwdelen vertroebelend op omdat zij sterk de aandacht trekken. **Bij vervanging of herontwikkeling is een kleinschaliger, op detailniveau meer verfijndere architectuur wenselijk**

Ook aan alle bestaande gebouwen hebben veranderingen plaats gevonden. Evenals voor nieuwe bouwdelen gold ook voor veranderingen dat deze altijd functioneel, maar geleidelijk steeds minder verfijnd en steeds verder van de bestaande gebouwkenmerkten werden uitgevoerd. Door deze latere verstoringen te verwijderen kan op diverse plaatsen het oorspronkelijke beeld wat betreft vorm, detaillering en materiaaltoepassing sterk worden verbeterd. **Bij geplande renovatie of nieuwe ontwikkelingen zou voor kleinschalige functionele ingrepen het oorspronkelijke ontwerp steeds het uitgangspunt moeten zijn**

Een nieuwe bestemming zal soms ook vragen om grotere ingrepen. Aansluiten bij de bestaande bebouwing en hierop van toepassing zijnde ontwerpprincipes is nog altijd mogelijk, maar hier ontstaan ook nieuwe kansen voor het toevoegen van nieuwe kwaliteit. Voor kleine lokale ingrepen zal dit snel tot een verrommeling van het totaalbeeld leiden. **Pas wanneer duidelijk sprake is van een nieuwe 'tijdslaag' waaraan voldoende individuele architectonische kwaliteit kan worden meegegeven kan worden gekozen voor een eigentijdse architectuur die rekening houdt met- en aansluit bij het bestaande schaalniveau**

7.4 GEBOUWEN

7.4.1 Grasso fabriekshallen

Gebouwen 1, 2, 3 en 11

- Behoud industriële functie
- Het grotendeels ongedeelde interieur blijvend flexibel inzetbaar
- Kantorenzone intern herindeelbaar of te vervangen
- Verstoorde westgevels hallen 1 en 3 en westelijk deel hal 2 bieden meer ruimte voor aanpassingen
- Herstellen oorspronkelijke dakcontouren
- Oorspronkelijke architectuur eerste uitgangspunt bij veranderingen
- Interieur achtervleugel binnen ruimtelijke hoofdindeling te ontwikkelen

7.4.2 Expeditieloods 1943

Gebouw 4

- Herstellen- of herkenbaar maken relatie met bedrijfsspoor
- Verwijderen omliggende secundaire bouwdelen
- Oorspronkelijke architectuur eerste uitgangspunt bij veranderingen
- Interieur binnen constructieve elementen blijvend flexibel invulbaar met behoud openheid
- Openen gevelopeningen
- Meer passende deuren
- Openen lichtstraat
- Reconstructie vernieuwde aluminium ramen

7.4.3 Terreinmuur met aangebouwde loodsen

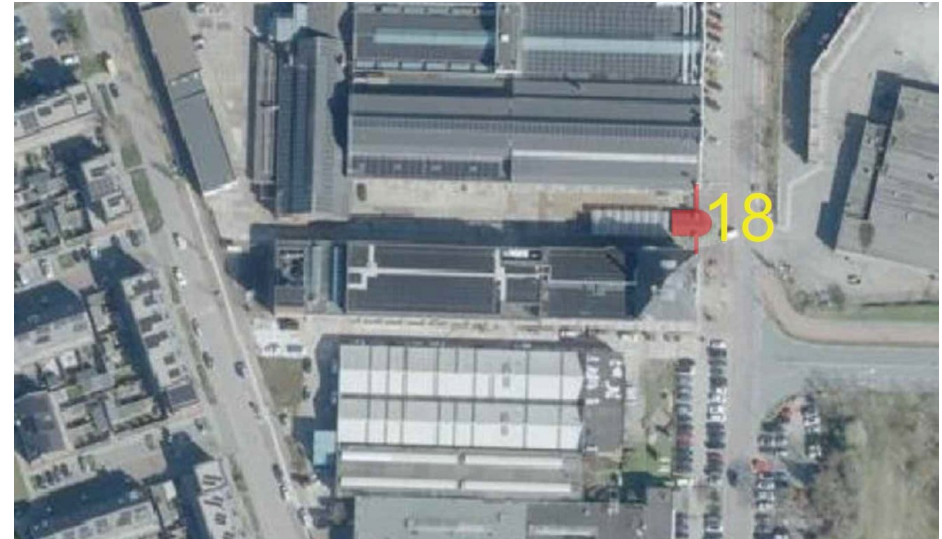
Gebouw 12

- Herkenbaar maken gesloopt zuidelijk deel van de terreinmuur
- Opwaardering gesloten zuidelijk deel met behoud van oorspronkelijke contour overkapping
- Uitbreiding nog bestaand deel overkapping in noordelijke richting
- Nieuwe functies binnen overkapping ondergeschikt en vrij van dak en constructies

7.4.4 Toegangshek en portiersloge

Gebouw 18

- Herstel oorspronkelijke 'open' zicht op fabrieksstraat, bij voorkeur in combinatie met herstel van het bedrijfsspoor
- Terugplaatsen van nog aanwezige historische hekwerken
- Voorkomen verdere 'dichtslibbing' van fabrieksstraat
- Meer open beeld portiersloge

7.4.5 Grasso kantoorgebouw

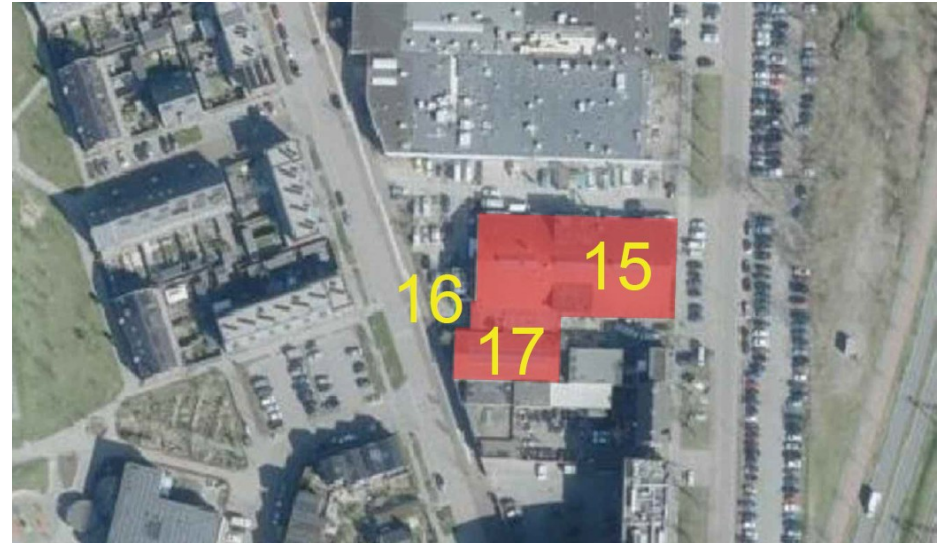
Gebouw 8

- Oorspronkelijke architectuur eerste uitgangspunt bij veranderingen
- Veranderingen interieur mogelijk ter plaatse van al eerder gewijzigde delen
- Nieuwe toevoegingen mogen contrasteren, maar laten de oorspronkelijke architectuur in hun waarde

7.4.6 Veilinggebouw N.C.B.

Gebouwen 15, 16 en 17

- Oorspronkelijke architectuur eerste uitgangspunt bij veranderingen
- (beeld)reconstructie gewijzigde gevelopeningen
- Openen oorspronkelijke deuropeningen
- Behoud historische binnenwanden en driedeling interieur
- Behoud open karakter groentehallen
- Voorkomen verdere verdichting terrein rond het gebouw
- Tusselid (gebouw 16) inzetten voor herontwikkeling
- Gebouw 17 ten dienste van veilinggebouw bij ontwikkeling

7.4.7 Showroom met aangebouwde bedrijfshallen

Gebouw 5

- Herstellen open karakter showroom over twee bouwlagen
- Gevels bedrijfshallen te ontwikkelen met behoud van karakteristiek (stramien, opbouw en regelmaat)
- Bestaande indeling biedt volledig vrije indelingsmogelijkheden binnen structuur van de constructie
- Weer zichtbaar maken oorspronkelijke zuidgevel, al dan niet door herplaatsing oorspronkelijke puin (thans herplaats in gebouw 6)
- Opwaardering gazon voor showroom volgens oorspronkelijk tuinplan
- Behoud of versterking vrijstaande situering en behoud fabrieksstraat
- Behoud en versterken functie en herkenbaarheid fabriekscorridor

7.4.8 Bedrijfshallen Parallelweg 30 (zuidelijk deel)

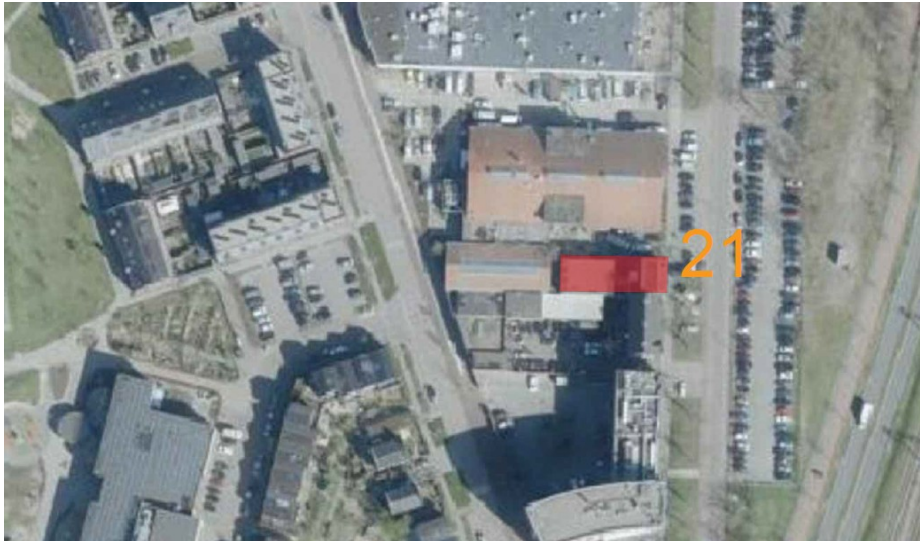
Gebouwen 6, 7 en 14

- Ruimte voor ontwikkeling binnen ruimtelijke kaders en karakteristieken van gebied
- Bij behoud van volumes biedt een verfijning van de architectuur mogelijkheden
- Bestaande noord-zuidroute vormt een logische route, maar kent geen historische grondslag
- Behoud open ruimte tussen bedrijfshallen en veilinggebouw
- De vroegere emballageloodsen op het veilingterrein vormen een historisch aanknopingspunt
- In zuidgevel gebouw 6 herplaatste puin herbruikbaar voor completeren zuidgevel gebouw 5

7.4.9 Stalen ramenfabriek met woning Parallelweg 51-52

Gebouw 21

- Focus op grondvlak en hoofdopzet voorzijde van de woning
- Oorspronkelijke architectuur eerste uitgangspunt bij veranderingen
- Volledig verstoorde achterbouw bied ruimte voor ontwikkeling binnen ruimtelijke kaders kleinschalige gebiedsontwikkeling
- Interieur biedt mogelijkheden voor ontwikkeling

7.4.10 Meubelfabriek met woningen Parallelweg 53-56A

Gebouwen 22 en 23

- Focus op grondvlakken, hoofdvormen en voorgevel woningen
- Oorspronkelijke architectuur eerste uitgangspunt bij veranderingen
- Volledig verstoorde achterbouw bied ruimte voor ontwikkeling binnen ruimtelijke kaders
- Behoud binnenterrein
- Interieur woningen biedt waarschijnlijk mogelijkheden voor ontwikkeling, met behoud van nog aanwezige historische waarden

7.4.11 De Hoge Donken Parallelweg 58-64

Gebouw 24

- Verdere schaalvergroting niet wenselijk
- Precedentwerking in schaal en karakteristiek voorkomen
- Voorplein biedt ruimte voor vergroening

8 BRONNEN EN LITERATUUR

8.1 BRONNEN

- Erfgoed 's-Hertogenbosch (stadsarchief) (EDB)
- Erfgoed 's-Hertogenbosch (afdeling erfgoed gemeente 's-Hertogenbosch (bouwdossiers) (EDB)
- Brabants Historisch Informatie Centrum (BHIC)
- Historisch Archief Kadaster
- Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE)

8.2 INTERNET

- Delpher – Historische kranten.
- Wikipedia
- Topotijdreis.nl

8.3 LITERATUUR

- Gaal, F. van, Geerts, B., Duren, G. van (2021) *Familienaam werd merk – Hoe de naam Grasso tot op de dag van vandaag voortleeft, 's-Hertogenbosch.*

- Oldenmenger, A.G. (2014) *'s-Hertogenbosch Grasso. Parallelweg 25-27 – Waardestellend bouwhistorisch onderzoek inclusief addendum*, BAAC rapport B-10.0156.
- Gemeente 's-Hertogenbosch (ongedateerd) *Grenco 's-Hertogenbosch – Inventarisatie gebouwen.*
- Tarra (2020) *GR&CO – Transformatievisie Grenco-terrein 's-Hertogenbosch, augustus 2020*, Rapportage Tarra architectuur en stedenbouw in opdracht van gemeente 's-Hertogenbosch.
- Loeff, K. (2006) *Fabrieksgebouwen, Categorieaal Onderzoek Wederopbouw 1940-1965*. Rijksdienst voor Monumentenzorg, Zeist.
- Crimson Historians & Urbanists, Ballegooijen, J. van (2024) *Gebiedshistorisch onderzoek Spoorzone 's-Hertogenbosch met Transformatiekader*, Onderzoek i.o.v. projectgroep Bosch Centraal, Rotterdam.

BIJLAGE – REDENGEVENDE BESCHRIJVING

COMPLEXGEGEVENS

Complexnummer

522432

OMSCHRIJVING

Inleiding

De MACHINEFABRIEK is in 1912 gebouwd in Overgangsarchitectuur naar een ontwerp van de architect F.C. de Beer. Het beschermde deel bevindt zich op de noordelijke helft van het huidige bedrijfsterrein. In de loop van de tijd zijn de fabrieksgebouwen in verschillende fasen gewijzigd en uitgebreid.

Het bedrijf was in 1858 door W. Grasso begonnen als smederij aan het Hinthamereinde en groeide uit met de produktie van stoommachines, waarna het zich vestigde langs de Zuid-Willemsvaart. Grasso verwierf bekendheid met de vervaardiging van machines voor de margarine-industrie en later met de produktie van koelmachines en compressoren. In de jaren vijftig van de twintigste eeuw opende het bedrijf vestigingen in andere steden in Nederland en in het buitenland. Anno 1999 maakt het onderdeel uit van de GEA-groep.

Omschrijving

Het complex bestaat uit een kantoorgebouw met uitbouw aan de achterzijde en toegangshek, en naastgelegen fabriekshallen met uitbouwen. Het is ten westen van de spoorlijn Utrecht-'s-Hertogenbosch gelegen, met de markante voorgevel naar de stad gericht, in een stadsdeel dat in de tijd van de bouw nog onbebouwd was. Na de Tweede Wereldoorlog heeft de wijk zich tot industrieterrein ontwikkeld.

Aan het eind van de Tweede Wereldoorlog is hevig gevochten rondom de fabriek, waarvan de kogelgaten in de muren nog getuigen.

Waardering

De machinefabriek is van algemeen belang. Zij heeft cultuurhistorische waarde als voorbeeld van het type grote, industriële machinefabriek en is door ligging, omvang en architectuur als zodanig herkenbaar. Zij vervulde een pioniersrol in de landelijke industrialisatie en kan worden beschouwd als een kristallisatiepunt voor de economische, sociale en stedenbouwkundige ontwikkeling van de stad 's-Hertogenbosch in de eerste helft van de twintigste eeuw. Zij heeft herinneringswaarde vanwege de kogelgaten in de muren, die verwijzen naar de nadagen van de Tweede Wereldoorlog. Zij heeft architectuurhistorische waarde vanwege de harmonieuze vormgeving van de voorgevel en als voorbeeld van Overgangsarchitectuur. Zij heeft bouwhistorische waarde vanwege de constructie van de fabriekshallen. Het complex heeft ensemblewaarde als beeldbepalend element in het industrielandchap rondom het station en omgeving. Het complex is relatief gaaf en herkenbaar behouden. Het is bovendien een zeldzaam voorbeeld van het eertijds gangbaar type industriële machinefabriek.

REGISTERGEGEVENS

Monumentnummer

522434

Complexnummer

522432 – Complex Grasso

Inschrijving register

01 oktober 2001

Kadaster deel/nr

82689/1

Kadastrale aanduiding

's-Hertogenbosch F3771

OMSCHRIJVING

Inleiding

De FABRIEKSHALLEN zijn in 1912 gebouwd in Overgangsarchitectuur naar een ontwerp van de architect F.C. de Beer. Zij zijn gelegen ten noorden van het kantoorgebouw en bestaan uit drie aaneengesloten langshallen.

Omschrijving

De drie langgerekte, bakstenen fabriekshallen van ongelijke breedte liggen parallel aan elkaar en zijn zijlings met elkaar verbonden. De driedeling van de voorgevel correspondeert met de verdeling van de hallen. De gevelindeling is vergelijkbaar met die van het kantoorgebouw. De twee buitenste geveldelen kennen een driedeling met middenrisaliet, voorzien van een meerdelig rondboograam en een getoogde topgevel met hardstenen rand, geflankeerd door hardstenen pinakels. Ook de gevelvlakken aan beide zijden van de middenrisaliet zijn licht risalerend en zijn voorzien van een geprofileerde en schuin oplopende topgevel met hardstenen dekplaat. Ook deze gevelvlakken zijn voorzien van lange, smalle rondboogramen. De buitenste gevelvlakken van beide hallen hebben kleine, smalle hooggeplaatste vensters en geprofileerde, schuin oplopende geveleinden met hardstenen dekplaat, geflankeerd door hardstenen pinakels. Het middelste en smalste gedeelte van de voorgevel, dat correspondeert met de breedte van de erachter gelegen hal, heeft een middenrisaliet onder topgevel met hardstenen dekplaten en hoge, smalle rondboogramen. De flankerende geveldelen hebben smalle, hooggeplaatste vensters en een rechtgesloten geprofileerd geveleinde met hardstenen dekplaat. De zijgevels van de beide buitenste hallen zijn voorzien van gemetselde lisenen op de traveescheidingen met in elke travee een licht getoogde gevelnis met gepaarde vensters met ladderraam. Beide buitenste

hallen kennen een indeling in drie beuken, van elkaar gescheiden door ijzeren, geklonken, vakwerkkolommen, die de rails voor de loopkat dragen. Deze hallen zijn voorzien van een kapconstructie van ijzeren geknikte vakwerkspanten met geklonken verbindingen. De dakbedekking is vernieuwd. De middelste en smalste hal kennen eveneens een driedeling met ijzeren kolommen met geklonken verbindingen die de rails voor de loopkat dragen. Deze hal heeft een ijzeren kapconstructie van driehoekspanten met glas.

WAARDERING

De fabriekshallen zijn van algemeen belang en hebben ensemblewaarde vanwege de samenhang met de andere onderdelen van het complex. Zij hebben cultuurhistorische waarde als voorbeeld van het type grote, industriële machinefabriek en zijn door ligging, omvang en architectuur als zodanig herkenbaar. Het bedrijf vervulde een pioniersrol in de landelijke industrialisatie en kan worden beschouwd als een kristallisatiepunt voor de economische, sociale en stedenbouwkundige ontwikkeling van de stad 's-Hertogenbosch in de eerste helft van de twintigste eeuw. De fabriekshallen hebben herinneringswaarde vanwege de kogelgaten in de muren, die verwijzen naar haar rol in de nadagen van de Tweede Wereldoorlog. Zij hebben architectuurhistorische waarde vanwege de harmonieuze vormgeving van de voorgevel en als voorbeeld van Overgangsarchitectuur. Ondanks de wijzigingen die in de loop van de tijd hebben plaatsgevonden, zijn zij relatief gaaf en herkenbaar behouden. Zij zijn bovendien zeldzaam als voorbeeld van het eertijds gangbaar type industriële machinefabriek.

REGISTERGEGEVENS

Monumentnummer

522433

Complexnummer

522432 – Complex Grasso

Inschrijving register

16 oktober 2001

Kadaster deel/nr

82692/99

Kadastrale aanduiding

's-Hertogenbosch F3771

OMSCHRIJVING

Inleiding

Het KANTOORGEBOUW van Machinefabriek Grasso met uitbouw aan de achterzijde en TOEGANGSHEK is in 1912 gebouwd in Overgangsarchitectuur naar een ontwerp van de architect F.C. de Beer. Het ligt op het midden van het fabrieksterrein en is met de voorgevel naar de stad gericht. In de voorgevel van het voorgebouw is in het merdelig rondboograam van de eerste verdieping in 1958 een glas-in-lood raam geplaatst van de hand van de Bossche glazenier M. de Leeuw, aangeboden door het personeel bij het honderdjarig bestaan van het bedrijf.

Omschrijving

Het drielaags kantoorgebouw op vierkant grondplan is opgetrokken uit baksteen. Het heeft een tentdak, belegd met gesmoorde verbeterde Hollandse pannen, met aan de noord-, oost- en zuidzijde een licht getoogde houten dakkapel. Uit de dakpunt steekt een ontluhtingskoker met roosters onder tentdak. De middenrisaliet van de voorgevel is vergelijkbaar met de gevels van de fabriekshallen. Zij bevat een toegangspartij met dubbele houten paneeldeur in een natuurstenen omlijsting en licht getoogd fries met daarin uitgehouwen "ADMINISTRATIE". De lange verticale vensters zetten zich boven het fries voort, strekken zich uit over de bovenliggende verdiepingen en eindigen in rondbogen. De getoogde, hardstenen topgevel steekt boven de dakrand uit en wordt geflankeerd door hardstenen pinakels. Ook de gevelvlakken aan beide zijden van de middenrisaliet zijn licht risalerend en hebben een geprofileerde en schuin oplopende topgevel. De vensters op de begane grond hebben T-schuiframes onder bovenlicht met roedenverdeling. Op de eerste verdieping zijn vierruits schuiframes aangebracht. Op de tweede verdieping zijn rondvensters geplaatst met gietijzeren ramen. De twee westelijke traveeën van de beide zijgevels hebben een rondboogvormige gevelbeëindiging. In de noordgevel is op de begane grond in later tijd in het venster een portierserker aangebracht. De centrale hal omvat twee bouwlagen en heeft op de verdieping een tongewelf. De gestucte wanden zijn verdeeld in velden, die op de verdieping door pilasters van elkaar worden gescheiden en eindigen in gestucte rondbogen. Op de verdieping zijn tussen de pilasters rechtgesloten wandopeningen aangebracht, die doorzicht geven naar de aangrenzende kantoren. De entree op de begane grond heeft een driedelige rondboogopening, die toegang geeft tot het trappenhuis, bestaande uit een enkele trap die op de verdieping in twee vluchten splitst en op de eerste verdieping uitloopt in een bordes met brug naar de vergaderruimte. De trap heeft een smeedijzeren balustrade met

koperen leuning. Op de tussenvloer staat een borstbeeld van W. Grasso, aangeboden door het personeel bij het vijftigjarig bestaan van de fabriek in 1908. Het kantoorgebouw heeft aan de achterzijde een onderkelderde tweelaags uitbouw van vijf traveeën onder plat dak. Elke travee heeft een licht getoogde gevelnis, die op de begane grond een gepaard rondboogvenster omsluit met ijzeren raam met roedenverdeling uit later tijd. Op de kelderverdieping is een laag rechtgesloten venster aangebracht met ijzeren raam met roedenverdeling. Op de eerste verdieping zijn T-schuiframen onder drieruits bovenlicht aangebracht. In de tweede travee vanaf de straatzijde is op de eerste verdieping een halfronde erker geplaatst. De indeling van de begane grond en kelderverdieping zijn in grote lijnen intact gebleven. Die van de eerste verdieping is gewijzigd.

In het verlengde van dit gebouwgedeelte bevindt zich een eenlaags aanbouw van twaalf traveeën lang, waarin werkplaatsen zijn ondergebracht. Na 1950 is er een verdieping onder plat dak opgebouwd van negen traveeën lang. De laatste drie traveeën zijn voorzien van een plat dak met sheds. Elke travee heeft een drietal kleine, smalle en hooggeplaatste vensters op de begane grond van de noordgevel. De indeling van de zuidgevel is in later tijd gewijzigd. De indeling van het interieur van de begane grond is in grote lijnen intact gebleven. Tussen het kantoorgebouw en de fabriekshallen bevinden zich twee dubbele smeedijzeren hekken tussen bakstenen pijlers met hardstenen voet en dito dekplaat met sierbekroning.

Waardering

Het kantoorgebouw met uitbouw aan de achterzijde en toegangshek uit 1912 is van algemeen belang en heeft ensemblewaarde vanwege de samenhang met de andere onderdelen van het complex. Het heeft

cultuurhistorische waarde als voorbeeld van het type grote, industriële machinefabriek en is door ligging, omvang en architectuur als zodanig herkenbaar. Het vervulde een pioniersrol in de landelijke industrialisatie en kan worden beschouwd als een kristallisatiepunt voor de economische, sociale en stedenbouwkundige ontwikkeling van de stad 's-Hertogenbosch in de eerste helft van de twintigste eeuw. Het heeft herinneringswaarde vanwege de kogelgaten in de muren, die verwijzen naar de nadagen van de Tweede Wereldoorlog. Het heeft architectuurhistorische waarde vanwege de harmonieuze vormgeving van de voorgevel en de rijk gedetailleerde hal en als voorbeeld van Overgangsarchitectuur. Ondanks de wijzigingen die in de loop van de tijd hebben plaatsgevonden, is het gaaf en herkenbaar behouden. Het is bovendien een zeldzaam voorbeeld van het eertijds gangbaar type industriële machinefabriek.

